

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТІРЛІГІ

Калиева К.С.

ТАРИХНАМА

Оқулық

Алматы, 2012

ӘӨЖ 94 (075.8)

ББК 63.3 я73

К 15

Пікір жазғандар:

С. К. Удербаева - тарих ғылымдарының кандидаты;

Г. Б. Избасарова - тарих ғылымдарының кандидаты;

А. Мамырбеков - тарих ғылымдарының кандидаты.

Калиева К. С.

К 15 Тарихнама: Оқулық/К.С.Калиева.- Алматы, 2013 - 280б.

ISBN 978-601-7427-04-7

Оқулық жоғарғы оқу орындарының «Тарих» мамандығы бойынша мемлекеттік оқу стандартына сәйкес құрастырылған.

Оқулықта тарихнаманың негізгі ұғымдық-терминологиялық аппараты, ежелгі заманнан бастап орта ғасырлардағы, жаңа замандағы тарих ғылымының білімдері және қазіргі заманғы тарихнама ғылымының дамуының негізгі бағыттары көрсетілген.

Оқулық жоғарғы оқу орындарының «Тарих» мамандығының студенттеріне, колледж, гимназия оқушыларына және «Тарих» пәнінің оқытушыларына арналған.

ӘӨЖ 94 (075.8)

ББК 63.3 я73

ISBN 978-601-7427-04-7

© Калиева К. С., 2012

© Қазақстан Республикасы жоғары

оқу орындарының қауымдастығы, 2012

КІРІСПЕ

«Тарихнама» ұғымы грек тілінен аударғанда – «тарихты жазу» дегенді білдіреді. Онда әртүрлі тарихи уақыттағы тарихи білімнің дамуы мен мәні әртүрлі тарихи кезеңдерге сай түсіну көрініс табады. XX ғасырдың басында орыстың атақты тарихшысы А. С. Лаппо-Данилевский тарихнамашылар деп ортағасырлық Францияда суретшілерді, тарихи миниатюра жанрында жұмыс істейтіндерді айтты. Ары қарай XVI ғасырдан бастап, абсолюттік монархияның қалыптасуы кезінде билік монархтың абсолюттік билігін идеологиялық тұрғыдан бекіту үшін король Франция тарихын жазуға тапсырма берді. Мұны жазған адамдар «тарихнамашылар» деп атала бастады. Ереже бойынша өздерінің шығармаларын таңдамалы үлгіде жазған әдебиетшілер еді. Тарихи білім жаңа заманның басында беллетрезивті, әдеби үлгіде болды. Сарай маңы тарихнамашыларын тағайындау тәжірибесі жаңа заманда басқа да еуропа елдеріне де таралды. Бұл қызметке танымал ірі тарихшылар – Пруссияда Леопольд Ранке, Ресейде Г. Ф. Миллер, М. М. Шербатов, Н. М. Карамзин ие болды. Бұл қызметтегі адамдар мемлекеттік жалақыға қол жеткізіп және мемлекеттік мұрағаттарды қарауға құқықтары болды. XVI ғасырдан XX ғасырдың басына дейін бұл «тарихи шығармаларды жазу үрдісі» деп түсіндірілді. Сол уақыттарда тарихи білімнің дамуы мен оны жинақтаудың ерекше пәндерін қалыптастырудың қажеттілігі туды. Сондықтан тарихнама, XIX ғасырдан бастап «тарих ғылымының тарихы» деп аталып, тарихи библиографияға ұқсас биография және библиографиялық шолуларға тән түрде болса, кейіннен тарихшылардың ғылыми қайраткерлігінің еңбектерінің нәтижесінде тарихи ой дамуының талдауына, теориялық-әдістемелік идеялар негізіне келе бастады. Уақыт өте келе, тарихнама тарих ғылымының дереккөздерін кеңейтуден, тарих ғылымының тарихи мүддесінен, археография және мұрағат ісін дамыту мен қалыптастырудан, тарих ғылымының дамуы мен тарихи білімдерді ұйымдастырушы үлгілерді үйренуден, оқудан, сонымен қатар тарихи теориялар мен тұжырымдамалардың пайда болу себептерін түсіндіруден, олардың эволюциясынан және ауысуынан, философия мен байланысты оқудан, дүниетаным кезеңі мен теориялық-әдістемелік идеялар тақырыбына байланысты оқудан көрініс тауып, қазіргі уақытта тарихты зерттеудің негізгі теориясына айналды. «Тарихнама» және тарих ғылымының тарихи түсініктері, тарих ғылымының тарихы, оның міндеті – қоғамдық және ғылыми оймен байланысы бар тарих ғылымы дамуының тарихын көрсету. «Неміс идеалистік историзмі» тарихқа

кіре отырып, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы тарихты білудің ерекше саласы ретінде түсіндіріп берудің зияткерлік алғышарттарын қалыптастырды. Осы кезде оның негізгі өкілі 1824 жылдан 1872 жылға дейін Берлин университетінің профессоры Леопольд Ранке (1795-1886) болды. Тарихияттың терең алғышарты – өткенге ең құнды құбылыс ретінде қарау. Тарихияттың жақтаушылары «әрбір кезең өзімен бірге адам рухының бірден-бір көрінісін ұсынады» дейді. Тарихшы әрбір тарихи кезеңнің өзіндік категорияларын түсіну қажет. Оның өзіндік құндылықтары мен артықшылықтарын қабылдау керек, оған өзінің ойынан жалған ақпарат қоспау керек. Тарихиятты қалыптастыруда XIX ғасырдың басында ұлттық мәдениеттің ерекшелігінің мүддесін ескерген, нақты тарихи құбылыстарды халық рухын түсінуге тырысқан романтикалық қозғалыс үлес қосты. Романтизм орта ғасырлар тарихын зерттеуді, оқуды жақтады.

Романтистер өздерінің жетістіктерінің себебін, біртұтас кезеңге білдірген нақты тарихи көзқарастарының әсері деп білді. Тарихиятты жақтаушылардың жаңа көзқарастарында оқиғаның нақты тарихи сипатын беретін, өткеннің рухани атмосферасы мен менталитетін Қайта өркендету болды. Тарихшылардың негізгі міндеті өткен оқиғалардағы адамдар «неге олай істеді, неге басқаша істемеді?» деген сұраққа жауап іздеу болды. Л. Ранкенің пайымдауы бойынша, өткенді түсіну үшін тарихшы қоршаған ортаның қамын ойлаудан бас тартуы міндетті шарт. XIX ғасырдың бірінші жартысында Германия мен Еуропада тарих ғылымының шамадан тыс саяси сипатқа ие болғанына қарсылық ретінде, өз кезінде, солай түсіндірілді. Тарих ғылымында бұл қағида, қазіргі заманғы мұқтаждыққа орай, тарихшыны өткен оқиғада не қызықтырады, соған әсер ету қағидасына ауыстырылды. «Тарихнама» ұғымын қазіргі кезде қолданған уақытта бұрынғы кездегідей оның көп мағынаға ие болатыны сақталып қалды. Мұнымен қоса, бұл ұғымды арнайы тарихи пән ретінде түсіндіріп жүр. ҚСРО-ның танымал тарихшысы И. Д. Ковальченко «тарихнама» түсінігін пайдалануды үш түрге бөледі:

Тарихнама қандай да бір мәселенің не қоғамдық – саяси даму кезеңіндегі (ортағасырлық Батыс еуропаның тарихнамасы, Англиядағы өнеркәсіп төңкерісінің тарихнамасы және тағы басқалар) ғылыми еңбектерінің жиынтығы. Демек, сол мәселеге байланысты оны зерттеудегі барлық уақыттағы барлық тарихи әдебиеттер.

Тарихнама – тарихи еңбектердің жиынтығы ретінде сол немесе басқа кезеңдерде құрылған тарих ғылымы дамуының кезеңінде, бұл еңбектердің тақырыптың мазмұнына еш қатысы жоқтығы. Мысалы, XX ғасырдың екінші жартысындағы британ тарихнамасы.

Тарих ғылымының тарихы, жекелеген бір еңбек ретінде – тарихнама.

Бұл тарихнама ұғымның үш негізгі маңызын есепке ала отыра, тарих ғылымы даму үдерісі мен заңдылықтарын арнайы пән ретінде қарастырады.

Тарихнама өзінің зерттеу міндеті мен мағынасын нақты тарихи материалдарды құр баяндамай, ойдың құрылымын анықтау, теориялық-әдістемелік талдау, сонымен қатар дискурс түрі, жанр мұның барлығы тарихшының зерттеу жұмыстарының нәтижелерін баяндау, түсіндіру үшін дұрыс деп табылатын әрекеттер мен дүниелер жиынтығы.

Дүниежүзілік және отандық тарихтың тарихнамасының зерттеуі студент-тарихшының кәсіби қалыптасуын білдіреді және таңдаған тақырыбы бойынша біліктілікке баға беретін дипломдық шығарманы жазуға көмектесуге шақырылған және ЖОО-дан кейінгі білім алу кезеңінде зерттеу жұмысын жалғастыруға мүмкіншілік береді.

Оқулықта тарихнаманың негізгі ұғымдық-терминологиялық аппараты, ежелгі заманнан бастап орта ғасырлардағы, жаңа замандағы тарихи білімдері және қазіргі заманғы тарихнама ғылымының дамуының негізгі бағыттары көрсетілген.

Оқулықта тарихнама пәні бойынша білімдерді тексеру үшін тест тапсырмалары берілген. Сонымен қатар, оқулықта шетел тарихнамасы бойынша әдебиет тізімі көрсетілген.

1-тақырып. ТАРИХНАМА ПӘНІ, НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Тарихнама пәнінің анықтамасының көптүрлі формалары бар:

- 1) философия теориясы үлгісінде, әлеуметтік кесте адамзаттың өткен тарихы мен қазіргісін жалғастырушы;
- 2) әдебиет пен өнерде суретшілердің кескінін жасау;
- 3) ғылыми-зерттеу.

Қазіргі тарихнамашылардың көпшілігі сұрақта меншікті ғылымның пәнінің ұйғарымында айқындаманы бөледі, ең толық көрініс А. М. Сахаровтың еңбектерінде тұжырымдалады. Тарихи ғылымның тарихының астында олар тарих ғылымының және барлық оның ішкі жүйесінің дамуының үдерісін, ал тарихнаманың астында - осы үдерісті танысатын ғылыми тәртіпті. Ақырында, тарихнамамен арнаулы тарихи ғылымның және оның заңдылығының дамуының күрделі, көпқырлы және қайшы үдерісін танытатын тарихи тәртібін түсінеді. Тарихнама терминін көп мәнді мағынада қолданылады.

Тарихнама пәнін анықтаудағы даулы мәселелерге оған өткенді көркем бейнелер нысанында игерген жазушылардың, суретшілердің, сәулетшілердің және тағы басқалары мәдениет қайраткерлерінің тарихи көзқарастарын зерттеу мәселесін қосу жатады. Сондай-ақ тарихи ғылымның тарихы пәніне философтардың, әлеуметтанушылардың, публицистердің, қоғам қайраткерлерін тарихи көзқарастарын қосуда анық болып табылмайды.

Тарихнама, арнайы тарихи пән ретінде, тарих ғылымынан жуықта бөлініп шықты. Көптеген тарихшылар тарих ғылымының тарихын белгілі зерттеуші Р. А. Кирееваның еңбектерінің негізінде дамыған Н. Л. Рубенштейннің тұжырымдамасын қолдайды. Олардың зерттеуі бойынша, тарихи ойлау ерте заманда және ортағасырда жай деректерді көрсету шегінен шықпаған. Жылнамашылар қоғамдық дамудың қозғаушы күштерін түсінбеді. Ол кезде дереккөздерін сынауда, зерттеу әдістерінің арнайы жүйесі де болған жоқ. Скептиктер мектебінің басшысы М. Т. Каченовскийдің және оның оқушыларының еңбектерінде көрсетілген Ресейдегі тарихнамалық мәселелерді әзірлеудің басы XIX ғ. 20-30 жылдарына жатады және ол Н. М. Карамзиннің еңбегін сынаумен байланысты болды. Дегенмен тарихнама сол кезде бекітіле бастаған мемлекеттік мектепте басшылық еткен консервативтік-дворяндық ағыммен күрес үшін тарихнамалық білім қажет болғанда арнайы пән болды. Либералдық ағымның тарихшылары бұрынғы тарихи тұжырымдамаларды қайта сынап қарауды қажет етті. Тарихнама, тарихи пән ретінде алғашқы қадамдарын оқу курсы ретінде

жасады: барлық бірінші тарихнамалық зерттеулер дәріс курстарынан университеттерде және басқа жоғарғы оқу орындарына дейін өсті. Тарихнаманың қалыптасу уақыты мен себептерінің басқа гипотезасы И. И. Колесниковтың ұсынылды. Ғалымның ойы бойынша тарихнаманың дербес ғылыми пән ретінде бөлініп шығу уақытын анықтаудың шарттары болып мыналар табылады: а) тарихи зерттеулердің теориясы мен әдіснама саласындағы маңызды қол жетулер (ең әуелі, тарихнаманың пәнін басқа тарихи пәндерден ерекшелендіретін түсініктерді қалыптастыру); б) тарихи-ғылыми мәселелерді әзірлеу бойынша орталықтарды қалыптастыру; в) өз ғылымының өткенін зерттеумен кәсіби түрде айналысатын тарихшылар кадрларының пайда болуы; г) тарихи ғылымның даму үдерісін көрсететін ғылыми зерттеулерді жасау; д) ерекше ғылыми лексиканы қалыптастыру.

И. И. Колесниковтің ойынша, тарихи ғылымның жалпы жүруін зерттеу тәжірибесінің қажеттілігінен ғалымның ғылыми рефлексиясынан өсіп шығады. Тарихнамалық таным саласындағы ғылыми рефлексияны тарихнамамен сәйкестендіруге болады. Тарихнамалық түсініктер уақыт өте келе зерттеудің дербес саласына айналған тарихи шығармашылықтың «жанама» өнімі болып табылады. Сондықтан тарихнамалық идеялардың пайда болуы тарихи білімнің пайда болуымен бір уақытта болады және тарихи шығармалар авторларының ішкі рефлексиясы болып табылады. Дегенмен Н. М. Карамзинге дейінгі тарихи ғылыми ойларды эмпирикалық білім ретінде біліктендіреді. XIX ғасырдың 20-30 жылдарында тарихнамалық білім ғылыми формада көрініс табады, ғылыми-зерттеудің арнайы ауданы болады, бірақ тарихнама ғылыми пән деп әлі айтылған жоқ. Тарихи ғылыми білім сын ортасына айналады және ғылыми білім жинақтау бағасына, тарихи ғылымға ескі сатысынан құтылуға көмектеседі, жаңа ғылым мен ескі ғылым ортасын жалғастырады. Мәскеу университетінде М. Т. Коченовскийдің басшылығымен өткен отандық тарихи ғылымды зерттейтін бірінші орталық ашылады, бірінші арнайы тарихнамалық жұмыстар жасалады, тарихи ғылымның жүру барысы туралы диссертациялар қорғалады. Арнайы ғылыми тіл қалыптасады, тарихнаманы зерттеу базасы ашылады.

Тарихнаманың міндеттері:

- Зандылықтың ауысуын зерттеу және тарихи тұжырымдама мен талдауды бекіту. Тарихи тұжырымдаманың түбінде бір немесе бірнеше ғалымдардың тарихтың дамуына деген көзқарасы, оның проблемалары

жан-жақты қарастырылады. Тарихнама тарихтың тұжырымдамасы пайда болу мен жетілуін зерттейді, ғылымға қандай пайдасын тигізеді?

- Теориялық әдіснамалық талдау әртүрлі бағыттың ұстанымы және заңдылықты анықтау.

- Адамзат қоғамын зерттеу, ғылымға бұрын белгісіз бастамаларды зерттеу, ғылыми ескерткіштердің санын көбейту.

- Әдістің өзгеруі мен қалыптасуын зерттеу, деректану талдауын қабылдауды.

- Тарихты зерттеу проблемасының өзгеріс заңдылықтарына талдау.

- Тарихи ғылымға кадрларды дайындау жүйесі, барлық мемлекеттерде тарихнаманың қалыптасу жүйесі.

- Ғылыми мәліметтің даму үрдісіне талдау жасау және тарихи ғылымның таралуы, қоғамдық ойға әсері.

- Отандық тарихи ғылымда халықаралық қатынастарды зерттеу, шетел философиясы мен ғылымының отандық ғалымдарға тигізетін әсері.

- Тарихи ғылымның объективті даму жағдайын зерттеу, тарихи ғылым мен білімнің саяси билік саласында зерттеу.

Тарихнама зерттеу аясында ойлағыштық қабылдаулар және әдістердің жиынтығы, сонымен бірге түсіндірілетін әдістердің қатарына арқа сүйейді.

Тарихнама әдістеріне келесі әдістер жатады:

1) әртүрлі зерттеушінің тұжырымдамаларын салыстыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи әдіс;

2) тарихнама білімдердің жинақталу және тереңдету бақылауға мүмкіндік берген хронологиялық тізбектегі тұжырымдамалар, көзқарастар және идеяларының ауысым қарастыратын хронологиялық әдіс;

3) әрбірі хронологиялық тізбекте қаралатын мәселелер қатарға үлкен тақырыпты жіктеуге мүмкіндік беретін мәселелі – хронологиялық әдіс.

4) жеке кезеңдердің олардың ең маңызды ерекшеліктерінің сипаттамасының, мінездемесінің табылу мақсаты бар тарихи ғылымының дамытуындағы ерекшелуге бағытталған кезеңдестіру әдісі, бұған сапалы, нақтылы, мерзімі сияқты бағыттар тән.

5) өткен кезеңнен бастап қазіргі заманға дейін тарихшылардың ой-қозғалыс үдерісін зерттеуге мүмкіндік беретін, өткенді шолатын талдауды әдіс;

6) жеткен жетістіктер негізінде бағыттың, тақырыптың келешек зерттеулерінің мүмкіндігінің келешегін анықтайтын келешектік талдау әдісі.

Тарихнамаға арналған маңызды ұғымдардың ішінде, жалпы ғылыми мағынасы бар, «тұжырымдама» және «теория» ұғымдары есептеледі.

Тұжырымдама – лат. *conscriptio* - тікел. байланыстырушы немесе қисынды аңдау - олардың көмегімен адам ойы кез келген табиғаттың мінсіз нысандарын құра алатын ұғымдар мен көзқарастардың орамды жиынтығы (жүйесі). Тұжырымдар бүкіл адамзат мәдениетінің теориялық бөлігін құрайды. Мысалы, жалпы жаһандану процесі және оның әртүрлі құрамдас бөліктері (экологиялық, ақпараттық, коммуникациялық, энергетикалық, жалпы мәдени, этикалық, психологиялық және т.б.) теориялық зерттеу пәніне айналады. Тұтас алғанда бұл процесті глобалистика зерттейді және мұндай зерттеудің нәтижесіне сәйкес тұжырымдар болады.

Теория – ғылыми білімнің ең күрделі және дамыған формасы. Генетикалық жағынан, классификациялау секілді оның қалыптасуына негіз болған формалардан соң пайда болды. Сондықтан, теориялар программалар мен парадигмалардың негізінде пайда болады. Парадигма дегеніміз нақты бір ғылыми зерттеуді анықтайтын және ғылым дамуының белгілі бір кезеңінде танылған алғышарттардың жиынтығы. Осы парадигмалар шеңберінде теорияларда қолданылатын ең маңызды базистік жағдайлар анықталады, ғылыми түсінік беру мен ғылыми білімді ұйымдастырудың, оған баға берудің үлгілері қарастырылады. Ал бұл базистік жағдайлардың ортақтастығы ғылыми программалар негізіне жататын философиялық принциптермен анықталады.

Ғылыми теорияның құрылымын зерттеуге кірісерде оның мазмұндық және формалдық жақтарын да ескеру қажет.

Мазмұны жағынан теория – ең алдымен, эмпирикалық базистен, атап айтқанда, тәжірибелер барысында анықталған және теориялық түрде қорытындылауды қажет ететін білім фактілерінің жиынтығынан; теорияның логикалық аппаратынан, яғни теория шеңберінде қарастырылатын қорытындылар мен дәлелдемелерден; теорияның өзінен, яғни дәлелдерімен қоса алынған тұжырымдамалардан тұрады.

Дегенмен теорияны талдаудың формалды жағы да қызықты. Бұл жағдайда теория объектіге постулаттар, аксиомалар, жалпы заңдар түрінде анықтама береді. Олар көбінде басқа теориялардың терминдері арқылы анықталып, дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомалар түрінде болады.

Теорияның өзіндік негіздеріне логикалық тұрғыдан оның қалған терминдерімен сөйлемдерді толықтырып тұратын негізгі термин сөздер мен сөйлемдер жатады.

Сонымен қатар, теорияның қосымша негіздері де бар. Олар бірнеше топқа бөлінеді:

1) Семиотикалық негіздер – теорияның тілін қалыптастыру ережелері. Көптеген ғылыми теориялар табиғи тілді (біз өзіміз қолданып жүрген) қолданады, ал кейбір теориялар үшін формалды тілді (мысалы компьютерлік бағдарламалардың тілдері) қолдану қолайлырақ болады.

2) Методологиялық негіздер – сол ғылым пайдаланатын әдістемелер. Олар басқа теориялардан, ғылымдардан алынуы мүмкін.

3) Логикалық негіздер – бұл теория терминдерін сөйлемдерін логикалық түрде жүйелеу.

Қазіргі теориялар көпке әйгілі «аристотельдік» логиканы ғана пайдаланып қоймайды, сонымен қатар көптеген классификациялық емес логикаларды да қолданады.

Прототеориялық логикалар – бұлар белгілі бір теорияның негізі болып саналатын теориялар. Мысалы, физика үшін математика, ал жалпы жаратылыстану философиясы үшін – барлық жеке жаратылыс ғылымдары тағы басқа.

Философиялық негіз – теорияны негіздеуге, оның мәселелерін шешуге арналған философиялық принциптер мен категориялар. Философиялық негіздер белгілі бір ғылымның жаңалануына және негізгі мәселелерін шешуге көмектесуі тиіс.

Ғылыми теориялардың мәні және пайда болуы туралы зерттеген кезде оларды классификациялауға да мән берілуі тиіс. Ғылыми зерттеушілер әдетте ғылыми теорияларды үш түрге бөледі.

Бірінші түрге жататындар – сипаттамалық (эмпирикалық) теориялар жатады. Мысалы: Ч. Дарвиннің эволюциялық теориясы, И. Павловтың физиологиялық теориясы тағы басқа. Көптеген тәжірибелік (эмпирикалық) мәліметтердің негізінде бұл теориялар белгілі бір объектілер мен үдерістерді сипаттайды.

Ғылыми теориялардың екінші түрі математикаландырылған ғылыми теорияларды құрайды. Теориялардың бұл түріне теориялық физика саласындағы теориялар жатады. Көп жағдайда бұл теориялар аксиомалар түрінде беріледі.

Үшінші түрге жататындар – дедуктивтік ғылыми теориялардың жүйесі.

Алғашқы дедуктивтік теория – Евклидтің «Бастамалары». Бұл теориялардың негізгі мазмұны ең басында беріледі де, ал бұдан шығатын қорытындылар теорияға соңынан енгізіледі. Дедуктивті теориялар әдетте ерекше бір шартты тілмен беріледі.

Аталған әрбір ғылыми теориялардың мазмұны мен ерекшеліктері

– олардың пайда болуы – ғылыми түсініктердің қалыптасуымен тығыз байланысты.

Түсінік дегеніміз заттар мен құбылыстардың қасиеттері мен қатынастары бойынша берілетін санадағы бейнесі, сонымен қатар, заттарды жалпы белгілері бойынша жіктейтін немесе біріктіретін ойлау формасы.

Оларды эмпирикалық және теориялық түсініктер деп бөлуге болады. Олардың арасында абсолюттік шекара жоқ.

Әдетте эмпирикалық түсініктерге реалды шындық жағдайындағы құбылыстар мен заттарға байланысты түсініктер жатады, ал теориялық түсініктер де объективті өмірдегі заттар мен құбылыстарға байланысты, бірақ олардың негізгі қасиеттеріне бірден байқала бермейтін гипотетикалық қасиеттері алынады.

Ғылымның мақсаты – әртүрлі заттар мен құбылыстардың қайталанып отыратын маңызды қасиеттері мен қатынастарын көрсететін жалпы заңдарды анықтау.

Ал бұл мақсат ғылыми абстракция арқылы жүзеге асады.

Абстракция ғылыми теорияға сәйкес келуі керек.

Әдістеме дегеніміз қалаған нәтижеге жетуге көмектесетін әрекеттер жиынтығы.

Әдістеменің маңызын Жаңа заманда ең алғаш рет француз математигі әрі философы Р. Декарт өзінің «Әдістеме туралы талдау» атты еңбегінде атап көрсетті.

Әдістеме адамдардың қабілеттерін теңестіріп қоймай, олардың қызметін де біркелкі жүйеге түсіреді, ал мұның өзі барлық зерттеушілердің бірдей нәтижелер алуына көмектеседі.

Әрбір ғылым саласының өз зерттеу пәні болуымен қатар, өзіне тән зерттеу әдістемелері бар. Пән мен танымдық әдістеменің бірлігін негіздеген неміс философы Гегель.

Ғылыми әдістеме зерттеудің әр деңгейінде қолданылатын жеке-жеке әдістемелерден тұрады. Сондықтан олар теориялық және эмпирикалық әдістемелер болып бөлінеді.

Теориялық деңгейдегі ғылыми-зерттеулер әдістемелеріне мыналарды жатқызуға болады: 1) формалды – зерттелетін процестердің мәнін ашатын абстрақтылы-математикалық жобалар жасау; 2) аксиомалық теорияларды дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомалар түрінде құру; 3) гипотетикалық дедуктивті әдістеме – бір-бірімен дедуктивті түрде байланысқан гипотезалардың жүйесін жасау.

Ал эмпирикалық әдістемелерге жататындар: бақылау – объективті жағдайдың құбылыстарын мақсатты түрде қабылдау, сезіну; сипаттау –

объектілер туралы мәліметтерді тіл құралдары арқылы жеткізу; өлшеу – объектілерді ұқсас қасиеттері мен жақтары бойынша салыстыру; эксперимент (тәжірибе) – құбылыстарды қайталау мақсатымен арнаулы жасалған және бақыланған жағдайларға зерттеулер жүргізу.

Сонымен қатар, жалпы әдістемелерді де бөліп қарауға болады, олар:

1) анализ – тұтас заттарды толық зерттеу жүргізу үшін жеке құрамдас бөліктерге бөлу;

2) синтез – заттың бұрыннан жіктелген жеке құрамдас бөліктерін біртұтас жүйеге біріктіру;

3) абстракциялау – зерттелетін құбылыс үшін маңызы жоқ қасиеттер мен қатынастар арасынан қажетті қасиеттер мен қатынастарды бөліп алып қарастыру;

4) қорытындылау – нәтижесінде объектінің жалпы қасиеттері мен белгілері анықталатын ойлау тәсілі;

5) индукция – жалпы қорытынды жекелеген жағдайлардан жасалатын зерттеу әдістемесі;

6) дедукция – жалпы қорытындыдан жекелеген пікірлер тудыратын талдау тәсілі;

7) аналогия – объектілердің бір белгілерінің ұқсастығы бойынша, келесі бір белгілерінің де ұқсастығын анықтауға арналған ғылыми тәсіл;

8) жобалау – объектіні оның көшірмесін жасап, зерттеу;

9) классификациялау – барлық зерттелетін заттарды маңызды бір белгілері арқылы жеке топтарға бөлу.

Қазіргі ғылымда сонымен қатар статистикалық әдістемелердің маңызы зор, олар зерттелетін заттардың барлығын сипаттайтын орташа мәндерді анықтауға мүмкіндік береді.

Дүниетаным ұстанымы, тарихнама танымының бастапқысы, тарихнама ғылымын басқа тарихи пәндермен біріктіреді. Тарихшыға тарихи ғылымның бағалысы тарихилық қағидасы, тарихнамалық көріністер дамуы жағынан өзінің шығу факторына қарау керек.

2-тақырып. ЕЖЕЛГІ ҚОҒАМДАҒЫ ТАРИХИ САНАНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Ежелгі заманнан бастап, алғашқы адамның пайда болуынан бастап адам және қоғам өзінің өткен уақыт туралы білуге тырысты. Өткен уақыт туралы көріністер мифтер арқылы мүмкін еді. Алғашқы адам өзінің табиғат алдындағы қорқынышын әртүрлі ғажайып түсініктер арқылы қарастырды.

Әлем тарихындағы әртүрлі халық тарихнаманы жүйелеуге өзінше үлес қосты. Тарихнаманың алғашқы негізінің калануы адамның өзін табиғаттан бөліп алуы болды. Бұл тарихнаманың ең бірінші қадамы болып есептеледі. Тарихнаманың маңызды кезеңі – ежелгі шығыс мемлекеттерінің пайда болуы және сол мемлекеттердегі тарихтың дамуының негізі болған жазудың пайда болуы.

Жазбаша деректер арқылы тарихи қиын оқиғаларды жазу білетін халықтар реттеуге тырысты және осы секілді ауызша, этикалық, мифологиялық дереккөздерін де айтуға болады. Мифтің кейіпкерлеріне құдайлар, көріпкелдер, батырларды жатқызуға болады. Кейбір әдеби шығармаларда сақталып қалған ежелгі шығыс мемлекеттерінің еңбектерінен көбінесе осындай тарихнамаларды көруге болады.

Осыған байланысты, мысалы, Гильгамеш туралы месопотамиялық эпосты, Ежелгі Египеттегі автобиографиялық жанрдағы тарихи повестер мен тағы сол сияқты көптеген арнайы патшалық жазуларды, мұрағаттық құжаттардағы оқиғаларды айтуға болады. Патшалық мұрағаттар және оқиғалар, көбінесе, құдайлардың араласуымен жарияланған. Тіпті біздің заманымызға дейінгі VII ғасырда ежелгі грек мәдениеті Ежелгі Шығыс, Ассириядағы Асархаддон сияқты үлкен мемлекеттер өз жауларымен соғысқандары туралы жазған. Шайқастың алдында Иштар құдай олардың әскери саптарын бұзған. Сол кезде барлығы «Перед нами наш Царь!!!» деп бастарын иген.

Атақты ағылшын тарихшысы Дж. Коллингвуд (1889-1943 жылдары.) Шығыста және Грекияда осы сияқты мифтік оқиғалар көп болған дейді.

Дж. Коллингвуд осыған байланысты бірнеше белгілер ұсынды:

Тарих – бұл зерттеушілік пен ізденушіліктің әртүрлілігі, ол жауабы болу керек және мәселені сұрақтар қоюы тиіс. Ғылыми зерттеу – ол қандай да бір мәселенің заттай зерттелуі.

Тарих – адамдардың ертедегі әрекетін зерттеу. Бірақ, олардың құдайдың қалауымен бір жерге барып, батырлық жасауы.

Тарих – адам мен қоғамның өзін-өзі тануға қызмет етеді.

Адамның істеген ісіне байланысты, біз оның өзінше ойлағанын білеміз.

Антикалық кезеңдегі тарихи ойлар мен тарихи жазбалардың өзінің ерекшеліктері бар. Ежелгі грек тарихының өзіндік ерекшеліктері, ерте грек мәдениетінде тарихнама негізін қалауға септігін тигізді. Ежелгі грек қоғамы зерттеушілердің айтуынша, ұзақ уақыт аралығында саясат бостандығы шартында дамып отырды. Сонымен қоса, ежелгі грек тарихы көптеген ішкі өзгерістерге толы болды. Бұған халықтың көп бөлігінің көшіп-қонуы, отарлау, полистардағы саяси-әлеуметтік төңкерістер жатады. Осы болған оқиғалар халықтың сана-сезімінің дамуына өзіндік әсерін тигізді.

Грецияның аты аңызға айналған ақыны (бір деректерде б.з.б. XII-VIII ғасырлар аралығында, енді бір деректерде б.з.б. IX-VIII ғасырларда өмір сүрген деп жорамалданады). Көне деректерде кезбе, соқыр жыраудың тарихи, нақты, шынайы болмысы ойдан шығарылған, фантастикалық бейнемен ұласып кеткен де, соның салдарынан Гомер туралы анық мәлімет көмескіленіп, бізге жұмбақ түрінде жеткен. Гомердің отанын атау үшін кезінде «Жеті қала» (Смирин, Хиос, Колофон, Саламин, Родос, Аргос, Афина) таласқан деседі. Гомер деген есімнің өзін көне кездерде де бұл «аманат жанға» немесе «соқыр» адамға берілетін есім деп айтушылар да аз емес еді. Дегенмен, бұл есім әдеттегі адам аты болуы мүмкін. Ерте заманда эпостық жырлардың көпшілігін Гомерге теліп келген. Кейін ежелгі дәуірдің сыншылдары саласына қарай сараптай отырып, «Илиада» және «Одиссея» деген атақты екі эпостың дастанды, сондай-ақ бірнеше шағын шығармаларды («Гомердің елұраны», «Маргит» комедияларын) Гомердің өзінің төл туындысы деп танып, ара жігін ажыратқан. Сол ерте кездің өзінде Александриялық ғалымдардың ішінде осы екі дастанның бір автордікі екеніне күдік келтірушілер болды. Бірақ сол тұста Аристархтың (б.з.б. II-I ғасырдағы Александрия ғалымы). Гомер «Илиаданы» жас шағында, ал «Одиссеяны» қартайған кезінде шығарған деген тұжырым жеңіп шыққан. Бұл екі дастан төңірегінде онан бергі кезеңдерде де қарама-қайшы пікірлер бас көтерген тұстар жоқ емес. Француз ғалымы Д. Обиньяк, неміс ғалымдары Ф. А. Вольф және К. Лахман бұл екі шығарманың бір ақын жазған тұтас дүниелер екеніне шүбә келтіріп, бұрыннан ел аузында бар өлеңдердің жиынтығын (б.з.б. VI ғ. Афина билеушісі, ірі ақсүйек) дастан етіп біріктіре салған, жазуы жоқ заманда мұндай ұзақ дастандардың болуы мүмкін емес деген толықтыру жасаған. Гомердің бұл ұлы туындыларына шүбә келтірген пікірлерге қарсы жауап берген авторлар да баршылық (Ф. Шиллер,

В. Гете, Г. Гегель.) Вольфтың қателігін жан-жақты талдай келіп, жазуы жоқ дәуірде де мұндай үлкен шығармалар тудыруға болатынын тарихи мысалдармен мойындата отырып, бұл 2 дастанды талассыз Гомердің туындысы деп дәлелдеп шыққандардың бірі неміс ғалымы – В. Нич. Қазақ ғалымдары арасында Гомер дастандары туралы оларды Манас эпосымен салыстыра отырып, алғаш пікір айтқан Ш. Уалиханов. Кейін М. Әуезо, т.б. ғалымдар осы дастандарды қазақ эпосымен салыстыра зерттейді. Кейбір ғалымдар Гомердің шығармашылығы жер-су атауларын ақынның өз тұлғасын қазақ даласын қоныстанған көшпелі тайпалар тарихымен бөліп зерттеуді ұсынды. Гомердің атақты Илиада мен Одиссея поэмалары біздің күнімізге дейін толық сақталып жеткен, бұл 2 поэмада Трояндық соғыс ауқымды циклінің құрамына кіреді. Әрбір поэма мен бұл соғыстың белгілі бір уақыт арасын шектеулі көрінісі болып табылады. Илиада, яғни Илион жайлы жыр, ал ертеде кейбір деректер бойынша Трояның 2-ші атауы Илион болған. Сонымен Илиада да Трояндық соғыстың 10 жылы жайлы сипатталып, Гектордың жерлеуімен аяқталады. Ал Одиссеяда соғыстың аяқталуынан кейінгі үйіне оралудағы 10 жыл сапары жайлы баяндалған.

Ал енді біз Гомер поэмаларының шындықпен қаншалықты ұласатындығын байқайтын болсақ, қазіргі күні біз Гомер еңбектерінде баяндалған оқиғалар шынымен болса керек деуге болады. Яғни 1873 жылы Генрих Шлиман Троя қаласының орнын тапқан. 1939 жылы Пилостағы үлкен камал қалдықтары табылды. Археологтар қазба жұмыстарында көптеген жазбаларға тап болған. Мұнда Гомерлік еңбектердегі оқиғалардың үзінділері, ондағы адамдардың есімдері кездескен. Бұл мәдениетті ғалымдар крит-микендік және ахейлік деп аталады.

Крит-микендік мәдениет пен Гомерлік эпос арасында байланысты алып қарастырсақ археологтармен эпоста баяндалған керемет безендірілген, өрнектелген Нестор кубогы табылған, Одиссейдің қалқаны, Гектор қалқаны. Ал гректердің Трояға шабуылы шынайы болуы толық мүмкін. Біз ол жайлы египеттік жазбалардан байқауымызға болады. Б.з.б. XIII-XII ғасырларда грек әскерлерінің жорығы болып, олар тіпті Египеттің өзіне дейін жетіп 1221 жылы Дельта бойында артқа шегінуге мәжбүр болды. Бұған ұқсас оқиғаны Гомерлік Одиссея әңгімесінен байқауымызға болады.

Гомер еңбегінен біз оның рулық құрылыстың ыдырау тұсына сәйкес келе керек және де бұл еңбектер патриархалды қоғамның соңғы және шешпек құрылысқа көшу жағдайын бейнелейді.

Геродот – еуропалық тарихтың атасы (Цицеронның айтуы бойынша) б.з.д. 490/80 – 425 жылдары өмір сүрді.

Геродот негізгі еңбегі – «Тарих» деп аталады. Оның негізгі мазмұны ежелгі замандағы екі ірі халықтардың арасындағы соғыстар. Бірақ, соғыстардың барысын сипаттауымен бірге, Геродот халықтардың тұрмысына, мәдениетіне, салттарына назар аударады. Геродоттың тарихты жазуда екі негізгі принциптер байқалады: рационалдық және мифологиялық. Біріншісі тарихшы өзі куәгер болған оқиғалардың фактілеріне, ал екіншісі, көбінде ауызша дәстүрлерден алынған өткен уақыт туралы мәліметтерге негізделеді.

Геродоттың «Тарихы» – антикалық тарихи сана мен антикалық мәдениет тарихының маңызды кезеңі.

Ежелгі грек тарихшысы Фукидид б.з.д. 460-400 жылдары өмір сүрген. Тарихнамада белгілі із қалдырған ұлы тұлғалардың бірі. Антика және орта ғасырлар кезіндегі тарихи ойдың дамуына, оның негізгі тұжырымдамаларының заңдылықтарын алға жылжытуға үлес қосқан. Фукидид – тарихи сынның негіздеушісі. Өзінің саяси көзқарасы жағынан саналы, нақты билікті жақтаушы. Ол алғашқылардың бірі болып, демократиялық және олигархиялық топтардың қақтығысын көрсеткен. Тарихқа танымал еткен Пелопоннесс соғыстарына арналған «Тарих» еңбегі. Шығарманың кейбір бөліктерінің аяқталмағанына қарамастан «Тарих» еңбегі құнды шығарма болып табылады. Фукидидтің бұл еңбегін қарастырмас бұрын, оның өміріне тоқталып өтсек дұрыс болады.

Фукидид өмірі туралы мәліметтер өте аз. Ол Маркелин және тағы басқа Кратип, Тимей сияқты тарихшылар және өзінің айтуы бойынша белгілі. Оның туған жылдары нақты анықталмаған. Өзінің мәліметтері бойынша ол 424-423 жылдары стратег қызметін атқарған, ал бұл қызметте болу үшін ең аз дегенде отыз жаста болу керек. Сондықтан ғалымдар оның туған жылдарын 456-451 немесе шамамен 460 жыл деп көрсетті.

Фукидид ауқатты, беделді афина отбасынан шыққан. Әкесі Олор белгілі Филаид тұқымынан, Фракиялық патша Олордың ұрпағы және афин округі Галимунттан шыққан. Әкесі жағынан ол Периклдің қарсыласы, Кимонның күйеубаласы Алопекидан шыққан Фукидид туысы болған.

Фукидид анасы – Гегеспила және әжесі атақты Фракиялық отбасының ұрпақтары болған.

Фукидид өз еңбектерінде риторикалық-философиялық және софистикалық білім алғанын көрсетеді. Оған оратор Антифонт, философ Анаксагор, софист Протагор мен Горгий әсерлерін тигізген. Мемлекеттік қайраткер Периклді жақтаған.

430-429 жылдары өзінің айтуынша обаны (Моравая язва) басынан кешкен. Фукидид отбасы шығу тегімен Фракиямен байланысты болған, өзі Фракия жағалауларында беделі жоғары болған. Фукидидтің 424 жылға дейінгі өмірі белгісіз. Бұл жылдары ол 10 стратег коллегиясына, яғни Афина үкіметінің мүшесі болып сайланады және өз бақылауына афин иеліктерінің орталығы – Анфиопольді алған.

Спарталықтар бұл кезде шебер қолбасшы Брасидамен орталық және солтүстік Элладаға, Халкидаға жорықтар ұйымдастырып, Афина қалалары – Аканф, Стагиру қалаларымен Афинаға қарсы тұруға одақ жасады. Фракиялық патша Севф пен македониялық Пердик Спарта жағына шықты. Фукидид жауды тосып отырудың орнына белгісіз себептермен Амфиопольден 25 шақырым жердегі Фасос аралында афин эскадрлерімен болды. Фукидид жолдасы Стратег Евкл Афина горнизонымен Амфиопольде еді. Евкл Фукидидке көмек беруін өтінді, бірақ Фукидид кешігіп қалады. Қыстың бас кезінде түнде Брасид Амфиопольге жетті, кейбір тұрғындар қаланы сатып жіберді. Фукидид тек көрші қала Эйонды құтқарып қалады. Спарталық қолбасшы Брасиданың Амфиопольді алуына қарсылық көрсете алмағаны үшін, Афинада айып тағылып, қуғынға ұшырады (423 жылдың қаңтары). Жиырма жыл бойы отанынан тыс жерде өмір сүріп, өзінің тарихи еңбегіне материал жинады. 403 жылы жарияланған амнистияның оған қатысы болмады. Отанына қайтуға шамамен 400 жылы Энобия ұсынысымен жиырма жылдан кейін рұқсат алды. Қуғындау кезінде ол Спарта, Италия, Сиракуз, Македонияда болуы мүмкін. Ғалымдардың зерттеуінше, негізінен, Фракия жерінде болып, өз еңбегін жазу үшін мәліметтер, деректер жинаған. Фукидидтің қаза болған уақыты тарихта белгісіз жұмбақ болып табылады. Плутарх жазуы бойынша, оның сүйегі Аттикаға әкелінген, Мелит қақпасында, Кимоно қабірінде апайы Кимона Эльпиники жанына қойылған. Фукидидтің өмірі жайлы мәліметтер қысқаша осындай. Енді оның тікелей еңбегіне тоқталайық.

Фукидид еңбегі – Пелопеннес соғыстары жайлы монография. Еңбек – «Тарих» деп аталады. Атауы басында болмаған, орнына «Фукидид афиндік пелопеннестіктер мен афиналықтар арасындағы соғысты жазған» деп басталады. Тақырыбы кейіннен бірақ берілген. Еңбек Антика тарихы жөніндегі көркем шығарма болып табылады.

Негізінен шығарма сегіз кітаптан тұрады, шамамен 431-404 жылдары жазылған. Онда әскери қимылдар II кітаптан басталады (наурыздың соңы б.з.б. 431 жылы) және кенеттен 411-410 жылдары үзіліп қалады (VIII кітап, соғыстың жиырма бірінші жылы). Бірақ Фукидидтің өзі шығарманы аяқтадым деп есептейді.

Фукидид шығармасына кейіпкерлердің сөздері арқылы көрсету тән. Тек бұл VIII кітапта көрсетілмеген, сондықтан кейбір антикалық авторлар бұл VIII кітаптың түп-нұсқа екеніне күмән келтіреді.

«30 тиранов» деп аталатын билік кезеңінде Фукидид Афиныдан кетіп, еңбегін Ксенофонд әкесіне сақтауға береді. Зерттеушілер пікірінше, Фукидидтің өзі VIII кітапта редакциялап үлгермеді немесе ауыруы салдарынан шамасы келмеді. Диоген Лаэреций Фукидид еңбегін Ксенофонд шығармасы деп ойлайды. Еңбектің шығарылуын академик С. А. Жебелев б.з.б. 394-393 және б.з.б. 391-390 жылдарға жатқызады.

Фукидид еңбегін мазмұны бойынша хроникалық жағынан бес бөлімге бөлінеді: 1. Үлкен кіріспе (I кітап). 2. Архидамов соғысы (он жылдық соғыс, II-V кітап). 3. «Гнилой» немесе Никий бейбітшілігі (V-VI кітап). 4. Сицилия жорығы (VI-VIII кітап). 5. Декелей және Ион соғысы (VIII кітап).

Бұл бөлімдер арқылы Пелопеннесс соғыстары жайлы толық мағлұмат алуға болады. Фукидид Пелопеннесс соғыстарын ашу үшін дәрігер ретінде диагноз қойып, жазу шарасын ұсынады. Соғыстың объективті бейнесі Элладаның ауыр жағдайға жеткізген құпия күресін ашуға тырысады және шындықты табуды көздейді. Барлық мемлекеттік қызметтерге психологиялық деректерді білу керек деген міндет қояды. Фукидидтің айтуы бойынша, адамның рухының негізгі белгісі күшті адамның әлсізге үстемдік жасауы. Соғыс қимылдарында да бұл қағиданы пайдаланған. Афина қаласының үстемдігінің негізі – Марафон, Саламин шайқастарындағы рөлі Афины мен Спарта қақтығысы ірі қайшылыққа жеткізді деген.

Қорытындылай келе айтатын болсақ, Фукидид объективті саяси тарихты қарастырумен қатар, экономикалық жағдайға да үлкен мән берді. Оның басты назарын Афина теңіздік державасы өмірі: афинылықтардың күші мен агрессивті саясатының күшеюінің басты себебі – эллинаралық қақтығыс деп көрсетеді.

Фукидид – Геродот замандасы. Бірақ Геродотқа қарағанда, ол материалдарға критикалық сын көзбен қарап, тексеріп отырған. Тарихшының негізгі мақсаты «шындықты іздеу» деп көрсетеді. Өртүрлі тарихи жағдайды зерттегенде, оның себеп-салдарын анықтау керек екенін де айтты. Сонымен, Фукидид – тарихи сынды және ғылыми тарихнаманы негіздеуші болып табылады.

Аристотель Стагирит (б.з.б. 384-322 жж.) – грек философы, энциклопедиялық еңбектердің авторы. Ол 367-347 жылдары Платон Академиясында білім алып, алғашқыда оның шәкірті болған, кейін

осында оқытушылық қызмет атқарған. 347-334 жылдары ел аралап, кіші Азияда, т.б. елдерде болады. 343-340 жылдары 13 жасар Ескендір Зұлқарнайынды тәрбиелейді. 334-323 жылдары Философиялық мектептің (мекей) негізін қалайды. Аристотель еңбектері көзі тірісінде реттеліп жинақталмаған. Сондықтан оның шығармалары туралы ғылымда талас әлі тоқтаған жоқ. Неміс ғалымы В. Иегер Аристотель шығармаларын ғалымның дүниетаным эволюциясы негізінде жүйелеп шыққан. Аристотель алғашқы кезеңде, яғни Платон дүниеден қайтқанға дейін оның шәкірті, ізін қуушы бола тұрып ұстазына қарсы шығады, оның идеялары туралы іліміне сын айтады. Осы тұжырымды негізге алып, Философия институтының ұжымы «Философиялық мұра» топтамасымен Аристотельдің төрт томдық шығармаларын жарыққа шығарады. 1-томға Аристотельдің екі еңбегі енген: «Метафизика» және «Жан туралы». Аристотель метафизиканы «алғашқы философия» деп те, жай ғана «ақыл кітабы» деп те, «кұдайлар туралы ілім» деп те атаған. Қазір метафизикалық антология деп аталады. Оның Платонмен келіспеушілігі, мынадай төрт мәселеге қатысты: 1) Платон «идеялар болмыстан тыс субстанция» дейді, ал Аристотель бұған қарсы. 2) Платон идеялары сезу арқылы қабылданған нәрсеге қатыссыз. Аристотель оған да қарсы. 3) Платонның идеясына орай сезу арқылы қабылданған нәрселер туралы Аристотель өзінше пікір айтқан, олардың байланысын көрсеткен. 4) Аристотельдің айтуынша, Платон идеялары сезу арқылы қабылданған нәрселердің пайда болуы мен жойылуына түсінік бермейді.

Аристотель субстанция элементтері «материя» және «форма» дейді. Материалдық әлемнің төрт бастауын атайды. Олар: материя, форма, қозғалыс және оның себебі, өзгерістің жаратылыстық мәні мен мақсаты және оның жойылуы. Аристотель өзгеріс себебі қозғалыс деп танығанмен, бұл мәселенің мәнін толық аша алмаған. Бірінші томға енген екінші жұмыс – «Жан туралы». Бұл – психология ғылымының бастауы болған тұңғыш еңбек. Аристотельдің айтуынша, жан-тәннің өмір сүру себебі және негізі. Оның жан туралы айтқан көптеген пікірлері күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Екінші томға Аристотельдің «Ұғымдар», «Герменевтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топика» және «Софизмдік терістеулер туралы» еңбектері енген. Үшінші том «Физика», «Аспан туралы», «Пайда болу және жойылу», «Метерология» деген еңбектерінен тұрады. Төртінші томға «Николахтың этикасы», «Үлкен этика», «Саясат», «Поэтика» деген еңбектері енген. Никомах – Аристотельдің не әкесі, не баласы. Екеуінің де есімдері Никомах болған. Зерттеушінің айтуы бойынша

Никомах (баласы) Аристотель дүниеден өткен соң, оның мұрасын жинап кітап етеді. Содан ол кітап «Никомахтың этикасы» деп аталады. Аристотель ғылымдарды үлкен үш топқа бөлді: теориялық (философия, математика, физика), практикалық (этика, саясат) және шығармашылық (өнер, қолөнер және тұрмысқа тікелей қатысты ғылым түрлері).

«Саясат» деген еңбегінде мемлекет мәселелерін тоқталған Платонның «Мемлекет» пен «Заңдарында» айтылған ойлар Аристотельдің «Саясатында» да кездеседі. Ол мемлекет құрылымының алты түрін атап, оларды екі топқа бөледі. I (дұрыс құрылым): патшалық билік, аристократия, полиция. Екінші (теріс құрылым): тирания, олигархия, демократия. Аристотель «Поэтикасы» - қазіргі заманғы өнертану мен әдебиеттануға негіз болып қаланған шығарма. Аристотель ілімін жүйелеп, түсіндіру ісінде араб философтары әл-Кинди мен Әбу-л Уәмед Мұхаммед ибн-Рушд, түрік ойшылы Әбу Насар әл-Фараби, парсылық Әбу Әли ибн Сина еңбектері ерешк рөл атқарады. Абай қара сөзінде Аристотельге – «хакім» деп аса құрмет білдірген.

Грек тарихнаманың тағы бір жарық өкілі – Полибий. Полибий б.э.д. 210 жылы Оңтүстік Аркадиядағы Мегалополь жеріндегі белгілі отбасында дүниеге келді. Оның әкесі Ликорт Ахей одағының ірі саяси және әскери өкілі болып, төрт рет одақ стратегінің міндетін атқарған. Полибий Ахей федерациясының саяси өмірін бағыттайтын көптеген адамдармен байланыста болды, оның керемет әскери және саяси карьерасы көбінде оның қайдан шыққанынан және отбасының байланыстарымен анықталды.

Б.э.д. 180 жылы Ликорт ұлы Полибиймен бірге Египетке елші болып тағайындалды, бірақ Птоломейдің өліміне байланысты елші болмады. Б.э.д. 170-169ж.ж. Полибий гипарх болып тағайындалды.

Б.э.д. 167 жылы Полибий Римге келді, Римге келгеннен бері Полибий көп саяхат жасады, Сципионның қолдауы Римнен шет жаққа шығуға мүмкіндік берді. Полибий Римге 17 жыл өмірі ішінде (б.э.д. 167-150ж.ж.) сол уақыттың барлық белгілі адамдары болып қайтты.

Рим өміріндегі ірі оқиға философтардың елшілігі болды, олар Римге б.э.д.155 жылы келді. Оның ерекше болуы, өйткені оның басында сол заманның үш белгілі философтары тұрды – Карнеад, Диоген және Критолай. Б.э.д. 149 жылы Полибий әскери кеңес беру үшін Отанынан 2 рет шақыртылады. Б.э.д. 148 жылы күзінде Сципион консул болып, Карфагенде рим әскерлерін басқарады. Ал Полибий әскери кеңесшінің рөлін атқарады. Б.э.д.149-146 жылдары Африканың батыс жағалауына саяхат жасайды, ол өміріне үлкен атақ әкелді. Пелопонесске ахей

істерін реттеу үшін сенат комиссиялары келеді. Сенаторлар Полибийдің кеңесімен көмектерін пайдаланды.

Ликорттың ұлы Полибий Псевдо-Луканның айтуынша шайқастан қайтқанда аттан құлап, одан ауырып, 82 жасында қайтыс болады.

Полибий өмірінің үлкен және басты тарихын б.э.д. 146 жылдан кейін жазды. «История» еңбегінің тақырыбы – Рим грек әлемін жаулап алуы. Полибийді Дион Христороста эллинің тарихшысы екінші Фукидид деп атаған. «Всеобщая история» еңбегінде тарихи шығармашылықтың канонын құра отырып, Полибий іскерлік, прагматикалық тарихтың ұғымын қалыптастырды. Прагматикалық тарих ұғымын Полибий алдымен әскери және саяси тарихпен байланыстырды. «Всеобщая история» б.э.д. 220-146 жылдар аралығын қамтиды. Сонымен, Полибийдің шығармасы жаңа және ең жаңа тарихқа қатысты, өйткені, тарихшы оқиғалардың көп бөлігінде куә болды. Полибийдің ойынша, тарихшы бөлмедегі ғалым болмауы тиіс, ол оқиғаның қатысушысы болуы керек, немесе оқиға болған жерлерде болып, қатысқандармен пікірлесуі қажет дейді.

Римдік тарихнамалық дәстүрлеріне, ең біріншіден, жылнамалар жатады. Императорлардың өмірін және қызметтерін көрсету үшін арнайы адамдар жұмыс жүргізді. Оларды ресми тарихнамашылар деп атады. Рим тарихнамасының жарық өкілдеріне Публий Корнелий Тацит, Аппиан, Тит Ливий жатады. Публий Корнелий Тацит өзінің тарихи тұжырымдамасын, оқиғалардың этникалық боялануын ұсынды. Тациттің тарихи жазудың мақсаттары мен әдістеріне деген көзқарастары, тарихи шындықты сақтау талаптары қазіргі күнге дейін тарихшылармен қолданылады. Аппиан өзінің «Рим тарихы» еңбегінде, тарихи оқиғаларды әлеуметтік-экономикалық үдерістер мен құбылыстар аясында көрсетті. Тит Ливийдің «История Рима от основания города» еңбегі – Рим тарихы бойынша іргелі еңбегі деп саналады.

3-тақырып. АНТИКА ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Антикалық тарихтың тарихнамасы – дүниежүзі тарихының тарихнамасының көлемді бөлімдерінің бірі, ол көне екі қоғамының тарихын – Ежелгі Грекия және Көне Римді зерттейді. Антикалық тарихнаманың қалыптасуы туралы сонау ерте заманда көне гректер мен римдіктердің тарихшыларының еңбектеріне де жазылған. Олардың шығармалары келесі зерттеушілер үшін дереккөзі болып табылады.

Орта ғасырларда антикалық авторлардың шығармалары аз зерттелінді. Тарихты зерттегенде оның басты талабы, шынайлықты зерттеуде емес, тарихи үрдісті дәлелдейтін библио-христиандық фактілер мен дәлелдерді табу болды. Орта ғасырларда христиандық түсінік былай болды, дүниені құдай жаратты, ал басқа көзқарас, дүние құтқарушыға қарай деградацияға ұшырады. Ал тағы бір көзқарас, құдайдың таңдаулыларының саны өсе бастады, христиандық таралып, христиандақ көзқарас тарихи үдерістің түсінігі ретінде қалыптаса бастады.

Орта ғасырларда көне тарихнаманың кезеңдестіруі болды. Оған орта ғасырлық түсінікке кіретін төрт ұлы әлемдік монархиялар жатады: египеттік, ассиро-вавилондық, мидия-парсылық және грек-римдік.

Орта ғасырлық тарихи үдерістің христиандық тұжырымдамасына үлкен әсерін тигізген Евсевий Кесарийскийдің (260-340) еңбегі «Шіркеу тарихы» және Аврелий Августиннің (354-430) «О граде Божьем» шығармалары, мұндағы фактілер антикалық тарихтағы христиандық түсініктерді жалпы алғанда авторлардың ойлары жазылған.

Орта ғасырлардағы шежірешілер тарихи сыннан мүлдем бас тартты, ал ойларын оларға дәл келетін фактілермен дәлелдеп отырды. Ал антикалық авторлармен орта ғасырлардағы шежірешілер таныс болса, онда олар тек қана риторикалық стиль мен драмалау іс-әрекетпен қана алмасып отырды.

Батыс Еуропамен салыстырғанда антикалық тарихнама Византияда жақсы дамыған. Мұнда антикалық авторлардың еңбек жинақтары сақталған. Константинопольдік патриарх Фотий (810/820-890 ж.ж.) 280 атаулары бар антикалық авторлардың еңбектерін жинап, үлкен кітапхана жасаған.

Жалпы алғанда, антикалық авторлардың еңбектері орта ғасырларда жақсы сақталған, бірақ сол кезде олар Батыс Еуропа мен Византиядағы христиандық мәдениетке әсерін тигізе алмады. Себебі, оларға антикалық деген сөз күнәхар деген мағынаны берген.

Орта ғасырдағы христиандық көзқарас сондай-ақ, әлемдік тарихи үдерістің бірігу идеясының негізін қалады.

Итальяндық гуманистердің антикалыққа деген қызығушылықтары тек қана ұлттық сүйіспеншілікпен түсіндірілді. Римнің кереметтілігінде, тіпті таң қалдыратын бұзылған нәрселерде гуманистер Италияның жандануын көрді. Осы кездерде антикалықты зерттеу кең көлемде жүргізіле бастады, жылнамаларды іздеу және кейбір деректерді Византиядан түрік-османдықтар жаулап алғанға дейінгі уақытта алып үлгерді. Флоренция, Венеция және Болоньеде кітап басып шығару пайда болған соң, антикалық авторлар туралы басып шығаратын баспаханалар пайда болды. Бұл істе өз үлесін қосқан Альд Мануция (1449-1515) болды, ол 27 антикалық авторларды 96 томда жазды, содан кейін бұл істі баспаны басқарған ұлы мен немересі жалғастырды. XV ғасырда антикалық жазбаларды зерттеу кең етек алды, антикалық эпиграфика басталды.

Антикалық үлгілерде әдеби шығармалар да пайда бола бастады. Франческо Петрарка (1304-1374), атақты жазушы, Плутарх шығармасының үлгісімен биография жанрын бірінші болып жазды. Гуманист Флавио Бьондо (1392-1463), ежелгі римдіктер туралы бірнеше еңбек жазды. Сонымен қатар алғашқы болып «орта ғасыр» терминін қолданбай-ақ V-XV ғасырларда «ерекше тарихи кезең» деп көрсетті. Алайда, ол 1440 жылдан кейінгі уақытты қоғамдық өмірдің жандануы деп қараған.

Лоренцо Валла (1407-1457) гуманитарлық тарихнаманың сыни көзқарастың бастаушысы болды. Ол Констатиновтың қасиетінің өтірік екенін дәлелдеді.

XVI ғасырдың басында итальяндық гуманистік тарихнамада антикалық тарихшылардың үлгілерімен тарихтан саясатты бөліп оқитын сабақтарға байланысты мектеп ашылды. Оның негізін қалаған Никколо Макиавелли (1469-1527), өзінің көзқарасын мына еңбектерде көрсеткен «Рассуждения по поводу первой декады Тита Ливия», «Государь». Макиавелли тарихи үдеріске антикалық саяси талдау жасаған, саяси құбылыстарға үлкен мән берген, басқаруға байланысты биліктің сапасы, тарихи үдеріспен саяси партиялардың өзара қақтығысындағы алға апаратын күшті көрді, деректердің сыни көзқарасының кейбір элементтерін енгізді.

Итальяндық Қайта өрлеу дәуірінің әсерінен гуманистік қозғалыс Еуропаның басқа да елдеріне таралды. Соның арқасында латын, грек тілдерінде антикалық авторлардың еңбектері кең таралды. Тарихнаманың басты жетістігі француз гуманисінің Жозеф Жюст

Скалигердің «Қайта өңделген шежіре» еңбегі (1558) тарихи тәртіптің дамуына негізін қалаған еді. Сондай-ақ, Скалигер ғылыми антикалық эпиграфиканың негізін қалады, Гейдельберг университетінің профессоры Ян Грутермен бірлесіп, 1603 жылы 12 мың грек және латын жазбаларын жазды. Нидерландыдағы жергілікті гуманист Юст Липсий (1547-1606) 1574 жылы Тациттің шығармаларына байланысты сыни көзқарас дайындады. XVI ғасырда Англияда Кембридж университетінің түлегі, шотланд Томас Демпстер білім жолын антикалық және латын авторларын зерттеулерімен бастады, Италияға көшіп барып, сол жерде «О царской Этрурии» атты еңбегін жазды, ол этрускологияның негізін салды. Тағы бір ағылшын гуманисі Томас Мордың басты шығармашылығы «Утопия», ол антикалық қарт Лукианаға ұқсап жазылған.

Уильям Шекспирдің шығармасы антикалық трагедиялардың негізі болды. Антикалық мәдениеттің XV-XVI ғасырлардағы шет елдерге де ықпалы болды. Ресей мемлекетіне де ықпалын тигізді. Мысалы, «Сказании о князьях Владимирских» шығармасы. Мәскеу княздіктері рим императорының ұрпақтары Прустың мифтік ағасы Августан таралған деген және де Мәскеуді «Үшінші Рим» бейнесінде көреді.

Антикалық тарихнамада тағы бір маңызды кезең – білім беру кезеңі. Білімділіктің арқасында рационалистік көзқарастың таралуы, ой-өрістің таралуы болып табылады. Антикалық тарихтың басты теориялық жағдайы материалдық антикалық тарихқа негізделген. XVII-XVIII ғасырларда тарихнамада антикавардық бағыт болды, бұл тақырыптармен айналысқандар жалпы теориялық кезеңдестіруді қарастырған жоқ.

Білім беру кезеңінде тарихнамалық және баспа жұмысы жалғастырылып жатты. Ағылшын филологі Р. Бентли Горацій, Теренций және Плавтқа байланысты шығармалар жазды. Лейден университетінің профессоры Дракенброх Тит Ливийдың «История Рима от основания города» шығармашылығына байланысты 7 томдық шығарма жазды. 1779-1809 жылдардағы неміс филологтары латын авторларының шығармашылығының 115 томын жазды.

XVIII ғасырда антикалық археологияның қалыптасуы басталды: 1711 жылы Геркуламның алғашқы қазба жұмысы жүргізілді, 1748 жылы – Помпеядағы қазба жұмыстары. 1733 жылы Англияда «Дилетанттар қоғамы» атты археологиялық ұйымы құрылды. 1761-1794 жылдары қоғам мүшелерімен жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде 3 томдық «Древности Афины» шығармасы жарық көрді. 1760 жылдың ортасында Баальбек (Сирия) және Пальмира зерттелінді.

Бенедикттік монах Бернар де Монкофон «Античность, объясненная и представленная в изображениях» (1719-1724) атты 15 томдық шығармасын жазды. 1750 жылдары Граф Келюс «Собрание египетских, этрусских и римских древностей» атты жинақтама шығарды. XVIII ғасырдың ортасында итальяндық Франческо Бьянкини «Всеобщая история, изложенная по памятникам и изображенная в древних символах» атты еңбегін жазды, онда ежелгі авторлардың еңбектеріне қарағанда археологиялық ескерткіштер көп мәлімет береді деген. Бұл тұжырым археологияның дамуына өз үлесін қосты. Ағарту ойы, гуманистерге тән антикалықты идеализациялаудан өтіп бірте-бірте деректердің филологиялық сынының қалыптасуына мүмкіндік берді.

Классикалық филологияда негізін қалаған ағылшындық Р. Бентли (1662-1742) болып табылады, б.э.д. VI ғасырда өмір сүрген, сицилиялық тиран Фаларисаның жүргізген сыни зерттеулеріндегі хаттарды тауып алып, зерттеген. Дж. Вико (1668-1744), итальяндық ұлы ойшыл, Гомер поэмаларына сыни көзқарасты жазған. XVIII ғасырдың ортасында француз Астрик «Бытия» кітабының екі редакциядан шыққанын дәлелдеді – Элохист және Яхвист. XVIII ғасырдың 1701 жылы Парижде «Жазбалар мен керемет өнердің Академиясы» атты антикалық тарихнаманың сыни жұмыстарына арналған Орталық ашылды. 1738 жылы Луи де Бофор «Рим тарихының алғашқы бес ғасырында дәлелденбеген диссертация» атты еңбек шығарды. Оның ойынша, б.з.д. 387 жылдар галльдық болған өрт барлық түп нұсқа құжаттарды жойып жібергеннен кейін, қайтадан түпнұсқа құжаттарын қалыпқа келтіру мүмкін емес болды. XVIII ғасырда тарихшылардың бірі Эдуард Гиббон (1737-1794), Оксфордта оқып, Еуропада көп саяхаттаған. Марк Аврелия билігінен 1453 жылға дейінгі кезеңді жазған «Рим империясының құлдырауы мен құлауы» атты 7 томдық еңбек оған атақ әкелді. Сонымен қатар, бұл еңбекте саяси тарих пен экономика, мәдениет туралы да қамтылған. Британдық тарихнамада Адам Диксонның «Ежелгі жериеленушілік» (1764-1772) атты еңбегін атауға болады, онда Батыс Еуропадағы ауыл шаруашылыққа арналған бірінші монографиялық зерттеулер жазылған. Автор негізінен мамандығы бойынша агроном болды.

Неміс ойшылдары Иоганн Иоахим Винкельман (1717-1768), Готхольд Эфраим Лессинг (1729-1781), Иоганн Готфрид Гердер (1744 – 1803) антикалық тарихи өнердің зерттеуіне өз үлестерін қосты, яғни олар Еуропада ғылыми тарих пен өнер және эстетиканың негізін қалаушылар болды.

XVII ғасырда Ресейде ежелгі тілдерді үйрену үшін 1687 жылы арнайы Славян-грек-латын академиясы ашылды. Ежелгі тарих

кафедрасы 1725 жылы Петербургтік ғылымдар Академиясы кезінде пайда болған, кейін Мәскеу университетінде 1755 жылы негізі қаланған. Орыс тіліне екі француз антикалық тарихшылардың еңбектері аударылды: Шарль Ролленнің 16 томдық «Римская история от основания города до битвы при Акциуме (1739-1749), және Кревьенің 4 томдық еңбегі «История о римских императорах с августа до Константина» (1767-1769), сондай-ақ Геродоттың, Иосиф Флавийдің, Тациттің және де тағы басқа тарихшылар мен жазушылардың еңбектерін орыс тіліне аударды.

XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың бірінші жартысында батысеуропалық тарихнама дами бастады. 1826-1833 жылдары Цицеронның барлық шығармалары басылып шығарылды. «Консульские фасты» (1818-1820) атты екі томдық еңбек жарық көрді, онда рим шежіресі жазылған. Грек мемлекетінің 1830 жылы гректердің тәуелсіздік алуындағы көтерілістен кейін гректердің мәдени тарихымен ежелгі гректердің өміріне деген қызығушылық барлық тарихшыларды еліктіре түсті. Этрускология жақсы дами бастады. Үлкен жобаның бірі болып 1825-1859 жылдары неміс антикалық тарихшысы Август Бёктің ұсынысы бойынша жазылған «Грек жазбаларының корпусы» атты еңбек шығады, ол 4 томнан 10 данадан, 10 мыңға таяу грек жазбаларынан тұрды. XVIII ғасырдың аяғы –XIX ғасырдың басында неміс тарихшылары был Фридрих Август Вольф және Георг Бартольд Нибурдың тарихи - сыни әдісті ойлап тапты. Вольф «Введение к Гомеру» (1795) атты еңбегінде Гомер поэмаларына байланысты барлық мәселелерді қарастырды. Бұл еңбек деректің әр кезеңде өмір сүретінін дәлелдеп көрсетті.

Бұл кезеңдегі ірі антикалық тарихшы Георг Бартольд Нибур (1776-1831) болды. Ол 23 жасында 20-дан аса ежелгі және қазіргі замандағы тілдерді білген, көптеген жылдар бойы мемлекет қызметкері және де Ост-Индтік Банктің директоры, Ватиканда Парсының елшісі болды. Ал 1811 жылы Берлинде профессор болды, 1824 жылдан бастап Бонн университетінде қызмет атқарды. Ол алғашқы болып университет қабырғасында антикалық тарихтан дәріс оқыды. Нибур Рим тарихына байланысты 3 томдық «Рим тарихы» атты еңбекті жазған, ол ерте заманнан Екінші Пуни соғысына дейінгі аралықты қамтиды (б.э.д. 218-201 жж). Болжаушылар Луи де Бофордың кезінде-ақ бұл кезеңдегі дәлелдемелердің шынайы еместігін айтты, ал Нибур мұнда өзінің тарихи сыни әдісін қолданды. Аналитикалық және сыни тапсырмаларды орындағаннан кейін, тарихшы зерттеудің синтетикалық бөлімге көшеді. Ерте заманнан бергі Рим тарихы туралы материалдарды

шынайы деп санағанды Нибур халықтардың өмір сүруін салыстырмалы әдіс арқылы толықтырды. Сонымен қатар, Нибур тарихшының ішкі сезіміне де сенді.

Сондай-ақ, Нибур ұрпақтық теорияның негізін қалады, онда римдіктердің тарихи дамуы патриархалдық отбасы арқылы емес, ұрпақ арқылы таралғандығын көрсетеді.

Антикалықты зерттеуде басты еңбектердің бірі Август Бёктің (1785-1867) «Афиналықтардың мемлекеттік шаруашылығы» (1817) атты 3 томдық еңбегі шықты, онда ол қаржы, салық, баға, тапқан табыс туралы жазған. А. Бёк өзінің зерттеуін филологиялық және тарихи деп те санады. Бёктің көптеген шәкірттері антикалықты зерттеуде үлкен үлестерін қосты. Олардың арасында Иоганн Густав Дройзен (1808-1884) бар, еуропалық атақты «Эллинизм тарихы» (1833-1843) 3 томдық еңбегі берген, онда «эллинизм» термині алғашқы қолданылған. Александр Македонскийдің жаулауынан бастап Шығыс Жерорта жеріне дейінгі жерлерді жаулап алуына дейінгі кезеңді тарихқа жазды. XIX ғасырда герман тарихнамасы антикалық зерттеулерде басты орында болды.

XIX ғасырда ағылшын тарихнамасына экономикалық мәселелерге деген қызығушылық, партия аралық қақтығыстармен саяси реформаларды зерттеу тән болды. XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың бірінші жартысында ағылшын тарихнамасында Ежелгі Грекия туралы көлемді үш еңбек басылып шығарылды. «Грекия тарихының» 8 томында (1784-1794 жж.) Уильям Митфордта автор консервативтік бағыт ұстанды, Спартаның жер иеленушілігін мысал етті. 1835-1838 жылдары тағы бір 8 томдық «Грекия тарихы» атты жұмысқа Фелуолла Ежелгі Грекияда болған саяси тартысқа басты назар аударды. Бұл екі шығарма тағы бір өте көлемді еңбектің жазылуына негіз болды – «Грекия тарихы» (1846 – 1856) 12 томдық, авторы Джордж Грот (1794 – 1871) болды. Бұл еңбек Англияда 5 рет басылымға шықты, Еуропада үлкен маңызға ие болды. Грот Нибурмен таныс болды және де онымен хат алмасып тұрды. Грот басты назарды Афин тарихына аударды, себебі ол өзінің көзқарасы бойынша либерал болды. Гроттың тұжырымы бойынша, ежелгі гректердің мәдениетінің дамуы гректердің демократиялық полистерімен тығыз байланыстылығы үшін болды. Ағылшын тарихнамасы Көне Рим тарихына көп көңіл бөлмеді. Англияда неміс тарихшыларының еңбектерін аудару – антикалықтар пайда болды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында француз тарихнамасында Дюро де ла Малляның (1777-1857) «Римдіктердің саяси экономикасы» (1840) атты 2 томдық еңбегі үлкен рөл атқарды. Онда ерте римдіктердің

саяси және экономикалық өмірлері толығымен суреттелген. Бұл еңбекті кейіннен антикалық тарихшылар өздерінің жұмыстарында қолданды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейде антикатануда ежелгі скифтер мен Қырымдағы Боспор патшалығына байланысты археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. XIX ғасырдың бірінші жартысында бірнеше университеттердің ашылуымен - Дерп (1802), Харьков және Казань (1804), Петербург (1819), Киев (1834) – орыс университеттік антикатанудың қалыптасуы басталды.

Орыстың атақты тарихшысы, антикатанушысы Петербург университетінің профессоры Михаил Семенович Куторга (1809-1886) болды. Ол Ежелгі Грекия тарихын зерттеумен айналысты, ал жазған жұмыстары Афинадағы фила мен фратрияларға, Афина мен Грекияның саяси тарихына арналған.

XIX ғасырдың ортасында дүниежүзі тарихы бойынша марксизм теориясы басты орынға шықты. Марксизм түсінігі бойынша антикалықты қоғамдық-экономикалық формация ретінде түсіндірді. Марксизмдегі полис бірінші рет тек мәдениет сияқты қарастырылған жоқ, тек әлеуметтік-экономикалық қоғам ретінде қарастырылды, оның негізінде антикалық өзіндік түрі жатты – азаматтық қоғамдағы кіші жер иеленушіліктер, сонымен бірге бұрынғы әскери қатарда болған азаматтар да жатты. Антикалық түрдің ерекшелігі онда екі түрі болды: азаматтардың өзіндік жеке меншіктері бар және мемлекеттің жеке меншігі бар. Маркс пен Энгельс антикалық қоғамдағы саяси тартыс осы кіші жер иеленушілер мен ірі жер иеленушілердің арасында болады деп есептеген. Марксизмде антикалық мемлекет қоғамның бөлінуінен пайда болды деп айтылады.

XIX ғасырдың екінші жартысында антика танушылық зерттеулердің деректік негізінің кеңеюуі жалғасты.

1871 жылы Генрих Шлиман (1822-1890) Кіші Азияда ежелгі Троялар өмір сүрді деген жерлерге қазба жұмыстарын ұйымдастырды, ол жерлер ежелгі Троя, Грекиядағы Микен жері, Тиринфе және Итака аралы.

Нәтижесінде, 1874 жылы Шлиман «Ежелгі Трояндықтар» атты еңбек басып шығарады, онда Гомердің поэмаларын тарихи дерек ретінде қолданды. 1870 жылы Эрнст Курциус Олимпия жерінде қазба жұмыстарын бастады, онда 130 статуялар, 12 мың қола заттар, 6 000 тиын, 400 жазбалар табылды. Грекияда француздық археологиялық экспедициялар жұмыс істеді.

Германияда грек және рим авторларының жаңа еңбек туындылары шығарыла бастады – 1824 жылдан бастап Лейпцигтегі Тейбнердің

фирмасымен, сонымен қатар Диндорф ағайындыларының фирмасымен жұмыс жүргізілді. 1873 жылы Берлинде грек тілінде жазылған жаңа жазбалар шығарыла бастады. Неміс тарихшыларының арасында – антикалық тарихта жоғары рөлде болған Эрнст Курциус (1814-1897), «Грекер тарихы» атты (1852-1867) 3 томдық еңбегі бар, онда басты қызығушылық гректердің мәдениетінде болды. Рим тарихын оқудағы басты қоғам қайраткері Теодор Моммзен (1817-1903) болды. Оның римдіктердің құқықтары туралы еңбегі бар: «Римнің мемлекеттік құқығы» (1871-1887), «Римнің қылмыстық құқығы» (1889). Моммзен мемлекеттік мекемелерінің тарихын, магистратураларды, азаматтық институттарды, сенатты зерттеді, эпиграфика және нумизматикамен де айналысқан. 1858 жылы Моммзен Берлин университетінде қызмет атқарды, ғылым Академиясының мүшесі болды. Моммзеннің басты еңбектерінің бірі «Рим тарихы» болды. Ол кітап Рим империясында демократиялық монархия бар екендігі дәлел болу үшін жазылған, демократиялық монархия – оның бастаушысы Цезарь болды және Моммзеннің айтпақ ойы – Германияда да сондай демократиялық монархия болды деген. Сонымен қатар, Моммзен өз еңбегінде басты назарды әлеуметтік-саяси тарихқа аударды. Жұмыстың басты үш томы 1854-1856 жылдары шығарылды, онда Рим тарихы Цезарьдің өлгеніне дейін жазылған, ал бесінші томы тек 1885 жылы пайда болды және ол рим провинцияларына арналған. Төртінші том, Римдегі демократиялық Монархия жайлы баяндалған, 1860-1970 жылдары Германияның демократиялық жолмен емес қосылуына байланысты, Моммзеннің еңбегіндегі демократиялық монархия туралы ой өрісі жоққа шығарылып, ол еңбек аяқталмай қалды. Жалпы алғанда, Моммзеннің еңбектерінде публицистикалық стиль болды, сондықтан оның еңбектері неміс тарихшыларының арасында сыни көзқарас тудырды.

Антикалық тарихнамада екі швейцариялық тарихшыларының Иоганн Якоб Бахофен (1815-1887) және Якоб Буркхардттың (1818-1897) еңбектері басты орында болды.

И. Я. Бахофен римдіктердің азаматтық құқықтарымен айналысты, содан кейін көне елдердегі әйел адамдардың рөлі туралы зерттеулер жүргізді. Негізінен мифологияға, әдебиетке, этнографиялық мәліметтерге, өнер туындыларына, діни сенімдерге жүктелді. 1861 жылы оның «Материнское право, исследование гинекократии древнего мира на основе его религиозной и правовой природы» атты еңбегі шықты. Мұнда ол матриархатты адам дамуындағы басты күш ретінде қарастырған. Бахофен сондай-ақ, ежелгі діни сенім туралы да еңбектер жазған.

Я. Буркхардт – Базель университетінің профессоры, Қайта өрлеу дәуірін терең қарастырды, сонымен қатар грек мәдениетімен де айналысты және де 1893-1902 жылдары оның дәрістер курсы «Грек мәдениетінің тарихы» атты 4 томдық кітап болып шығарылды. Я. Буркхардт 1870 жылдан кейін басты назарын қоғамдағы ұлы қайраткерлерге ауыстырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында француз тарихнамасында позитивизм басты орында болды, сол кездері ол Еуропаның және басқа елдердің тарихи ғылыми дәрежесіне әсер етті. Француз тарихшыларының ішінде үлкен әсер еткен тарихшы, Ньюма Дени Фюстель де Куланж (1830-1889) болды, ол Полибии туралы жазып, 1864 жылы ол еңбегін «Антикалық азаматтық қоғам» атымен шығарды. Фюстель де Куланж бұл еңбегіне кіріспе ретінде Франциядағы революциялық ой-толқулар антикалыққа сүйенген деп көрсеткен. Сол кезде оның айтуы бойынша, антика қауымы отбасынан тұрды, ал негізі діннен алынған, жеке бас бостандығы болған жоқ деген. Фюстелдің басты еңбегі 6 томдық «Ежелгі Франциядағы қоғамдық жіктелу тарихы» (1874-1892) болды, бұл еңбекте алғашқы антикалық қоғам діни түсініктермен негізделгенін атап айтылады. Сондай-ақ, ерте қоғамдағы аристократиялар мен монархиялар туралы, төменгі тап өкілдері туралы суреттеген, басында бұл қоғам көптеген азаматтық соғыстармен жаулап алу нәтижесінде бірігеді де бір мемлекет құрады, ал бүкіл халықтық діни сенім христиандық болады деп жазған. Фюстель сонымен қатар Рим империясының құлдырауы туралы айтылған пікірлерге қарсы болды, оның ойынша, Рим империясы құлаған жоқ, оның мәдениетімен ғимараттары одан ары дамыды. Варварлар – германдықтар, Фюстельдің ойынша, ешқандай жаңалық әкелген жоқ, олар керісінше Рим мәдениетінен өздеріне керектің барлығын үйренді. Антикалық тарихнамада басты орында болған Фюстеля де Куланжаның тағы бір еңбегі «Римский колонат» (1885) болды.

Антикалық құл иеленушілік туралы зерттеулердің ішінде зор үлесін қосқан Анри Валлонаны (1812-1904) айтуымызға болады. Валлона антикалық құл иеленушілікті зерттеу барысында католиктік көзқарасты ұстанған және құл иеленушілікті рухани жағынан сөкті.

Жозеф Эрнест Ренан (1828-1892жж.) христиан тарихы бойынша жазылған еңбектерді шығарды. Христиан шіркеулеріндегі адамдар Ренан еңбегіне қарсы болды, тек протестанттар ғана қолданды. Ренанның еңбегінде христиан діні антикалық дәуірде театрдың, форумның, мерекелердің өмірін жойды да, әскери атакты сенімсіздікке апарды деп жазылған.

XIX ғасырдың ортасының екінші жартысында ағылшын тарихнамасында позитивизм басты бағыт болды. Ежелгі Грекияны зерттеу жүргізіліп жатты. 1886 жылы жеке меншіктік қаржыға бағытталған Афинада Британ мектебі ашылды. Египеттегі археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде эллинистік-римдіктер кезеңіндегі папирусты зерттейтін ғылым папирология пайда болды.

Ағылшын тарихшыларының ішінде Рим тарихын зерттеудегі атақты тарихшы Чарльз Мериваль (1808-1894) болды, ол 1850-1862 жылдары 8-томдық үлкен еңбегін шығарды «Империя дәуіріндегі Рим тарихы». Ол империяны олигархия қатынасы үзілген деп суреттеді. Деспотизмнің Римде басталуын Мериваль Рим империясының соңына таман көрді, бірақ оны халық бұқарасынан көрді.

XIX ғасырдың ортасында Италиядағы ежелгі этрустықтарды зерттеу жүргізіле бастады. Антикатулық зерттеулер Италиядағы 1861 жылғы бірігумен 1870 жылы Италияның құрамына Римнің кіргені зерттелінді.

XIX ғасырдың екінші жартысында орыс тарихнамасында зерттеулер тек қана фактіге, құжаттарға, т.с.с қатты мән берілді, эпиграфика да дами бастады. Орыс тарихнамасында мәдени-тарихи бағыт жандана бастады. Бұл бағыттың өкілдерінің бірі Киев және Казань университеттерінің профессоры Федор Герасимович Мищенко (1847-1906). Ол грек драмасымен айналысты, сонымен қатар Страбон, Геродот, Фукидид, Полибийдың шығармаларын баспаға шығарды және де Ежелгі Грекияның саяси тарихы туралы зерттеу жүргізді.

XIX ғасырдың соңына қарай антикалық Жерорта теңізінде археологиялық экспедиция жүргізу жұмыстары кеңейтіле бастады. Үлкен көлемдегі ескерткіштер алына басталды, ол антикалық қалашық болғанын дәлелдейді. Антикалықтардың күнделікті өмірін, мәдениетін кең көлемде зерттеу жүргізілді. XIX ғасырдың соңғы 30-жылдарында өткен уақыттың ішінде жиналған антикатуладағы деректермен сай келетін дереккөздері жиналды. Шетелдерде XIX-XX ғасырларда Египетте табылған папирустарда жазылған шаруашылық және әкімшілік құжаттар таратыла бастады. Антикалықпен айналысатын ғылыми мекемелердің саны өсе бастады. 1882 жылдан бастап Германияда 80 томнан тұратын «Реальная энциклопедия классической древности Паули» кітабы таралды. Антикалық тарихқа арналған мұражай ашылады. XX ғасырдың басында еуропалық антикату бұрынғыша герман тарихнамасына жатады. Антикалық атақты тарихшы – Эдуард Мейер (1855-1930) болды. Мейердің өміріндегі басты еңбегі – 5 томдық «Ежелгі дүние тарихы» (1884-1902). Оның жаңашылдығы

Жерорта теңізіндегі және Таяу Шығыс елдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау болды. Э. Мейердің айтуынша, шығыстық және эллиндік мәдениеттік кешендер рим-эллиндік болып таралды. Ол Карл Бюхердің жұмысына талдау жасады (1847-1930) «Халық шаруашылығының пайда болуы» (1893), онда Бюхер адам қоғамындағы экономикалық эволюцияның үш фазасын анықтап көрсетті: 1) ешқандай айырбастаусыз, жабық үй шаруашылығы; 2) қалалық шаруашылық – айырбастау кезеңі; 3) халық шаруашылығы, базар экономикасының пайда болуымен суреттелінеді. Э. Мейер бұл жазылғандарға жауап ретінде ерте кездегі өндірістің, сауданың дамуын, жалдамалы еңбектің антикалық дәуірдің орта ғасырларында феодалдық кезеңді өткергендігі екендігін жазды. Ал жаңа заманда капитализммен, содан кейін мұның бәрі құлдырап кетті деген. XX ғасырдың басында германдықтардың антикалық тарихнамасында мәселені жаңа көзқараспен қарастыра бастады. Р. Пёльман «Перенаселение крупных античных городов в связи с общим развитием городской цивилизации» (1884) атты еңбегінде мәселені Еуропаның ірі қалаларына қарап шешті. Өзінің «Истории античного коммунизма и социализма» (1893-1901) атты орыс тіліне аударылған еңбегінде, ол жаңашыл әлеуметтанушылар мен антикалық әлеуметтанушылар арасында параллель салыстыру жүргізді. Герман тарихнамасында сол кездерде соңғы Рим империясының тарихы жарық көрді. Онда христиандық тарихындағы гректер мен римдіктердің әскери өнерлері туралы жазылған. Герман тарихнамасында ерте христиандық тарихты зерттеу XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басындағы мифологиялық және тарихи мектептермен байланысты еді. Мифологиялық мектептің өкілі Артур Дреус (1865-1935) Иисустың тарихилығын, тіпті антикалық авторлардың христиандық туралы хабарламаларын жоққа шығарды. Тарихи мектептің өкілі Адольф Гарнак (1831-1930), 7-томдық ерте христиандық туралы зерттеулерін жазды. Ол б.з.д. I ғасырда христиандық ойлар рухани атмосферада қалай пайда болғанын көрсетіп, мифологиялық мектептің гиперкритицизміне қарсы шықты.

XX ғасырдың басында француз тарихнамасында афин демократиясы туралы үлкен талас туды. Антиұлттық режимге байланысты еңбектер шыға бастады (Э. Кавеньяк). Сол кездерде демократия өз бетінше анархиямен байланысы болмаған деген ойлар қалыптаса бастады және бұл саяси үлгі гректердің үлкен ойлап тапқаны болып саналды (А. Круазе). Француз тарихшы – антикалықтар эллинизм кезеңін зерттей бастайды. Орта ғасырларда антикалық мәдениет қазынасы христиандық кезде де сақталып, жаңа заманға жетті деген ойлар да болды (Г. Буассье).

Францияның Солтүстік Африканы бағындыруына да археологиялық қазба жұмыстары арқылы зерттеу жүргізілді. Француз тарихшы-антикалықтар Галлияны зерттеумен де айналысты, бұл туралы үлкен еңбек жазған К. Жюллиана болды (1859-1933). Сегіз томдық, «История Галлии» атты еңбегінде кельттердің әлеуметтік-экономикалық, діни, этникалық аспектілерінің тарихын, олардың Риммен соғысы туралы жазған. Антикалық өнердің, діни сенімдердің жалғасын Жюль Тутэн (1865-1961) өзінің «Языческие культы в Римской империи» атты 3 томдық еңбегінде жалғастырды (1907-1920).

1890 жылы ағылшын антикалық тарихнамасы басты рөлге шықты. Британ мұражайы пайда болды. Ол антикалық ескерткіштер, құмыралар, тиындар, геммдермен (бағалы тастармен әшекейленіп, салынған суреттері бар әшекей бұйымдар) толықтырылды. Мұндай мәліметтер Оксфорд пен Кембрижде де сақталған. 1905 жылдан бастап Римде ағылшын археологиялық институты жұмыс істеді. Антикалық-археологтар кезеңдік еңбектер шығара бастады. 1900 жылдан бастап ағылшын археологы Артур Эванс зерттеу экспедициясын (1851-1941) Крит аралында жүргізілді. Осы жерде Миной деп аталынған мәдениетті ашып, оған кезеңдестіруді жүргізді. Англияның территориясында рим қалаларымен бекіністерінің қалдықтарына байланысты зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Ағылшын тарихшы-антикалықтар Хед және Гарднер гректердің мәнеттері және соған байланысты экономикалық мәселелері жайлы толық жинақ жазып шығарды. Сонымен қатар, алғаш болып ағылшындықтар папирологияны ойлап тапты. 1891 жылдан бастап Ф. Кенион Лондонда «Афин саясаты» атты еңбек шығарды. Папирустық жинақтың көп бөлігін ағылшын археологтары Оксиринх және Тебтунис елді мекендерде тапты.

Ағылшынның атақты антикалық-тарихшысы Джон Бьюри (1861-1927) болды, көбінесе Рим империясының тарихымен айналысты, бірақ сонымен қатар ежелгі гректердің тарихи ой өрісімен де айналысты. Бьюридің пайымдауы бойынша, Рим империясының құлдырауының себебі, жаңа ойлардың жоқтығынан деген.

XX ғасырдың басында Джеймс Фрейзердің (1854-1941) «Золотая ветвь» (1911-1915) атты еңбегі жарық көрді, мұнда автор ежелгі италияндық діни түсінік бойынша, діннің пайда болуы туралы жазған. Италияндық тарихнамада Рим тарихын жазғанда көбінде патриоттық рухты оятты. Италияндық археологтар өз елдерінің территориясында қазба жұмыстарын жүргізді. 1913 жылы Миланда папирологиялық институт ашылды, папирологияның екінші орталығы Флоренция болды. Италияндық тарихнамаға әдіснамалық қатынасты қолданған

Бенедетто Крочениң (1866-1952) еңбегі болды, онда тарихи үдеріс, рухани жан дүниенің дамуы деп түсіндірілді. Антика мәселелері бойынша итальяндық тарихнамада жалпы қорытушы және жеке сипаттағы еңбектер пайда болды. Көнелік итальян тарихнамасын ертедегі Грекиямен ежелгі Рим экономикалық өмірін жаңартуға тарту үрдісі пайда болды.

Антикатану басқа да еуропалық елдерде үлкенді-кішілі дами бастады. Австриялық тарихшы М. Гельцер (1886-1949), Римдегі жоғары тап өкілдерін зерттеумен айналысты, ол просопографикалық әдіс (тенеу) рулардың тарихын, туыстық байланыстарын қолдану арқылы Римдегі саяси топтардың пайда болуын зерттеді. Нақтылы жұмысты бельгиялық антикалық-тарихшы П. Виллемс рим сенатын зерттеуде көрсетті. Сонымен қатар, тағы бір Бельгия антигі Ф. Кюмон (1868-1947), митраизм туралы алғаш болып зерттеу жүргізген ғалым. Ол осы митраизмнің жолын ұстанушыларды (олардың құрамында бұрынғы солдаттар, солдаттар, құлдар болды) зерттеді.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында орыс тарихнамасында саяси-экономикалық және тарихи-мәдени бағыттар өмір сүрді. Саяси-экономикалық бағыттың ірі өкілдері Роберт Юрьевич Виппер, Михаил Михайлович Хвостов, Иван Михайлович Гревс, Михаил Иванович Ростовцевтер болды.

Р. Ю. Виппер (1859-1954), Мәскеу университетінің профессоры, XX ғасырдың басында антикалық қоғамдағы саяси-экономикалық бағытты Ежелгі Грекия мен Ежелгі Рим туралы дәрістік курстарда атап көрсетті.

М. М. Хвостов (1872-1920), Казань университетінің профессоры, Грекия тарихындағы саяси-экономикалық мәселені қарастырды. Грек-римдік Египеттің (1907-1914 жж.) сауда-саттығы, тоқыма және өндіріс орындары туралы екі көлемді монографиялар жазды, Ертедегі Грекия мен Ертедегі Рим тарихы туралы өзінің дәрістік курсы жазып қалдырды.

И. М. Гревс (1860-1941), Петербург университетінің профессоры, өзінің ғылым жолын 1899 шығарылған көлемді еңбегінен «Очерки по истории римского землевладения» бастады. Бастапқыда оның көз қарасында К. Бюхердің ықпалы көрінді. Бірақ, И. Гревс өз көзқарасын екіге бөлді: римдіктердің табиғи мінездері туралы және антикалық экономика туралы болды.

М. И. Ростовцев (1870-1952), Петербург университетінің профессоры, саяси-экономикалық мәселемен мәдени-тарихи мәселелерді байланыстырды.

Орыс антикатануында мәдени-тарихи бағытта көптеген жұмыстар жүргізгендер Владимир Петрович Бузескул (1858-1941), Сергей Александрович Жебелев (1867-1941), Фаддей Фаддеевич Зелинский (1859-1944) болды.

В. П. Бузескул б.з.д. VII-IV ғасырлардағы Афиндік демократия тарихын зерттеп, Перикл туралы үлкен еңбек жазды, онда ол өзінің либералды көзқарасын жазған. Сонымен қатар, В. П. Бузескул Еуропадағы антикатанудың дамуын зерттеген.

С. А. Жебелев, Афинаның эллинистік тарихын, рим кезіндегі Грекия тарихын зерттеді. Орыс тіліне Аристотельдің «Политиясын» аударды, Фукидидтің «Тарихына» жаңа аударма жасады.

Антикалық мәдениетті жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі Ф. Ф. Зелинский болды. Ол ежелгі Грекияның дінің, мифологиясын, әдебиетін қарастырды. Оның бұл тақырыптардағы көптеген шығармалары 4 томдық «Из жизни идей» (1905-1907, 1922) деген атпен еңбек шығарылды. Ол антикалықты христиандық көзқараспен зерттеді. XX ғасырдың басында орыс тарихнамасы гректердің Солтүстік Қара теңіз жағалауын отарлауы туралы көптеген зерттеулер жүргізді.

Шетелдік тарихнамада 1920-30 жылдары Ежелгі Рим тарихының әлеуметтік-саяси жақтарын просопографиялық тәсіл арқылы зерттеу кең көлемде таралды. Бұл тәсіл герман тарихы ғылымын бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында пайда болды, содан кейін Англиядағы Льюис Нэмир атындағы мектепте жаңа тарихты зерттегенде қолданылған.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі уақытта ағылшын және американдық антикатанушылар арасында тығыз байланыс пайда болды. Бірақ, американдық тарихшыларды көбінесе экономикалық мәселеге байланысты тарих қызықтырса, ал англиялықтарды - эллинизм тарихы, антикалық отарлау тарихы қызықтырды.

1921 жылы А. Эванс төрт томдық Криттегі археологиялық экспедиция туралы еңбек шығарды. Археологиялық материалдар көбейе бастады. Американың археологы Д. Робинсонның Олиф қаласындағы экспедициясы Македонскийдің Грекияны жаулап алуы туралы нақты уақытын, кезін анықтауға үлкен көмегін берді. Сонымен бірге, Англиялық және американдық археологтар Коринфты, Оронттағы Антиохияны, Тигрдегі Селевкияны зерттеді. Археологиялық дереккөздерінің мәнін Йельск университетінің профессоры болған М. И. Ростовцевте мақұлдады. Папирологиялық зерттеулер, соның ішінде жаңа бағыттағы шығармалар, апостол Павелдің жолдауы, М. И. Ростовцевтің классикалық монография болып саналатын

«Большое поместье в Египте III в. до н. э.» (1922) атты шығармасы саналды. Сонымен қатар, антикалық нумизматиканы да тереңнен зерттеу кең етек алды. Ағылшын - американдық антикалық тарихнамада соғыс аралығындағы уақытта үлкен 12 томдық «Кембриджская древняя история» (1928-1938) атты еңбек басылып шығарылды. АҚШ-та тағы бір үлкен жоба Тенни Франктің редакциясынан (1876-1939) 5 томдық «Экономический обзор Древнего Рима» (1933-1940) шығарылды. Ол халықтардың жетістіктерін түсіндіру үшін «ұлттық рух» ұғымын кең көлемде пайдаланды.

М. И. Ростовцев екі күрделі монографиялар жазды: «Социальная и экономическая история Римской империи» (1926) және «Социальная и экономическая история эллинистического мира» (1941) 3 томдық. Ол бұл еңбегінде археологиялық, эпиграфиялық және нарративтік дереккөздерін қолданған. Антикалық кезеңде элеуметтік қатынастарды зерттеуде М. И. Ростовцев «буржуазия» және «пролетариат» терминдерін қолданған. Ежелгі Шығысты ол феодалдық қауым деп санаған.

Ағылшын және американдық тарихшылар антикалық дәуірдегі құлдардың жағдайын зерттеп, олардың қоғамын құл иеленушілік деп айтудан бас тартты. Антикалық отарлану да қарастырылды.

Француздық антикатанушылық соғыс кезінде ымырашыл-жағымды күйде болды. Француздық археолог-антикалықтар өз жұмыстарының есебін Грекия территориясында берді. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Францияның басқаруымен Сирия және Ливан келді, онда да археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, аэрофототүсірілім жасалып, су асты археологиялық жұмыстары жүргізілді. Галлияда археологиялық зерттеулер жүргізіле бастады. Француздық папирология, нумизматика, эпиграфика дамыды. 1923-1939 жылдар аралығында француз тарихшылары 15 кітаптан тұратын «Жалпы тарих» атты еңбек жазды. Онда Ежелгі Шығыс, Ежелгі Грекия және Ежелгі Рим тарихындағы зерттеу нәтижелері көрсетілген. Рим провинцияларына арналған арнайы тарих пайда болды, антикалық тарих бойынша жүзім және бидай өсіру туралы, антикалық дәуірдегі халықтардың орналасуы, экономика тарихы жазылған. Француз тарихшыларының айтуы бойынша, империя кезеңі Жерорта теңізі халықтарының гүлденген кезі болды.

Француз антикалық-тарихшысының бірі Густав Глотц, Фюстель де Куланжаның оқушысы болды. Г. Глотц Ежелгі Грекия тарихымен айналысты. Ол Фюстеля де Куланжаның антикалық қоғамның дамуы діни деректер саяси қоғамның басты көзі болды деген пікірге қарсы шықты және өз ойы бойынша негізгі элеуметтік-саяси өмірдің дамуы

тұлғалардың, отбасылардың және қалалардың өзара жақсы қарым-қатынастарынан туындады, ал полистің бұзылуына экономикалық өмірдегі индивидуализмнің әсері тиген деді. Г. Глотцтың концепциясында модернизаторлық ойлар әсер етті, ол мысалы үшін, эллинистік дәуірде дүниежүзілік рыноктың пайда болуымен тең, бірақ, сонда да былай деді, антикалық экономикада басты күш құлдарда болған, осынысымен ол капитализмнен айырмашылығын танытады. Құлдарды жұмыс күші ретінде пайдалану, оның ойынша бұл техникалық жаңашылдықты дамытпайды, сондықтан да техника жағынан артта қалушылық болды.

Француздық тарихнамада антикалық демократияға саяси жоғары баға берілді.

Француз тарихнамасында басты назар Рим тарихына аударылды. Франция мемлекеті бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлеуметтік-экономикалық және саяси құлдырауды бастан кешірді, сондықтан да француз тарихшылары мықты қоғаммен мемлекетті қалай құру керек екенін жолын іздеді және ол жолды Рим империясынан тапты, себебі Рим империясы мықты деп саналды.

Рим тарихы бойынша көптеген француз тарихшылары жұмыс жүргізген, соның ішінде Андре Пиганьоль (1883-1972) Сорбо университетінің профессоры, «Анналдықтар» журналының редакция мүшесі болды. Ол Рим империясы баяу дамыды, ал бюрокартиялық монархия Рим империясын б.з.д. III ғасырда құлдыратты деген. Римнің үлкен тарихшылары Леон Омо және Жером Каркопино, Римнің тарихи рөлін жоғары бағалады, оны Жерорта теңізі өркениетінің негізін қалаған деп суреттеді.

Соғыс аралығындағы уақытта француз антикатушылары Римге дейінгі Галлияны, римдік Солтүстік Африканы және римдіктерді терең зерттеуден өткізді.

Ал соғысаралық уақытта Герман тарихнамасы ауыр кезеңді бастан өткерді. Мемлекеттік білім және ғылымның дамуына арналған дотациялардың азаюы, университеттердегі штаттардың қысқартылуы, ғылыми жаңалықтардың сандарының қысқартылуы ғылым жағын әлсіретті. Орта тап интеллигенциясында пессимистік көзқарас таралды және осы кездерде Освальд Шпенглердің (1880 – 1936) «Закат Еуропы» атты 2 томдық еңбегі шықты, онда автор тарихи үдеріс ойларына қарсы шықты және ерекше дербес мәдениеттің оқуы бар екендігін айтты. Шпенглер осындай сегіз мәдениетті көрсетті: египеттік, үнділік, вавилондық, қытайлық, «аполлондық» (грек – римдік), «магиялық» (византия – арабтық), «фаустовтық» (батыс еуропойттық) және

майя мәдениеті. О. Шпенглердің ойынша, тарихи даму жоғарыдағы мәдениеттердің арқасында болады деген. Бір мәдениеттің адамы, келесі мәдениеттің ішкі жан дүниесін түсінбейді, бірақ О. Шпенглер бұл пікірге тек қана батыс еуропалық мәдениеттің қатысы жоқ, себебі ол мәдениет барлық мәдениеттен күштірек болған.

Сол кездерде неміс археологтары да жұмыстарын жүргізді, әсіресе рим лимесіндегі (limes – шекара, шет) Рейнмен Дунай арасында болды. Неміс тарихшылары папирологияға кіріспе ретінде жәрдемақы дайындады, сол кезде антикалық авторлардың шығармаларының жаңа аудармалары шығарылды. Неміс тарихнамасында соғыс аралығындағы уақытта эллинизм дәуірін оқуға үлкен қызығушылық пайда болды. Ал барлығы сүйіп айтатын тақырыптары Александр Македонский және оның жаулаушылық соғыстары. 1926 жылы 2 томдық Мюнхен тарихшысы Бервениң «Империя Александра на просопографическом основании» атты еңбегі жарық көрді. Герман тарихшылары басты назарды Рим тарихындағы өтпелі дағдарыстық кезеңге аударды. Э. Мейер пікірі бойынша, Август, барлық билік сенаттың қол астында болатындай жүйені – аристократиялық-республикалық билікті ұстанды. Ал оның сақшысы принцепс болды. Бұл туралы Маттиас Гельцер «Нобилитет Римской республики» (1912) деген еңбегінде жазған. Онда ол Римдегі танымалдармен белсенділер арасындағы саяси тартысты жоққа шығарды. Антикалық экономикалық жағдай 1920-30 жылдардағы XIX ғасырдың басына дейін К. Бюхермен Э. Мейердің арасында ертедегі өндіріс пен сауданың дамуы туралы пікірталас жүрді. Э. Мейер 3 томдық «Происхождение и начало христианства» (1921-1923) атты монография жазды. Эрнст Штейннің «История поздней Римской империи» атты 2 томдық (1928-1949) еңбегі шықты. Онда әсіресе, мемлекеттік жіктелу туралы мәліметтер жақсы жазылған. Сонымен қатар, 1920 жылдары памфлеттік түрде жазылған әдебиеттер шығарылды, онда антикалық өркениеттің жоғалуымен қатар, Бірінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесіндегі Еуропадағы революциялық қозғалыстың құлдырауының ақырғы сәулесі ретінде жазылған.

Ұлтшылдардың билік басына келуі неміс антикатануына үлкен әсерін тигізді. Антикалықты нәсілдік көзқараспен қарастыру кең етек алды. Германдықтардың солтүстігі ежелгі классикалық халықтың ата қонысы болып аталды. Афинадағы эвпатридтықтар Римдегі нордиялықтардың мырзалар қабаты болды деген ой-пікірлер қалыптасты. Ұлтшылдардың айтуынша, антикалық полистің үлгісінде халық пен билеушілердің арасында бірлік болған. Вернер Егердің «Пайдейя» (1934-1947) атты 3 томдық еңбегі сыни талқылауға

түсті. Себебі, ол үшін эллиндіктердің антикалық рухани дүниелері суреттелген еңбекте ұлтшылдық принциптер болмағаны. Ерте гректік және римдік тарихтың ұлтшылдық түрі шығарылды. О. Шпенглер ежелгі Грекияда микендер мен минойлықтардың элементтері қарсы тұрды деген пікір айтады, ал ұлтшыл тарихшылар ол ойды нәсілдік принцип бойынша айтты: миной мәдениетінің символдарына барлық күшке бұқаларды жегетін, ал басшылықты әйел адамдар өз қолдарына алған. Содан кейін солтүстіктен келген үндігермандық-ахейліктер өздерімен бірге жылқыларды әкелді, әлсіз оңтүстікті басып алып, ер адамдарды бірінші орынға қойдырды. Ұлтшыл тарихшылар, сонымен қатар Спартаны да мадақтаған. Олардың сүйікті тақырыптары билік басындағы адамдар, олардың қоғамдағы рөлін зерттеу, биография жазу кең таралды. Ұлтшылдық ойлар көптеген тарихшыларға әсерін тигізді. Бірақ солардың ішінде де барлығын академиялық үлгі бойынша зерттеген адамдар болды. Оларға Ф. Альтхаймнің «Эпохи римской истории» атты 2 томдық (1934-1935) еңбегі жатады. Оның жазуы бойынша, римдіктер македондықтарды талқандағаннан кейін б.з.д. 168 жылы Римнің дамуының шешуші факторы гректермен бейбітшілік қатынастарда болуы. Содан кейін жас жабайы халықтармен қақтығыстары нәтижесінде Римде әлеуметтік-саяси дағдарыс орнады, ол жеке тұлғалардың дамуына ғана әсерін тигізген. «Lex Sacrata, немесе плебейлік ұйымның бастауы» (1940) жұмысы Ф. Альтхаймде төмендегідей ойларды қалыптастырды, плебейлердің Римде бірігуі әскери ұйымның бір түрі болды және де плебейлер Римде ешқашан азаматтық қоғам құрған жоқ. Ежелгі итальяндықтардың әскери біріктірілуінің үлгісі ретінде, плебейлік ұйым Lex Sacrata деген антпен өз әскери істерін құрметтеп, бекіткен. Плебейдік мінбелер плебейлердің әскери жетекшілері де болған. «Солдатские императоры» (1939) атты жұмыста Ф. Альтхайм үлкен мәнді билеушілердің этникалық тұрғыдан шығу тегіне, императорлардың билік басына келгендегі «римдіктерге жатпайтындарды» Рим мемлекетінің құлауының бірден бір себебі ретінде қарастырған.

Антикалық герман тарихнамасында басты орында А. Премерштейннің «О становлении и сущности принципата» (1937) атты монографиясы болды. Онда ол монархиялық принципті жазған, бұл өкілеттілікті Августқа сенат ұсынғанын көрсетті.

Соғыстан кейін Италиядағы зияткерлік атмосфера фашистік ықпалда болды. Фашистер итальяндық тарихпен Рим тарихын көтермелеген. 1920 жылдың басында Италияда жергілікті тарихи қоғамдар көбейе бастады, олар жергілікті көнеліктермен айналысып,

археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. 1930 жылы Рим университетінде Италияндық антикалық тарих институты ашылды. Фашистер өздерінің ежелгі қозғалыстары туралы дереккөздерін іздеді. Олардың айтуынша, ежелгі мәдениетті бүгінгіге жеткізген Италиялық автохтондықтар және солтүстіктен келушілер – арийліктерге жататын италиктер. Бұл кезде басты назар, Ежелгі Грекиямен салыстырғанда Рим тарихына көп аударылды. Сол кездегі атақты тарихшы Альдо Феррабиноның айтуынша, гректер көбінесе көп айтады, ал римдіктер ең көп істейді. Соның арқасында римдіктер үлкен беделге ие болды. Фашистік кезде тарихшы – антикалықтар көп жұмыс жүргізді, олар сөйтіп саяси идеологиядан құтылмақ болды. Милан университетінің профессоры Р. Парибени (1876-1956) Цезарь мен Августің қайырымдылық істері олардың әскери саясатында емес, олардың азаматтық соғыстарды тоқтатқанында және ол Римді сырт жақтағы соғысқа жақсы дайындағанында деп жазған. Осы университетінің профессоры Аристиде Кальдериниде империялық кезең туралы да көп жазған. Ол Диоклетианның (284-305) жасаған тәртібі туралы жазып, Рим империясының тарихи атқару қызметі IV ғасырда өшірілген жоқ деген. Фашистік ықпалға берілмеген сондай-ақ ірі тарихшы Г. де Санктис болды.

Фашизмнен тарихи идеалистік әдіснамалықта алыс болды. Өзінің ғылыми қызметін жаңадан бастаған итальяндық тарихшы Санто Мадзарино «Кризис империи после Феодосия» (1942) атты еңбегінде Шығыс Рим империясын құлдыраудан сақтап қалған византиялық діни ой-өрісі, сол кезде Батыс империяны бұрынғы ой-өрісі орап алған. Г. де Санктис 1944 жылы Перикле туралы монография шығарды. Онда ол тағы да өзінің либералдық көзқарасын көрсетті, яғни афиндік демократия өмірлік потенциалға ұласты, себебі, Афинадағы антидемократиялық күштің жеңісі қысқа уақытта әкелінді.

Э. Пайс 1920-30 жылдары римдіктердің жаулауы туралы көптеген шығармалар жазды. Осы кезде итальяндық тарихнамада маңызды орынға автохтонизм теориясы шықты, онда басында-ақ италия мәдениетінің барлық кезеңдерінде Рим және Италия тарихы қатысқан. Мысалы, Дж. Серджи (1841-1936) «От Альбы Лонги до Рима» (1934) атты еңбегінде, жергілікті Жерорта теңізіндегі халықтар лигуро-сикулалықтар үндіеуропалықтардан келушілердің қасиеттерін бойларына сіңіріп алғанын, этрустықтар да солтүстік Италияның автохтондық тұрғындары ретінде қарастырылды.

Сол кездегі ірі итальяндық археолог Амедео Маюри (1886-1963) болды, негізінен ертедегі гректермен римдіктердің қоғамын зерттеді.

Итальяндық археологтардың арасында басты назарды этрускология ғылымына аударды. 1926 жылы Флоренцияда бірінші ұлттық этрускологиялық конгресс өтті және этрусктіктермен италиктерді зерттейтін институттың негізі қаланды. Этрускология ерекше ғылыми пәнге айналды.

Ағылшын-американдық антикалық тарихнама екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Грекия, Италия, Кіші Азия территориялары дереккөздерінің базасына айналды. Британия жерінен 2400 жуық келттердің жазуы табылғаннан кейін, одан әрмен зерттеу қызу түрде жүргізіле бастады. Нумизматикалық зерттеулердің және жаңа материалдардың көздері табылғанға кейін папирологиялық зерттеулер одан ары қарай жандана бастады.

Соғыстан кейін XIX-XX ғасырлар тоғысынан келе жатқан жаңғырту жақындау антикалықты зерттеу үшін антижаңғартуға ауысып, ағылшын-американдық антикатану бағытымен кетті. Оның көрнекті өкілі М. Финли (1912 жылы туған) болды. Ол антикалық зерттеулерге көптеген ықпалын тигізді. М. Финли негізінен Ежелгі Грекия тарихымен айналысты. Өзінің «Исследования о земле и кредите в древних Афинах, 500-200 гг. до н. э.» (1952) деген көлемді жұмысында М. Финли б.з.д. IV ғасырда жерді пайдаланудың жақсара бастағанына қарамай, Грекияда ірі шаруашылық болған жоқ деген. Сонымен қатар, М. Финли бұл полисте дағдарыс болғандығы туралы фактіні жоққа шығарған жоқ, керісінше одан шығу жолын іздеп, екі жаңа фактіні келтірді: дәстүрлі жер иеленуші және жаңа қаржылық формасы деп көрсетті. Себебі, осылардың барлығы әлеуметтік байлықты әкелген. М. Финли антикалық қоғамның өзгешеліктері туралы да көп жазған және мынадай ой түйді: антикалық қала өнімді шығару орталығы емес, тұтыну орталығы болған, себебі, Рим империясында әлемдік рынок болмаған және оған талас та болмаған, антикалық қоғамда тауарлардың барлығы табиғи өніммен ғана қамтамасыздандырылған. Ал адамдардың қоғамдық орнын оның атағы, байлығы маңызды орында болды. Антикалық қоғамның құлауы М. Финлидің ойынша, бюрокартиялық монархияның полистік қатармен ауысуының нәтижесі деп танылады.

Ағылшын тарихнамасындағы Б-ның ұзындық хатының шифрін ашқаннан кейін крит-микендік қоғамның және оның археологиялық жұмыстары жүргізіле бастады. Тіпті «Minos» атты арнайы жазылған журналдар таратыла бастады. Бұл қоғамның бағасын «феодалдық» деп атады (Л. Палмер), ерте шығыстың түрленгені, бірақ, әскери басшылардың қызметі көрсетілмеген (Т. Вебстер). Жаңа заманғы

ағылшын-американдық тарихнамада Гомер поэмалары микендіктердің тарихи шындықтарына жанаспайды, тек қана б.з.д. IX-VIII ғасырын ғана баян етеді. Поэмалар ерте гректердің эпикалық дәстүрлерінің тарихы болып табылады.

Ағылшын-американдық антикалық тарихнамасында антикалық қоғамдағы құл иеленушілік туралы жазылған, тек кейбір атақты тарихшы М. Финли сияқтылар құл иеленушілікке басты назарларын аударған.

Дәстүрлі ағылшын-американдық антикатануда антикалық демократияны зерттеу де басты назарда болды. Көптеген тарихшылардың айтуынша, Афиныда орта тапқа жататын азаматтар өмір сүрген және байлармен кедейлер арасында ешқандай кемсітушілік болған жоқ. Сонымен қатар, просопографикалық зерттеулердің нәтижесінде, демократиялылық болған кезде қоғамда жоғары тап өкілдері бөлек жүретін деген тұжырымға сәйкес келді.

Тарихты зерттегенде басты назарды Спартаға да аударды, ол феодалдық қоғам болып саналды. Спартадағы мемлекет қызметі әскери емес полициялық болған деген ойлар да бар.

Жұмыстың көп бөлігін бұрынғыша эллинистік кезеңдегі тарих алады. Басты назарды Александр Македонскийге аударады. Гректердің Шығысты жаулап алуынан кейін шаруашылық жақсартылды деген пікірлер де жоқ емес. Тарихшыларды сондай-ақ Шығыстың гректерге көрсеткен қарсылықтары да қызықтырады.

Ағылшын-американдық антикалық тарихнамада маңызды орынды биографиялық жанр алады.

Рим экономикасын зерттеуде сандық тәсілдер де қолданды. Бірақ бұл тәсіл Римнің экономикалық мәселелерін толықтай шеше алмайды деп санағандар да бар болды.

Рим провинцияларының ішінде басты назарды Британ провинциясына аударды. 1969 жылы белгілі басты оқиғалардың бірі Д. Уилкстың «Далмация» атты монографияның шығуы болды. Онда провинциялардың өмірі толық суреттелген еді. Сонымен қатар Рим империясының құлауы жайлы өте үлкен қызығушылықтар да пайда болды. М. Арнхейм просопографикалық зерттеулерінде «Сенаторская аристократия в поздней Римской империи» (1972), Батыс Рим империясында феодализациялау тез арада дамыды, себебі мұндағы аристократия тұтас жер иеленушілікпен байланысты болды. Ал Шығыста мұндай жағдайлар сирек кездесті.

Соғыстан кейінгі француздық тарихнамада Галлияны, Грекияны, Сицилияны археологиялық қазба жұмыстары арқылы зерттеу кең етек

алды. Антикалық француз тарихнамасында әлеуметтік-экономикалық мәселелер жаңғыртулық тенденциялар арқылы жүрді.

1976 жылы Р. Мартэн және А. Метцгердің «Греческая религия» атты еңбектері жарық көрді, онда біріккен грек діні өмір сүрмеген деген ойлар бар, тек діни ағымдағы бір-біріне әсер ететін туыстық қатынастар ғана болған.

Тарихшылардың басты назарын эллинизм дәуірі алды. Эллинизм туралы бірнеше тарихи очерктер пайда болды. Рим тарихын зерттеу де артта қалған жоқ.

Итальяндық антикалық тарихнама соғыстан кейінгі уақытта дереккөздерін археологиялық қазба жұмыстары арқылы кеңейтіп алды. Пизан университетінде радиоуглеродтық зертхана ашылды. Сондай-ақ, қазба жұмыстарының нәтижесіндегі табылған металдық заттардың химиялық талдауы жүргізілді. Алдын ала жоспарланған қазба жұмыстары жүргізілетін аудандарға арнайы электромагниттік зондаждар жүргізілді. 1963 жылдан бастап итальяндық тарихшылардың Қоғамдық конгресі жүйелі түрде өтіп жүрді. 30 томдық «История Италии», оның 19 томы антикалыққа арналған, сонымен қатар 6 томдық «История Рима и римского мира» атты еңбектер басылып шығарылды. Антикалық тарихшылардың шығармашылық жұмыстарын жүйелейтін жұмыстар да пайда болды. Бұл мәселе бойынша атақты зерттеуші Санто Мадзарино болды. Осы жұмыстармен айналысатын тарихшы Дионисий Галикарнасский, Аппиан, Тимей, Фабий Пикторлар болды.

Өнер тарихының материалдарын жинағы болып «Энциклопедия древнего искусства, классического и восточного» атты жеті томдық еңбек басылып шығарылды.

Итальяндық антикатушылардың көтерген тағы бір жаңа мәселесі, Италия территориясымен крит-микендік қоғам арасындағы байланыс болып табылады, ол жерлерде көптеген микендік керамикалар табылған. Гректердің отарлауы туралы да зерттеулер жүргізілді. Сицилиямен Сардиниядағы археологиялық қазба жұмыстары антикалық дәстүрлі әдебиеттің пайда болуы, сол жерлерге ерте уақытта финикиліктердің отарлауының әсерінен болғанын көрсетті. Карфагендіктер және этрускіліктер Италиядағы гректердің отарлауын ұстап қалмақ ойлары болды. Италиядағы басты этрусколог М. Паллотино (1909 ж.т.) болды. Ол этрусктер жергілікті топырақтан пайда болды деп археологиялық материалдардың көмегімен айтады. «Этрускология» атты жұмысы бес басылымнан шықты. Бұл еңбегінде ол этрускілердің тілдерінің шығу тектері туралы жазған басқа да антикалық авторлардың теорияларына сыни пікірлер айтты. Паллотино этрускілердің материалдық және

рухани аспектілерін зерттеп шықты. Ол сондай-ақ, Апеннин түбегінде отарлау солтүстіктен емес, шығыстан теңіз арқылы келді деп айтты.

Маңызды тақырыптың бірі, ерте римдік қоғамдағы әлеуметтік құрам болды. Ф. Де Мартино «История римской конституции» (1958-1962) атты 4 томдық еңбегінде плебейлермен клиенттердің пайда болуы туралы жазды. Автордың көзқарасы бойынша, клиенттер үлкен отбасыларға біріккен және патрициилерге қол ұштарын беріп, көмектескен. Ал плебстер, оның ойынша, өзге елдерден келіп, афиндік метектер сияқты рим қоғамы болып алғандардан құралады. Плебейлердің жергілікті жерлері болды, олар патрициялықтармен жер үшін күресті. Бұл мәселелердің жауабын шешу өте қиын, себебі дереккөздері жетіспейді. Сондықтан автордың болжамы бойынша, клиенттер мал шаруашылығымен айналысты, ал плебейлер жер иеленушілікпен айналысқан.

Экономикалық тарихпен «Экономическая история Италии» (1878-1964) атты кітаптың авторы атақты зерттеуші Джино Луццатто айналысты.

Итальяндық тарихшылар республикадағы және империядағы аграрлық қатынастарды, құл иеленушілік мәселесін зерттеді. Антикалықтан орта ғасырларға өтуін итальяндық тарихшылар континуитет концепциясын ұстанады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін неміс тарихнамасына арнайы антикалық тарихқа байланысты журналдар оқитын мекеме ашылды. Соғыстан кейінгі алғашқы он жылдықта герман антикатануында әр халықтың әртүрлі қоғамдық ойлар бірлестігі құрылды. Бірлесіп өзінің қызметін ұлтшылдық тарихнама да жалғастырды. Олар сол қалпы әр халықтың мәдениеті біркелкі тарихқа келмегенін айтты. Олар Батыс пен Шығыстың, Еуропа мен Азияның көнелік қарама-қайшылықтарын, антикалық кезеңнің нәтижесінде еуропалықтардың ойларын барлығы қолданды деп жазды. Енді ұлтшыл болған тарихшылардың басты назарлары антикалық тиранияға ауысты. Мысалы үшін, Г. Берве 1967 жылы 2 томдық «Тирания у греков» атты еңбегін жазды. Сонымен қатар, бұл тарихшылар биографиялық жанрды да қарастырды.

Батысгермандық тарихнамада ежелгі дүние тарихы бойынша да еңбектер шығарыла бастады, олар монархияны жақтады, саяси қоғамның дамуын қадағалады.

1950 жылдардың басында батыс герман тарихшыларының тобын бастаған Тюбинген университетінің профессоры Йозефо Фогто құл иеленушілік тақырыбына байланысты өңдеу жұмысын бастады. Нәтижесінде, жалпы теориялық арнайы зерттелген шынайы

– аналитикалық түрдегі, көлемді он шақты дана кітапнама басылып шығарылды. Гомердің эпосы бойынша тұтқынға түскен құлдардың және рим императорларының құлдарға бостандық берулері туралы мәселелерді қарастырды. Кейбір жұмыстар, мысалы, Зигфрид Лауфердің «Рабы лаврийских рудников» атты 2 томдық (1955-1956) және Франц Кихленің «Рабский труд и технический прогресс в Римской империи» (1969) атты еңбектеріндегі біражақты ойлары марксистермен қақпайласуына жіберілген. Ондағы жазу бойынша құлдарда жай жұмыскерлеге қарағанда, біршама жеңілдіктер болған, яғни олардың материалдық жағдайлары жақсы және жұмыстары тұрақты болды. Бұл тарихшылар техникалық жаңашылдықты да қарастырды, себебі, олар құлдардың бұған еш қатесі болмағанын дәлелдегісі келген.

Бұрынғыша көрнекті тұлғаларға да назар аударылды, аристократиялық ұрпақтан таралғандар, антикалық дәуірдегі Грекия мен Римдегі негізгі қызметті атқаратын адамдар болды. Антикалықта құлдардың саяси эволюцияға қарсы шығуы жоққа шығарылды.

Рим империясының құлдырауын атақты тарихшы Ф. Альтхайм өзінің «Упадок древнего мира» атты 2 томдық (1953) еңбегінде көрсеткен. Оның негізгі себебі, қаруланған және әскери техникалықтар қамтамасыз етілген жабайы халықтардан көрді. Кейбір неміс тарихшылары негізгі себептерді экономикалық тұрғыдан көреді – құлдардың санының төмендеуі, ішкі рыноктың тарылуы, отарлаулық қатынастардың нығаюы.

XX ғасырда басқа да еуропалық мемлекеттерде антикатану ғылымының дамуына үлкен үлестерін қосты. Австриядағы атақты антикалық-тарихшы Фритц Шахермейер болды, ұлтшылдық кезеңде нәсілшіл ойларды, содан кейін академиялық позицияны ұстанған. Бірнеше онжылдықтан кейін Шахермейер тарихтың маңызын және Александр Македонскийдің рөлін және соңғы жұмыстарының нәтижесі бойынша бұл тұлғаның өмірінің бастауы мен аяқталуы керемет те болды әрі ащы да болды деген тұжырымға келді. Бірақ Шахермейер тарихи контекстің талдауына және осындай тұлғалардың өміріне аса көңіл аудармады.

Еуропалық антикатануда негізгі рөлді испандық антикатану алады. Екі дүниежүзілік соғыстың арасында бес томдық «Источники испанской истории» атты еңбек жазылған, ол антикалыққа арналған және онда антикалық авторлардың жазбалары да бар. Римге дейінгі кезеңдегі кельто-иберийстік мәдениет орталығы Нуманцияның археологиялық зерттеулері жүргізілген.

1922 жылы А. Шультеннің «Тартесс» атты монографиясы басылып шығарылды. Бұл қала әлі де таралмаған. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Испания территориясында Майнак және Сакстың финикийлік отарлары табылған. Сондай-ақ, гректердің иберийстік түбегтегі отарлауы туралы жазылған.

Соғыс аралығындағы кезеңде бельгиялық антикатанушылар 1932 жылы Халықаралық папирологтардың ассоциацияларының білім жағынан ұйымдастырушылары болды және бірінші орында Брюссель тұрды.

Голландық антикатануда қызықты зерттеулер пайда болды. Р. Богарттың «Банки и банкиры в греческих городах» (1968) атты еңбегі шықты, б.з.д. VI ғасыр - б.з. III ғасыры аралығын қамтиды. Тағы бір голландық тарихшы-антикатанушы М. Фермазерн митраизмді зерттеп, 2 томдық «Корпус памятников культа Митры» (1956-1960), «Митра. История одного культа» (1965) атты еңбектерді шығарды. Жалпы алғанда, ол Рим империясының мәдениетін зертеудегі тақырыптардың ұйымдастырушысы болды.

Шведтік антика тарихшылардың ішінен Э. Гьерстадтың еңбегі жоғарғы орында болды. Стратиграфикалық зерттеуді Рим ауданында жүргізіп, ол мынадай шешімге келді. Яғни Римді қала ретінде тек қана б.э.д.575 жылды айтуға болады, сол кезде бұл жерлерді этруск техникаларының арқасында экономикалық және саяси орынға айналды. Э. Гьерстадтің зерттеу нәтижелерінде «Ранний Рим» (1953 – 1973) атты еңбегі шықты. Мұнда ол ерте рим тарихына өзінің уақыт мөлшерін ұсынды: б.з.д.575 жылы - Римнің құрылуы, б.з.д. 509 жылы – патша билігін қолдау, ал этруск әулетінің Римге орнауы болып табылады, б.з.д. V ғасырдың ортасы – децемвирлердің қызметі және республиканың орнауы. Э.Гьерстадтың бұл шешімін итальяндық археологтар қолдамады, орыс антикалық – тарихшылары да бұл мерізімділеуді қолдамады. Бұл мәселедегі қайшылықтар деректердің дәлелді болмауында, барлық дәлелдерді археологиялық материалдардан ғана алады, ол жеткіліксіз, ал Э. Гьерстад тек сондай ғана материалдарға сүйенеді.

1917 жылдан кейін антикалық тарихнама туралы кеңестік тарихнама айналыса бастады, ал 1934 жылы Жоғарғы оқу орынында – Ресейлік материалдық мәдениет тарихының академиясында (РАИМК) дәріс берілді, ал 1926 жылы ГАИМК-те, сондай-ақ, мемлекеттік университеттердің қоғамдық ғылым факультеттерінде, арнайы ашылған Керчь, Херсонес, Одессадағы орналасқан тарихи-археологиялық мұражайларда қарастырылды. 1924 жылы М. Н.

Покровскийдің бастауымен барлық ғылыми-зерттеу институттары әлеуметтік-экономикалық пәндер бойынша Ресейлік ғылыми-зерттеу қауымдастық қоғамдық ғылым институттарына (РАНИОН) бірікті. Антикатанушы тарихшылардың революцияға дейінгі мектептерінде антиктік марксистер Владимир Сергеевич Сергеев (1883-1941), Сергей Иванович Ковалев (1886-1960), А. В. Мишулин, А. И. Тюменевтер пайда болды. Марксистік тарихшылар құл иеленушілік қоғамды экономикалық формация түрінде айқындап өңдеген.

1934 жылдың 16 мамырында БКП (б) ОК және КСРО ХКК «КСРО мектептерінде азаматтық тарихты оқыту туралы» қаулы қабылданды, жоғары және орта оқу орындарында азаматтық тарихқа курс енгізілді. 1936 жылы КСРО ҒА тарихы бойынша ежелгі тарих секторымен Институт құрылды, 1937 жылы «Ежелгі тарих хабаршысы» атты журнал шыға бастады. Ежелгі Грекиямен Ежелгі Рим тарихы туралы үздік оқулықтарды В. С. Сергеев және С. И. Ковалев жазған. 1930 жылдардың екінші жартысында құлдардың революциялары туралы жазылды, оны өңдегендер: А. В. Мишулин және С. И. Ковалевтар болған. Олардың ойынша, бұл революция екі шарықтау шегінен өтті: б.з.д. II-I ғасырлар және III-IV ғасырлар бұл теориядан 1950 жылдардың басында бас тартқан, ал соңында А. Д. Дмитриевтің докторлық диссертациясы «Рим империясындағы әлеуметтік қозғалыстар» (1949) қорытып айтты. Кеңестік антикалық-тарихшылар Солтүстік Қара теңіздегі зерттеулермен көп айналысты, соның арқасында олар антикатануға өздерінің үлкен үлестерін қосты. Атақты кеңестік антикатанушылар: В. И. Кузищин, Э.Д. Фролов, Е. М. Штаерманді атауға болады.

4-тақырып. ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХНАМА

Орта ғасырлардағы тарихнаманың негізгі идеясы, тарихи үдерістердің жазылуы, тарихи тезистердің бұрмалануы, сонымен қатар әр кезеңде өз мағынасын береді. Христиандықтың бірқатар идеясы тарихнамада бірқатар жаңа сөздер болды. Христиандық әр халықтың ғажайып шындықтың мүмкіндігін бекітті, осы мағынада христиан адамы үшін «эллиндікте де, иудейлік те жоқ» делінген. Ал өзінің объективті зерттеуі бойынша бұл бүкіл халықтық мойындаушылық ойға жетеледі. Сонымен христиандық жеке және әлеуметтік этиканың тығыз байланысын шектеді.

Адам өз ортасында христиандық әрекеттерге қарап өзінің жан тыныштығын негіздеді. Христиандықпен бірге еуропалық тарихнамалық дәстүр де объективті тарих идеясы туындаған, бірақ христиандықта алғашында және трансцентаальды себептердің ықпалы басқа ұғымдармен қалыптасты.

Христиандық өзінің кезеңдестіру амалдарын ұсынған. Б.з. 220 жылы Христиандық жазушы Юлиан Африканский Дүниежүзілік тарихтың хронологиясын 6 күндікті құрастырған және 1 күн демалысты ойлап тапқан. Оны ол мың күнмен салыстырған. Кейін құдайдың 532 жылы италияндық монах кішкентай Дионисий Христостың туған күнімен кезеңдестіруді ұсынған. VII-VIII ғасырларда Исидор Севильский мен Бедой Достопочтенныйлармен мәлім болған. Сонымен қоса, «Церковной истории» еңбегінің авторы Евсевий Кесарийскийдің (260/65 – 338/39) мәлімдеуі бойынша Христостың туған күніне дейінгі тарих ішкі жүйемен, кейін сыртқы жүйемен жүрген.

Р. Дж. Коллингвудтың жазуы бойынша кез келген тарих христиандық сәйкестік принциптерімен жазылған. Қажеттілігіне байланысты әмбебап, провиденциалды, апокалиптикалық және перидизированды болуы керек. Грек-рим тарихнамасы әмбебап болмаған, себебі, онда Грекия және Рим орталығы болған. Провиденциалды қарым-қатынаспен тарихқа деген тарихи процесс негізі адами шындық емес, құдайлық мақсатта қаралған.

Аврелий Августиннің философия тарихы

Төртінші ғасырдың ортасында христиандықтың жеңіске жетуімен қатар, Жерорта теңізі халықтарының әлемді қабылдау бағыт-бағдары қалыптаса бастады. Нақты осы жылдарда қаһарлы пікірлер күресінде көзқарастардың тұрақсыз кезінде әртүрлі пікірлі адамдар пайда болды.

Осындай адамдардың бірегейі Аврелий Августин. Ол 354-жылдың 13-қарашасында Тагаста қазіргі Алжирдегі, Суг-Арес қаласында дүниеге келді. Жергілікті шенеунік муниципалитеттің 3-ші баласының біреуі. Оның анасы Христиан діні десе ішкен асын жерге қоятын адам болғандықтан, ұлының келешекте христиан дінінің өкілі болғанын қалады. Ал әкесі ұлының шешен болғанын қалады. Ол өзінің рухани дамуы жағынан әрқашан шешесіне қарыздар. Ол өзінің «Исповеди» деген еңбегінде өзінің христиан анасының үлгісіне оралады: Маған кездейсоқ барлық үміткер қарсы келеді. Өлмейтін ақылды ретінде мен жүрек толғанысыммен өкінемін (исп.36 (7)).

370-жылы мектеп бітірген Августин Корфеген қаласына шешендік білім алуға аттанады. Цицеронның «Гартензий» деген еңбегін оқығаннан кейін Августиннің санасында өзгеше ойлау жүйесі жүзеге аса бастайды. Ол өзінің «сезім символын іздей» бастайды және өзге кітаптар ішінен Библияны оқиды. Аристотельмен және Платонмен танысып түсініктіге үйреніп, әңгімеге жақындап, ол көне авторлардың танымымен жазғандарын түсінуге бет ала бастайды.

Гиппонаның болашақ епископы он жылға жуық уақыт манихейліктің ықпалында болады. Жастығының қызуымен және білімге деген ынтасымен Августин манихейлер оқуының мәнісін түсінуге тырысады. Және уақыт өте келе ол өзін мазалап жүрген сұрақтарға жауап бере алмайтынын түсінеді. Он жылдық үздіксіз ізденістен кейін скептицизмге қызығушылығын аудара бастайды. 383-жылы Римге шешендік өнерден сабақ беру үшін аттанады.

Библия жағдайларына сүйенген Аврелий мен дамытылған адамдар тарихының христиандық концепциясына сай барлық әлеуметтік, мемлекеттік және құқықтық мекемелер адам күресінің салдары. «О граде Божи» атты еңбегінде ол адамзат бастау алатын Адаммен Еваның ұлы қылмысынан кейін, адам табиғатының өзі жаман жаққа қарай өзгереді және күнәшілік пен өлімге душар болу әрбір адамға мұраға қалдырылады. Бұл күнәшілік жаратушы құдайдың ниетімен алдын ала болжанып қойылған, ол адамдарды құдайша емес, өзіндік адамша өмір сүру қабілеттерінен еркіндікпен үлестірілді.

Барлық заманға сай адамзат атаулыны екі топқа бөледі: адамша және құдайша өмір сүрушілер. Бұл разрядты біз, құдаймен бірге мәңгі патшалық етушілер және шайтанмен бірге мәңгі жазаға тартылу жазылған екі қоғам адамдары деп атадық. Біріншісінің азаматтарын күнәмен бұзылған табиғат туады, сол себепті біріншілері құдайдың ашу тамырлары да, екіншілері қайырымдылық тамырлары атанды.

Мемлекеттік-құқықтық өмірдің күнәлілігі Аврелий бойынша адамның адам үстімен жүргізетін үстемдігінің, басқару мен бағыну, үстемдік етумен құлдық қатынастарынан көрініс табады. Мұндай алғашқы күнә салдарынан және адам табиғатының күнәлілігінің сақтану жағдайы да қалыптасқан күйді Августин: «адам өмірінің табиғи тәртібі» деп атайды. Бұл мағынада құлдық табиғаты бейімділік, ал шіркеу міндеті азаматтық ізгіліктерді және бауырмалдық рухын уағыздауда жетекші болу жүктеледі.

Августиннің құқық туралы көзқарастарының бірқатар сәттері рим тарихшыларының, заңгерлерінің және Цицеронның табиғи құқық жөніндегі көзқарастарымен ұқсас. Мәңгілік заң құдай санасымен еркіннің көрінісі ретінде, табиғи құқықты анықтайды. Осыған орай, Августин ілімінде табиғи құқық жалпы сипатқа ие. «Құдайдан өзге адам жүрегіне табиғи құқықты кім жазар», - дейді Августин. Одан алдыңғы ойшылдардың оған қарасты әрбіреуге бөлу қағидатына негізделген табиғи құқық туралы көзқарастары бола отырып, Августинге бұл қағидатты христиандық-теологиялық қайта қалыптастырудан өткізген, себебі онда бұл құқықтық қағидаттың қайнар көзі тек құдай болды. Ол Цицеронның халық өзара құқық бойынша келісімдері мен жалпыға бірдей құқық тәртібін орай біріктіретін қоғам анықтамасына қарсы, Августин: «тілші қоғамда, тілші халықтарда құдай әрбіреуге қатыстыны бермейді» деген сөзді айтқан себебі, мұнда шынайы құқықпен шынайы заң, құқықтық қауымдастық ретінде шынайы халық болмайды.

Басқарушылықпен басқаруды сынға ала отырып, Августин таңдалғандардың күнәкарларды басқару құқығын қолдаған және негізінен өздерінің қарсыластарына қарсы күресте олар әділ соғыста құдайдың жетекшілігімен, оның рұқсатымен немесе нұсқауымен жеңіске жетеді деген. Августин ілімдері ерте кезден бастап үлкен әсер тигізді. Римдік-католиктік шіркеу айтып кеткен жағдайларын өздерінің католиктік көзқарастарын дәлелдеуде және билікке талап қоюда қолданды. Шіркеу алдындағы қызметі үшін Августин Блаженный атанды. Августин ілімдері этиканың, саясаттың және құқықтың христиандық-теологиялық дамуында үлкен із қалдырды.

Августиннің пікірінше, құдай дүниені жаратып қана қойған жоқ, бірақ оны тұрақты түрде жасайды. Дүниедегі бардың бәрінің шығуы құдайдан басталады, сондықтан оны сол қалпында қабылдау керек. Оның пікірінше, құлдық пен кедейлік қажетті құбылыстар. Құлдар мен кедейлер осы қажеттілікті дұрыс түсіну керек және оған шыдау қажет. Августин бойынша, бостандық – бұл жақсылық пен

жамандық арасындағы таңдау мүмкіндігі емес, керісінше ол күнәда өмір сүруге душар болушылық.

Католик шіркеуінің мүддесін адал және берілгендікпен қызмет істегені үшін Августин «Масайраған» деген атқа ие болды және қасиетті жүзділердің қатарына қосылды. Мемлекетті Августин құдай жасаған әмбебап тәртіптің бөлігі ретінде қарастырды. Сондықтан бүкіл билеушілер: патша, король, хан өздерінің билігімен құдайға да, адамға да қызмет етуі тиіс. Мемлекет бұл қоғамдық байланыстармен біріккен көптеген адамдар. Мемлекет тек жердегі игіліктерді қанағаттандыруды өзінің мақсаты етіп қойған, шындықтан айырылған ерліктің үстемдігі. Мемлекет өзіне шайтанның еркін қосып алғаннан бері қоғамдық тиранға айналды. Тек құдайшыл мемлекет қана анық шындықты меңгереді және онда жаппай бірлік және мәңгілік дүниеге деген құлшыныс жүзеге асады.

Августин басқару формаларын жоғары билікке жүктелген міндеттерге байланысты ажыратады. Солардың арасында ең негізгісі деп ол моральдық және діни, әсіресе, Құдайды құрметтеу және адамды сыйлау міндеттерін санайды. Егерде мемлекетте дінге деген әділеттілік пен құрмет сақталатын болса, онда басқарудың барлық формасы, биліктің беделі мен өкілеттілігі сияқты тең, оларға бағынатындай лайықты болады.

Осыған байланысты Августиндік биліктің тұжырымдамасы мемлекетте діни және зайырлы екі биліктің бар екендігін көрсетеді, онда иерархиялық тәртіппен зайырлықтың діниге, жердегінің аспандағыға, мемлекеттің шіркеуге бағынуы уағыздалады.

Августиннің көзқарасына сәйкес, мемлекет пен шіркеуге байланысты болғандықтан, Құдай қаласының бір бөлігі болуға тиіс. Августин мемлекеті билеушілерді «Құдайдың қаруы» ретінде қарастырады және оларға шіркеудің мүддесі үшін зорлық зомбылық жасау» әдісін қолдану құқығын бекітті. Сондықтан Августиннің еңбектерінде өздерінің позицияларын қорғауда билікті діни және зайырлық деп бөлушілер де, мемлекеттік бүкіл институттардан шіркеудің басымдығын бекітетін клеркализмді жақтаушыларда дәлелдер тапты және тауып та келеді. Орта ғасырда Августиннің тұжырымдамаларын теократиялық, клерикалистік тұрғыда түсіндіру басым болды. Бүкіл сол дәуір бойы Августиннің тұжырымы мемлекетті өзін бағындырғысы келген шіркеудің саясатын идеологиялық ақтау қызметін атқарады.

XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Еуропа медиевистикасының дамуының жалпы тенденциялары

XIX ғасырдың екінші жартысы Батыс Еуропа үшін, сондай-ақ Батыс Еуропа медиевистикасы үшін де әлеуметтік және экономикалық тарихты оқытумен, зерттеудің жаңа эмпирикалық әдістерін іздеумен, деректердің жаңа түрі мен типтерінің ашылуымен ерекшеленді. Зерттеушілер XIX ғасырдың II жартысындағы медиевистикаға жалпы Батыс Еуропаға тән әсер етуші 3 бағытты атап көрсетті.

Саяси бағыт

Тарихи-құқықтық бағыт

Позитивистік бағыт

Тарихшылардың көзқарасы бойынша дәстүрлі және консервативті кең тараған әдіс ретінде *саяси бағытты* ұсынды. Германияда алғаш осы бағыт туралы Л. Ранке мектебінде қолданылып, 1886 жылы негізін қалаған адамның көзі кеткен соң да жалғасын тапты. Қоғам дамуындағы бағыт орнын ескере отырып, оның өкілдері саяси және шіркеу тарихын оқуға көңіл бөлді. Шығу тарихы бойынша бұл бағыт XIX ғасыр басындағы романтизм және гегельяндық құқықпен байланыстырылады. Саяси тарихты олар көбінде белгілі адамдардың есімімен байланыстырды. Бұл бағыттың міндеті – тарихи оқиғаларды біржақты, нақты түсіну.

2) Тарихи-құқықтық бағыт - Англия мен Германияда өте маңызды болып саналды. Германияда: Г. Маурер, Г. Вайц, Гирка, ал Англияда: Г. Мейн, У. Стеббс өкілдері болды. Бұл бағыт тұжырымдамасы немістің құқықтық-тарихи мектебімен және Гизо тарихи мектебімен тығыз байланысты болды. Өзінің саяси сыны бойынша осы бағыт тарихшылары либералдар еді. Олардың зерттеулерінің басты пәні – мемлекет пен құқық тарихын зерттеу. Себебі, мемлекет пен құқық - тарих дамуындағы басты айқындаушы фактор болып табылады. Құқық пен мемлекет институтының тарихын оқу үшін осы бағыт тарихындағы әлеуметтік-экономикалық және аграрлық мәселеге назар аударады. 1860 жылдары бұл бағыт өкілдері көптеген құнды зерттеулер жүргізді.

1850-1860 жылдары Батыс Еуропа тарихнамасында позитивистік бағыт дами бастады. Позитивизм тарих түсінігіне эмпиризм, эволюционизм, тең факторлар ережесін әкелді, сондай-ақ әлеуметтік құбылыстарды биологиялық тұрғыдан талдауға талпыныс жасалды. Позитивизм әлеуметтік философияда мемлекет түсінігінде класстардан қалыптасқан орган және олардың арасындағы қарама-қайшылықты берді.

XIX ғасырдың II жартысындағы неміс медиевистикасы

XIX ғасырдың II жартысында Германияда медиевистиканың дамуына неміс қоғамының тарихи түсінігінің қалыптасуы әсер етті. 1850-1860 жылдары Германияның бірігу кезінде мемлекеттің өткен тарихын оқыту қарастырылды. Тарихшылар қазіргі Германияға жарамды дәстүрлі мемлекет құрылысын құруды қарастырды. Көптеген неміс медиевистері үшін мемлекеттің күшті болатынына сенім және ұйымшылдық тән болды. XIX ғасырдың II жартысында неміс медиевистикасында қоғамды зерттеуге кең құлшыныс туды. Саяси, дипломатиялық тарихпен қатар мәдениет, экономика соның ішінде, ортағасырлардағы аграрлық тарих қаралды. Тарихи деректерді жинау және жариялау белсенді жүрді. 1875 жылы мемлекет 1824 жылы шыққан «Исторические памятники Германии» басты серияларын қаржыландыруға алды, ал 1876 жылдан бастап, оны танымал медиевист Георг Вайц басқарды.

XIX ғасырдың II жартысы үшін неміс медиевистері 4 бағытты атап көрсетті:

Тарихи-құқықтық. Ол 1850-1860 жылдары жақсы дамыды.

Саяси бағыт. Бұл бағыт XIX ғасырдың аяғына дейін көптеген сұраныста қолданылды.

Тарихи-экономикалық бағыт

Мәдени-тарихи бағыт.

Тарихи-құқықтық бағыт өкілдері тарихтағы барлық құбылыстарды құқықтың дамуымен және мемлекеттік формада басты орын алатынын айтты. Бұл бағыт өкілдері тарихты жалпы объективті, заңға тәуелді емес, еркін адамдар басқарады деген тұжырым шығарды. Осы бағыттың көрнекті өкілінің бірі тарихшы – Георг Людвиг Маурер (1790-1872) болды. Оның есімімен толық және аяқталған маркалық қауымдық теория сөзін байланыстырады. Ол Гейдельберг университетінің заң факультетін бітіріп, Рейндік Германия мен Баварияның сот және әкімшілік істерімен айналысып, Мюнхен университетінің профессоры болды. 1847 жылдары бірнеше ай Бавар үкіметін басқарып, 1848 жылы Франкфурт парламентінде Баварияны таныстырып, ұсынды. Маурердің зерттеушілік қабілеттері герман қауымының тарихын зерттеудегі жұмысында көрініс тапқан. 1854 жылы келесі еңбегінде «Ведение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти» осындағы басты мәселелерді оқып, қорытынды жасады. Кейін Маурер өз ойы мен еңбегін келесі жұмыстарға жұмылдырды. 2 том қауым құрылысының тарихына (1856 ж), 4 том вотчинаялық және шаруалар жұмысының тарихына (1862-1863), 3 том ауыл құрылысының тарихына (1865-1866), 4 том қала

құрылысының тарихына (1869-1871) арнады. Маурер ортағасырлық Германиядағы өзіндік басқарудың бұл формасын жоғары бағалады. Маурердің герман маркасына және барлық маркалық теорияға деген қызығушылығы оның Германияның өзіндік басқару формасы үшін дәстүрлі қауымды таңдағанымен түсіндірілді. Көптеген күрес пен революция тудырған феодалдық-абсолютизм режимін тоқтатып, елді біріктіруге және ауылда дамып келе жатқан капитализм үрдістеріне сүйене отырып, ақсүйек пен шаруа арасын татуластыруға болады деп сенді. Маурердің қауым теориясы бойынша ертеректе германдардың жерін жеке адамдар емес, қауыммен өндеген және осы уақытта көшпелі өмірден отырықшылыққа ауысқан. Жер барлық ру мен тайпаға ортақ. Қауымда билеушінің дара билігі болды, жерді басшы басқарды. Тіпті Тацит дәуірі кезінде ақсүйек өкілдерінің көсемі жерді бөлу барысында басқаларға қарағанда көп жерге ие болды. Бірақ, Рим территориясындағы германдардың негізгі бөлігіне теңсіздік тән болды. Маурер ойы бойынша рим территориясына орналасқанға дейін германдарда мемлекет болмаған. Осы территорияға орналасқан соң енді герман халқы жерді мұраға беруді тоқтатты. Бұл жағдай жерге жеке меншік пайда болуына әкелді. Маурер тарих-құқықтық бағытқа сүйеніп жерге жеке меншік рим құқығының әсерінен екенін көрсетті. Халықтың қоныстануы ауқатты адамдардың жұмыс күшін көбейтті. Маурер өсу процесін және феодалдық вотчинаның нығаюын мұқият қарап, еркін қауымның тәуелді шаруаға айналғанын, еркін ауыл қауымының феодалға тәуелді болғанын анықтады. XV ғасырға дейін Германияның көптеген облыстарында қауымдық құрылым вотчинамен қатар жүрді. XIV-XV ғасырларда шаруалар еркінен айырылсада, феодалдың қорғауында болып, қамқорлығын көріп отырды. Бірақ кейін осы уақытқа дейінгі шаруалардың өз билігі мүлдем төмендеп, тіпті феодалдардың көрсеткен қысымына қарсы тұрып, жағдайларын өзгертуге шамалары келмеді. Осы шаруалар жағдайының нашарлауы XVI ғасырдағы Шаруалар көтерілісіне әкелді. Маурер король билігінің әлемді қорғаушы ретінде болса да, маркаға қарсы шығып бөлінбеген жерді өзіне алып қалуды ойлаған мүддесін көрсетті.

Маурер көзқарасының кемшілігі – ол қауымға құқықтық институт ретінде қарады. «Салий ақиқаты» кезеңі мен кейінгі ортағасырды бір «марка» төңірегіне біріктірді. Қауым, оның көзқарасы бойынша, бірінші кезекте құқықтық ойлардың өзгеруі әсерінен дамыды.

Тарихи-құқықтық бағыттың келесі ірі өкілдерінің бірі – Георг Вайц болды (1813-1886). Ол Савинья және Ранкеде оқып, Киль, Геттингенский университеттерінде профессор болып, 1876

жылы Берлинге көшіп келіп, осында «Исторических памятников Германии» басылымын басқарды. Геттингенский университетінде Вайц тарихшы-медиевистердің шыншыл мектебін құрды. Оның шығармашылығындағы орны бөлек еңбектері – 6 томдық «История германских государственных учреждений с древнейших времен до XII века» (1844-1878) және « Древнее право салических франков» (1846). Өзінің көзқарасы бойынша Вайц ұстамды либерал болды және өз еңбектерінде ол толық объективтілікке жетуді ұсынды. Деректерді сыни саралаудан өткізді және әдебиетте бар барлық деректер мен әртүрлі көзқарастарды есепке алды. Тарихтың басты қозғаушысы ретінде Вайц ірі саяси қайраткерлерді емес, қоғамның ішкі дамуындағы орагникалық заңдарды санамады. Ол Германия тарихындағы басты саяси жүйе ретінде король билігі түріндегі мықты және ұйымшыл мемлекет деп санады. Король өз шешімін шығаруда көбінесе халық пікіріне тәуелді болды, бірақ франктардың жаулап алуы жағдайында король билігінің беделі нығайды. Вайц Королинг әулетін мықты орталықтандырылған мемлекет құрушы ретінде жариялайды, ал кейіннен 9-12 ғасырларда өзінің трактовкасында герман мемлекетінің күшінің әсері бар екенін көрсетті. Вайц германдықтардан мемлекетті Тацит дәуірі кезінен бастау алды және конституциялық монархия деп бөліп қарастырды. Мемлекеттің осындай формаларының германдық еместердің әсері деп айтты. Вайц германдықтардың әлеуметтік дамуын ежелгі уақыттан 12 ғасырға дейін еркін қауымдық құрылыстан марканың феодалдық лендік құрылысқа ауысуымен байланыстырады. Герман қауымының алғашқы шынайы сипатталуы Тациттың хаттарынан табылған.

Барлық жер және құқық қауымның еркін мүшесінің қолында болды. Жерге тәуелділіктің және феодалдық иерархияның пайда болуын көрсетті. Осы институттардың барлығының қозғаушы күші деп жеке құқықты санады. Ол феодализмді «лендік құрылыс» деп атайды.

Тарихи-заңдық бағыттың көрнекті өкілдерінің бірі – Пауль Рот (1820-1892) болды. 1848 жылдан бастап Мюнхен университетінің герман тарихи-құқықтық кафедрасын басқарды. Оның басты еңбектері – «Истории бенефициальной системы с древнейших времен до X века» (1850) және «Феодализм и союз подданства» (1863).

Рот еңбектерінде ортағасырлық Герман тарихындағы неміс халқының XIX ғасырда оянған мемлекеттік бірлікке деген талпынысын көрсетті. Оның ойынша Тацит кезінде тіпті одан да ары уақытта герман халқында жақсы ұйымдасқан және орталықтанған мемлекеттік құрылымның болғанын көрсетеді. Оны Рот «одақ подданство» деп атаған. Феодализмнің басты белгілері ретінде Рот: 1) мемлекеттік

қызмет мемлекеттік чиновниктердің жеке құқығына айналады. 2) қоғамдық тәртіптің толық бұзылуы орын алады. 3) ел жекелеген облыстардың конгломератына айналады. 4) толығымен заңсыз жағдай қалыптасады. 5) вассалдық қарым-қатынас орнайды.

Рот осы ойларды неміс халқы үшін әділетсіз деп санады, басқа халықтармен салыстырғанда германдықтардың дәстүрлі мемлекеттік тарихы ежелден үлкен орын алады. Феодалдық қарым-қатынастың дамуының үлкен бет бұрысы деп, Рот Карл Мартеллдің секуляризациялды және бенефициалды реформасын санады. IX ғасырда сеньората және вассалдық жүйе дами бастады, корольдердің жеке жерлері вассалдарға қарады.

Тарихтың дұрыс бағытын ұстанған ірі тарихшылардың бірі Отто Фон Гирке (1841-1921) Берлин университетінің заң факультетін тәмамдаған. Берславкомда, Гидельберг 1887 жылдан бастап, Берлин университетінде жұмыс жасады. Оның басты еңбегі 4 томнан тұратын «Германское общинное право». Бұл еңбекте ортағасырлардағы германдардың тарихын жазған. Герман халқында азаматтық билік сақталған. Гирке герман тарихын 5 топқа бөліп қарастырған: б.з. 800 ж., 800-1200 ж.ж., 1200-1525 ж.ж., 1525-1806 ж.ж., 1524-1525 ж.ж.

Рудольфа Генрих фон Гнейста 1816-1895 жылдары өмір сүрген тарихшы. Ранке, Савиньи, Гегелдің шәкірті, 1585 жылдан бастап Берлин университетінде дәріс берген, саяси істерге белсене араласып, алғы шептен көрінген. Рудольфа Генрих фон Гнейста халық либералдар партиясының қатарына қосылған.

Гнейста Англия тарихын жазумен айналысқан ғалымдардың бірі. Оның басты еңбегі «История государственных учреждений Англии» деп аталады. Еңбекті 1882 жылы жазып аяқтаған, сонымен қатар бұл еңбекте Англия халқы, тарихы жайлы жазылған. Орта ғасырларда орта және ұсақ феодалдарының жер иелері рыцарларда болды. Неміс тарихнамасының тарихтық заңға сүйенген бағыттың қауымдық теория жасауын аяқтауы, өңдеуге арналған негіздерді жасауы терең аграрлық және әлеуметтік төңкерістер сияқты теориялар болды, Батыс Европадағы феодализм генезисі концепциясының жемісі вотчинамен келеді. Германиялық тарихнаманың саяси бағытқа XIX ғасырдың екінші жартысының тарихшыларының кең ауқымын кіргізеді, арасында саяси тарих зерттеуі негізінде шұғылданған медиэвистер болды.

Ранке провиденциалдық тарихи түсініктің жақтасы болды.

Ранке тарихты жеке ұлттардың өз жағдайларын жақсарту үшін жасаған күресі деп түсінді, сондықтан соғыс қоғам өмірі үшін қалыпты жағдай болды. Ранкенің ойын жақтаушылардың ең танымалы

Вильгельм Ваттенбах (1819-1897) – көптеген тарихнамалық ғылыми еңбектердің, латын және грек полеографиясының авторы. Сондай-ақ Вильгельм Гизебрехт (1814-1889) – 6 томдық «Истории Германских империи» еңбегінің авторы, Феликс Дан (1834-1912) тарихшы және заңгер, тарихи романдардың авторы және 12 томдық «Король германцев» жұмысын жазған. Онда герман халқындағы көптеген король билігінің даму тарихынан көрініс береді. Кіші герман мектебінің өкілдері өз еңбектерін ортағасырлық батыс Еуропаға арналған. Генрих фон Зибель (1817-1895) - ол позитивизм әсерімен ранкенің теориясын тарихи тұрғыдан қарауға тырысты. Тарих қоғамының дамуында Зибель саяси форманың прогрессивтік дамуын мойындады. Теория жүзінде ол тарихи қоғамның дамуына экономикалық және әлеуметтік фактордың әсерін көрсетті.

1841 жылы Зибель Ранкенің әдісіне негізделген «История первого крестового похода» жұмысын жариялады. Зибель хроникаға үлкен мән берді шынайы хрониканы жалған хроникадан бөліп көрсетіп, жеке хронистердің саяси симпатиясы мен антипатиясын ажыратып қарастырды.

Медиевистика аясындағы Зибельдің екінші жұмысы – «Возникновение Германского королевства» (1844). Бұл еңбегінде Зибель ежелгі германдарға байланысты айтылған Г. Вайц, Ф. Данның қоғамға байланысты асыра айтылған көзқарастарын сынады. Яғни осы айтылған зерттеушілер ежелгі германдықтар әрқашан мәдениетті, жоғары деңгейде болғанын және оларда жабайылық кезеңінің болмағанын айтқан. Ал Зибель герман қоғамын тарихи тұрғыдан шынайы көрсетуге тырысты. Ол ежелгі германдықтардың рулық қатынастан территориялық қатынасқа және рулық қауымнан қауымға ауысқанын аграрлық және саяси-әлеуметтік дамудың әсері деп қарастырды.

Зибель ортағасырдағы Герман императорлары Ұлы Карлдан бастап, Гогенштауфенға дейін сынады. Императорлардың Германия халқының ұлттық қызығушылығымен санаспай, керісінше империяның құлауына алып келетін нәтижесіз саясатына көп күш жұмасағанын сынады.

Ортағасырлардағы Германияның тарихына Иоганн Густав Дройзен (1808-1884) шығармашылығын жатқызамыз. Оның 12 томдық «История прусской политики с начала зарождения Пруссии до 1756 г» (1856-1886) саяси тұрғыдағы еңбек. Дройзен Германия тарихындағы Пруссияның провиденциалдық орнын көрсетуді және герман ұлтының тарихи орталығы Бранденбург болғанын дәлелдеуді мақсат етіп қойды. XVI-XVII ғасырларда Пруссия Германияның орталығына айналып,

Еуропадағы күшті мемлекетінің бірі болды. Танымал католиктік тарихшылар Иозеф Геррес, Игнац Делменгер, Фридрих Бемер, Иоганн Янан болды. Германиядағы реформацияның басталуына дейін, германдық шаруалар патриархалдық өмірмен, тыныш күн көрген.

XIX ғасырдың аяғында ұлы германдық және кіші германдық герман деректерінің бағыты бірінші жоспарға 1890 жылдан бастап ранкенің тартылуын қойды.

1850-1870 жылдары неміс медиевистері тарихи мәдени бағытта жүйеленді.

Мәдениеттің шығуы Генрих Рияның (1854-1897) тарихи бағытымен байланыстырады. Ол журналист, кейіннен Мюнхен университетінде профессор, директор болды.

XVIII ғасырда Рия неміс католигі саяси жағынан шексіз болды. Рияның 5 бөлімнен тұратын басты еңбегі «Естественная история народа как основа германской социальной политики». «Бюргерское общество» (1851) «Земля и люди» (1853), т.б. Рия бұл еңбектерде неміс халқының жан дүниесін көрсетуге тырысты.

XIX ғасырдың II жартысында Француз медиевистикасы

XIX ғасырдың II жартысында француз медиевистикасының дамуына позитивистік көзқарас әсер етті. Ортағасырлық франация тарихын оқытуда маңызды орынды Габриель Моно (1844-1912) алған.

Моно өзінің жұмыстарында каролинг дәуірін зерттеумен айналысты, орта ғасырлар тарихынан библиографиялық сөздік құрады, осы уақыттағы мектептің басты мақсатын білдірді. Бұл тарихшылар позитивистік бағытты ұстанды. Осылардың қатарында өзінің жұмысында эрудиттерге мінездеме тарихилық жүйені анықтады.

Палеограф, тарихнамашы ірі эрудиттер мектебінің өкілі Артюр Жири (1848-1899) белгілі елші. Оның басты 3 еңбегін атауға болады: «История города Сент-Омер» (1877), 2 томдық «Руанские установления» (1883-1885), «Этюды о происхождении коммуны в Сент-Кантене» (1887).

Жири романтикалық теорияға қарсы шықты, оның ойынша қала өмірінде саясат, экономикалық өмірі жағынан мықты болу керек деп.

Ахилла Люшера (1847-1909) эрудиттер мектебін жалғастырушы. 1889 жылдан бастап Сорбонның профессоры. Люшер сондай-ақ орта ғасырдағы француз мемлекетінің дамуын жазды. Францияның орта ғасырлар тарихын жазғанда Люшер саяси өркениеттің дамуына мән берді. Эрудиттер мектебі өкілдері, белгілі тарихшылар тобына Ж. Пико жатады.

Автор негізінен зерттеу жұмыстарын архив қағаздарынан бастады, 1355 және 1614 жылдары генералдық штаттағы архивқа барған. Осы уақытта белді тарихшының бірі Эрнест Лависс (1842-1922) Бранденбургқа және Пруссияның ортағасырдағы тарихын қарастырған. Белгілі француз тарихшысы және саяси жазушы – Алексия де Токвиля. Бірінші орында «Старый порядок и революция» 1855 жылғы еңбегін атауға болады.

Эрудиттердің негізгі бағыты орта ғасырлардағы Франция тарихының тарихи зерттеулерін күрделендіріп қолданды. Тарихшылар XVII ғасырдағы Франция тарихының әлеуметтік саяси жағын баса қарастырды.

Әлдеқашан белгілі синтетикалық мектептің зерттеушісі Ньюма Дени Фюстеля де Куланжа (1830-1899), Страсбург университетінде дәріс беруші, орта ғасырдағы тарих кафедрасының кеңейтті. 1870 жылға дейін антика тарихымен айналысты, кейін франко-пруссия соғысы, Париж коммунасының қазіргі мәселелерін қарастырды.

Фюстел кейіннен Батыс Еуропа жүйелерін қарастырды. Ол феодализм мен қоғам теориясына қарсылық білдірді.

Фюстель деректерді бірқатарынан қолданды, ол тек мәтіндерге сенді, археология, нумизматика, этнография, топонимикаға көңіл аудармады. Ол көбінесе жазба деректерді қолданды. Фредгара хроникасымен және Дагоберта хроникасын пайдаланып жұмыс атқарды.

Белгілі тарихи-мәдени бағытты ұстанған ғалымдардың бірі Густав Фрейтаг (1816-1895) ұлттық либералдық көзқарасты ұстанған. Германия тарихын «Картины из немецкого прошлого» (1859-1862) еңбегінде көрсеткен болатын. Осындай тарихи-мәдени бағытты ұстанушы Швейцария жерінде дүниеге келген Якоб Буркхардт Берлин университетінде білім алған. «Размышления о всемирной истории» деген еңбегін жазған, кейіннен бұл еңбегі 2004 жылы орыс тіліне аударылған. Буркхардт тарихқа оптимистік тұрғыдан қараған. Буркхардт бірінші болып еуропалық деректерді жүйелеген. Оның басты еңбегі «Культура Италии в эпоху возрождения» (1860). Бұл жұмыста итальян мәдениетін қарастырған. Медиевистер XIX ғасырдың ортасында Герман тарихын зерттеуде экономикалық бағыты жағынан қарастырды, яғни әлеуметтік-экономикалық мәселелерді зерттеген. Ортағасырлардағы Германияны экономикалық бағытта Карл Теодор Инама-Штернег зерттеген. Ол негізінен Прага, Вена, Инсбург университеттерінде қызмет атқарды, 1880 жылдың басында Венада статистикалық бөлімнің директоры болды.

Оның 3 томнан тұратын басты еңбегі «Хозяйственная история Германии с начала германских вторжений до начала XVI века».

Белгілі экономика тарихының өкілі Уильям Каннингем (1849-1919), ұзақ уақыт бойы 1884 жылдан бастап, Кембридж университетінің тарих кафедрасында қызмет атқарған.

Ол орта және жаңа уақыттағы Англияның өндірісі мен саудасының дамуы туралы «Западная цивилизация с экономической точки зрения» еңбегінде жазған. Оның ойынша экономиканың дамуы саяси тарихта орын алады.

XIX ғасырдың II жартысындағы ағылшын медиевистикасы

XIX ғасырдың II жартысындағы Ағылшын медиевистикасы тез қарқындап дамыды. 1870 жылдары У. Стеббс Оксфордта және Дж. Э. Актон Кембрижде тарихи семинарлар жүргізіп, деректерге сараптама жасады.

Эдвард Фрименнің ойлары жалғасын тапты (18823-1892). Ол тарихи мектепте дәріс берді. Фримен ортағасырдағы ағылшын тарихының архитектурасы және өнерін жазған. Оның бірінші жұмысы еуропаның географиялық тарихына арналады. «Историческая география Европы» 1881 жылы шыққан 2 томнан тұрады. Осындай жұмыстарының қатарында «Методы изучения истории» (1884) деген еңбектерін жатқызуымызға болады. Фримен саяси либералды бағытты ұстанған.

Ағылшын медиевистикасының саяси бағытының көрнекті өкілі Томас Карлейля (1795-1881) ол тарихшы және философ болған. Оның бастапқы еңбегі «Чартизм» (1839). Ол еңбекте ағылшын қоғамы және халықтың күресі сипатталған. Ағылшын революциясына үлкен мән берген.

Ағылшын медиевистерінің көрнекті өкілдерінің бірі Уильям Стеббстің ғылыми шығармашылығы дамыды. Ол Оксфорд университетін тәмәмдаған. Стеббстің басты еңбегі «Конституционная история Англии» 3 томнан тұрады. Англиядағы Тюдор әулетінің билікке келуінен басталады. Стеббс конституцияның тарихын экономикалық және әлеуметтік үдерістермен байланыстырады.

Ортағасырлардағы зерттеушінің бірі Фридрих Сибом (1833-1912), ол Лондон университетінің заң факультетін тәмәмдаған, заңгерлік іс-тәжірибеден өтіп, Англияның Хитчин қаласында ірі банкте қызмет еткен. Сибомның бұл ойлары неміс Страсбург мектебінің және Фюстеля де Куланж көзқарастарымен ұштасқан.

5-тақырып. ГУМАНИСТІК ТАРИХНАМА. ҚАЙТА ӨРЛЕУ МЕН РЕФОРМАЦИЯ ДӘУІРІНІҢ ТАРИХИ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Италиядағы гуманистік тарихнамасының ірі мектептері

Қайта Өрлеу дәуірі сипаты жағынан Батыс Еуропадағы қоғам тарихында да, еуропалық мәдениетте әлемге деген көзқарастың дамуында да өтпелі кезең болды. Әлемге жаңа көзқарастың негізі – феодалдық қоғам шеңберінде ертекапиталистік қатынастардың тууы, азаматтар арасында білімді адамдардың көбеюі, қала буржуазиясын қалыптастырған және мемлекеттік қызметке араласушы зияткерлер тобының қалыптасуы. Гуманистік көзқарасқа зайырлы шіркеуге қарсылық сипат, жеке тұлғалық құндылық, адамның ақыл-ойына және шексіз мүмкіндігіне сенім, антикалық мәдениетке деген үлкен қызығушылық тән. Гуманистік көзқарастың қалыптасуына буржуазиялық ұлттың және ұлттық мемлекеттің қалыптасуы ықпал етті.

Ақындық және әдеби шығармашылықпен қатар, тарихи тақырыптарға да ой тұжырымдағандықтан Италиядағы гуманистік тарихнаманың сипаттамасын әдетте Франческо Петрарка (1304-1374) мен Джованни Бокаччоның (1313-1375) көзқарасын қарастырудан бастайды. Петрарка өзінің «О знаменитых мужах» шығармасында өмірбаян түрінде, яғни Ромулдан бастап Цезарьге дейінгі ұлы римдіктердің өмірбаяны және Пирдің, А. Македонскийдің, Ганнибалдың өмірбаяндары арқылы Рим тарихын көрсетті. Бұл өмірбаяндар жинағы арқылы Петрарка XIV ғасырдағы саяси бытыраңқы Италияға қарағанда Римдіктердің ұлылығын еске салу мақсатында жазған деген ой туады. Кейіпкерлердің өмірбаяндарды сипаттаған материалдар Тит Ливийден алынған, бірақ Рим тарихшысына қарағанда Петрарка кейіпкерлердің жағымсыз қасиеттерін, әлсіз жерлерін ашық жазған. Петрарка антикалық кейіпкерлер туралы ортағасырлық тұжырымдарды сынауға тырысады, бірақ антикалық дереккөздерге кәміл сенеді.

Бокаччо тарихты қалай түсінсе, сондай түрде тарихи шығармалар үлгілерін қалдырды. Ол «О славных женщинах» атты шығармасында антикалық жазушылардан әзіл сияқты, мүлде тарихи құндылығы жоқ материалдар жинап алған. Бокаччо италиян тілінде «Жизнеописание Данте» еңбегін жазды, бірақ бұл еңбегінде де тарихи шығарма жанрын толық сақтамады: мұнда Данте тек жазушы ретінде сипатталады, ал оның саяси көзқарасы және Флоренцияның саяси өміріндегі ролі айтылмайды. Жалпы Бокаччо мен Петрарка шығармалары тарихи емес, тарихи үлгідегі моральдық, әдеби шығармалар болды.

XIV ғасырдың аяғынан бастап гуманистік бағыттағы тарихи әдебиет тақырыбында «тарих» сөзі бар шығармалар пайда болды. Бұл кезеңге Леонардо Бруни (1374-1444) шығармашылығы жатады. Ол 1405-1415 жылдары Папалық курияның хатшысы болған, 1427 жылдан өмірінің соңына дейін Флоренция республикасының канцлері болған. Оның негізгі еңбегі латын тілінде жазылған 1404 жылға дейінгі Флоренция тарихы жазылған «История Флоренции в 12 книгах». Бұл уақыттан бастап Қайта Өрлеу дәуірінің тарихилығы мен тарих жазу дәстүрі қалыптаса бастайды. Гуманистік тарихнамада тарихты қандай да бір жоспардың орындалуы ретінде қарау тоқтайды. Гуманистер Папалық мемлекетті басқа мемлекеттерден ерекшелеп бөліп қарастырмады.

Сонымен қатар, гуманистер дүниежүзілік тарихта тарихи үрдісті жаңаша кезеңдестіруді алға тартты. Ортағасырлық хронистер өз кезеңін Ұлы Карлдан кейінгі Рим империясының жалғасы деп қабылдаса, Қайта Өрлеу дәуірінде Петрарка тағы басқа гуманистерде *medium aevum* жайлы, антика заманынан орта ғасырлардың айырмашылығы туралы көзқарастар пайда болады. Осы кезеңде тарихты ежелгі, орта және жаңа кезеңдерге бөлуге негіз қалыптасты. Гуманистік тарихнамаға жеке мемлекеттер мен халықтар тарихына қызығушылық тән және осы кезден бастап Италиядағы сияқты жеке мемлекеттің, жеке қалалардың тарихы жазылды. Гуманистік тарихнаманың бір ерекшелігі – антикалық үлгіге еліктеу, еліктеудің ірі үлгісі ретінде Тит Ливийді айтуға болады. Қайта Өрлеу дәуірінің тарихшылары антикалық тарихшылардан баяндауды үйренді, осыдан соң соғыстар тарихын, саяси өзгерістерді сипаттауға ұмтылыс пайда болды. Гуманист жазушылар мүмкіндігінше таза латын тілін қолдануға ұмтылды. Ортағасырлық латын тіліндегі терминдерді шығармаларына қоспады. Ортағасырлық тарихнамамен салыстырғанда қайта Өрлеу дәуірі тарихнамасында деректерді сынау көп байқалады. Гуманистер деректерді іздеу және жинауға көп үлес қосты.

XV ғасырдан бастап Италияның барлық мемлекеттерінде өз қаласын немесе елін мадақтау мақсатында гуманистік стильде жазылған жергілікті тарих пайда болды. Бұл шығармалар мемлекеттің беделін көтеруге, патриоттық сезім оятуға тиіс болды.

Мұндай тарих ең бірінші болып Флоренцияда жоғары әлеуметтік-экономикалық дамумен, басқарудың республикалық формасының ұзақ сақталуымен байланысты пайда болды. Леонардо Бруни және оның «История Флоренции» еңбегін гуманистік тарихнаманың риторикалық мектебіне жатқызады. Бруни өз еңбегінде флоренциялық хрониканы, әсіресе, 1348 жылға дейін жеткен Джованни Вилланидің хроникасын пайдаланды. Бруни хроникадан фактіні алды. Ол, сонымен қатар, Тит

Ливийді, Павел Орозииді, Павел Диаконды пайдаланды. Ол оқиғаның себебін талдауға толық тоқталмайды, тек басты кейіпкерлердің сөзін келтіре отырып оқиғаны ғана баяндайды. Флоренциядағы әлеуметтік күресті сипаттауда Бруни патрицийлер мен плебейлер күресін сызба арқылы көрсетеді.

Риторикаға неғұрлым бейім Брунидің замандасы, Папалық курияда ұзақ уақыт хатшы болған, 1453-1458 жылдары Флоренцияның канцлері болған Поджо Браччолини (1380-1459) «Восемь книг истории народа Флоренции» атты шығарма жазды. Мұнда XIV ғасырдың аяғы XV ғасырдың басындағы Флоренция әскерлері мен милан герцогтары тарихын сипаттайды. Флоренцияның ішкі істерін жалпы түрде жазған. Флоренциядағы әлеуметтік күресті сипаттағанда Поджо Браччолини тек ішкі толқуларға байланысты республикалардың жиі ыдырайтынын жазған.

Риторикалық тарихнамаға көп көңіл бөлген Венеция. Тарихнама саяси тапсырысты орындады. Венецияны кішкентай ақсүйек топ басқарды және оның өкілдері тарихи жұмыс жазумен айналыспады. Мұндай жұмыстар риторикалық мектеп стилінде жақсы ақшаға жазылатын болған. Олар Венецияның құпия ішкі саясатын жазбай, тек өздеріне бұйырғандарды жазды. Венеция тарихшыларында Италияның басқа қала мемлекеттерімен салыстырғанда материал аз болды, мұрағат олар үшін қол жеткіліксіз болды. Венециялық танымал тарихшы Сабеллико (Марк Антонио Коччо) 1486 жылға дейінгі тарих жазылған «Тридцать три книги истории Венеции от основания города» еңбегі риторикалық әңгімелердің жиынтығы. 1529 жылдан Венеция республикасының тарихнамашысы, 1539 жылы III Павелден кардинал атағын алған Венецияның атақты тарихшысы Пьетро Бембо (1470-1547) «История Венеции в 12 книгах» еңбегінде бұл қала мемлекеттің тарихын емес, риторикалық мадақтау түрінде жазған.

Италиядағы риторикалық тарихнамада салыстырмалы түрде жақсы жазылған Арагон әулеті билікте болған Неаполитандық корольдіктің тарихнамасы. Мұнда ірі тарихшы Лоренцо Валла (1407-1457) болды. Ол Неаполитандық король Альфонстың хатшысы болған және соның әкесінің басқаруын сипаттайтын «История Фердинанда, короля Арагона, в 3 книгах» еңбегін жазды. Бұл еңбек деректерді сынау арқылы жазылған.

Валланың «Трактат о подложности Константинова дара» (1440) еңбегі танымал. Осы еңбегі арқылы Валла кейініректегі деректердің тарихи сынының негізін қалады. Папалық курияға және автордың өміріне қауіпті болғандықтан бұл жұмыс Валланың тірі кезінде жарыққа

шықпады. Константин сыйлығын сынау XV ғасырдағы неополитандық саясат негізінде жүзеге асты. Валланың шығармасы аяқталғаннан кейін кең таралды, тіпті ол Испанияға қашуға мәжбүр болды, бірақ ол содан кейін Папалық куриямен қатынасын түзеп, тіпті өмірінің соңғы екі жылында сонда қызметте болды.

Кезінде Марсилий Падуанский (1275/80-1343) Константин сыйлығының түпнұсқалығына күмән келтірген болатын. Заңгерлер де Константин сыйлығы бұрынырақта-ақ өзінің заңдық күшін жоғалтқан деп айтқан болатын, бірақ көбі оған сенді, олардың ішінде Данте де бар.

Валла дәлелдегендей Константин сыйлығы «Donatio Constantini» құжаты Папа сарайында VIII ғасырда, Папа II Стефан (752-757) тұсында жазылған. Константин өлер алдында ауырған кезінде Папа I Сильвестер тұсында шоқынғаны және содан жазылғаны жайлы шектеулі мадақтама.

Валланың шығармасын тек 1517 жылы құпия типографияда Ульрих фон Гуттен жарыққа шығарды. Осыдан кейін Папалық курия Константин сыйлығының грек тіліндегі түпнұсқасы бар екенін, латын тіліндегі мәтінді Валланың сынға алуының ешқандай мәні жоқ деп көндіруге тырысты. Валла грамматикалық талдау жасай отырып, мұндай мәтін латын тілінің гүлденген кезінде IV ғасырда жазылуы мүмкін емес екенін дәлелдейді. Валла Константин сыйлығының түпнұсқа еместігін дәлелдегенмен, оның нақты қай ғасырда жазылғанына мән бермеді.

Неополитандық корольдықта риторикалық мектептің тағы бір өкілі, тарихшы Бартоломео Фацио болды. Ол неополитандық корольді мейірімді басқарушы ретінде сипаттаған антикалық тарихнама стилінде жазылған «Деяния альфонса, короля Неаполитанского, в 10 книгах» атты риторикалық өмірбаян жазды.

Миланда тарихнама 1450 жылы Франческо Сфорцтың төңкерісінен кейін пайда болды. Мұнда Джованни Симонатта «Деяния Франческо Сворца, герцога Миланского, в 31 книге» еңбегін жазды.

Папалық мемлекетте саяси мақсаттағы тарихнама да болды. Мұнда Платин деген атпен белгілі Бартоломео Сакканың (1421-1481) «Книга о жизни Христа и всех пап» деген еңбегі белгілі. Оның бұл шығармасына Гаи Светоний Транквилльдің «Жизнь 12 цезарей» шығармасы әсер еткені белгілі. Еңбектің тілі зайырлы гуманистік бағытқа жақын.

Риторикалық мектеп жазушыларының арасында Паоло Джовио (1483-1552) да болды. Ол тарих жазуды тасалаумен бопсалаумен және қорқытып алушылықпен шұғылданды. Өзінің жазған тарихына жекелеген тұлғаларды кіргізуді ұсынып, сол үшін ақша алды. Егер жекелеген тұлғалар оған ақша төлемесе, оларды өзінің тарихына кіргізуден бас тартты немесе тек жаман жағынан көрсететін болған.

Оның негізгі еңбегі «45 книг истории моего времени». Ол өзінің сол заманға тарихын ғана жазды, адамдардың портреттері бар өмірбаяндарын жазды. Ол дәл сол кездегі оқиғаны жазғанда, сол кезде кімді бопсалауға болатынын анықтап, сол адамды таңдап алып, жоғары моральдық стильде жазып отырды. Оның шығармасы сол кездегі қоғам тарихының дерегі емес, публицистика тарихының дерегі.

XVI ғасырдан бастап итальяндық гуманистік тарихнамада саяси мектеп қалыптаса бастайды. Олар үшін тарих саяси мақсатқа жету құралы және нақты саяси мектеп болды. Риторикалық мектеппен салыстырғанда саяси мектеп өкілдерінің жұмыстары итальян тілінде нақты тарихи терминологияны қолданып жазылған. Саяси мектеп риторикадан толық бас тартқан жоқ, бірақ кең саяси реализммен ерекшеленді.

Саяси мектептің ірі өкілі – Николо Макиавелли (1469-1527) болды. Оның негізгі шығармалары «Рассуждения по поводу первых десяти книг Тита Ливия», «История Флоренции» және «Государь». Макиавелли заңгер ғалымның ұлы болған, 1498-1512 жылдары Флоренция кеңесінің хатшы қызметінде, дипломатиялық тапсырмаларды орындаған. Макиавелли Медичи тираниясы қалпына келтірілгеннен кейін 1512 жылы қастандық жасауға ұмтылды деген айыппен тұтқындалады, қалған өмірін Сан-Кашанода өткізеді. Макиавелли филолог болған жоқ және ол грек тілін білген білмегені де белгісіз, антикалық авторларға қатты еліктемегенімен ірі гуманистерден ерекшеленеді. Ол жалпы мәлімет беруге тырысты, бірақ деректерді сынау жағынан әлсіз болды.

Макиавеллидің көзқарасы жүйелі емес және бір-біріне қарсы. Егер «Государь» еңбегінде оны монархияны, жеке дара билікті жақтаушы ретінде қабылдасақ, «Рассуждения по поводу первых десяти книг Тита Ливия» еңбегінде халық монархқа қарағанда көреген, сондықтан халықта басқаруға бақылау жүргізу құқығы болу керек деп жазған.

Макиавелли Аристотель мен Полибий дамытқан саяси форманың айналымы туралы білген. Ол елді басқаруда халықтың бақылап отыруы керектігін айтып, басқарудың аралас формасын қолдады. Ол феодалдық жер иеленушілікке қарсы болды. Макиавелли халық туралы айтқанда еңбек етуші көпшілік емес, халықтың басқа таптарын, бюргерлікті айтады.

Макиавелли материалдық қызығушылығы басым саяси партиялар күресін қоғамдық өмірдің сипаты ретінде қабылдайды. Ақсүйектер жоғары билікке, ал халық өз еркіндігін қорғауға ұмтылады, бірақ бұл күресте белгілі бір теңдік болуы керек: жеке және партиялық мүдделерден бөлек мемлекет тұтас болуы керек, сол мемлекеттің

сақталуы үшін жекелеген қызығушылықтан бас тарту керек, сонда қоғам тұрақты болады. Флоренция тарихында теңдік қағидасы сақталмады. Мұнда бір партия жеңіске жетіп, өзінің қарсыластарын жоюға тырысты. Сосын Флоренцияда жеңіске жеткен партияның өз ішінде қарсылықтар болды, бірлік болмады. Макиавелли елдің бытыраңқылығын ұстап отырған Папалық Италияның бірлігіне кері әсер етіп отыр деп есептеді. Ол территорияның және тілдің бірлігі саяси бірлікке алып келеді деп есептеді. Сонымен қатар, Макиавелли өз идеясын толықтыру үшін XIV ғасырдағы танымал емес тиранның өмірбаяны «Жизнь Каструччо Каструкани из Лукки» еңбегін жазды.

Макиавеллидің маңызды тарихи еңбегі «8 книг истории Флоренции». Бірінші кітабында Италия территориясына варварлардың басып кіруінен бастап, бүкіл Италияның тарихын сипаттайды. Келесі үш кітабында Медичи билігі орнағанға дейінгі, яғни 1434 жылға дейінгі Флоренцияның ішкі тарихына арналған. Соңғы төрт кітабында 1492 жылға дейінгі Флоренция тарихы толық жазылған және Италияның сыртқы саяси тарихына көп көңіл бөлген. Тоғызыншы кітаптың алдын ала жазбалары да қалған. Макиавелли Флоренцияны тарихында саяси топтар қалай пайда болғаны және оның әлеуметтік базасы туралы толық зерттемейді. Ол Флоренция тарихын саяси күрес жағынан қарастырады. Еңбек Медичи әулетінің тапсырысы бойынша жазылса да Макиавелли Медичи тегін тек мадақтаумен шектелмейді. Ол өз еңбегін Медичи тегінен шыққан VII Клименту Папаға арнайды және кіріспесінде оның еңбегіне ешкім риза болмайтынын жазады, бірақ Папа тіпті Макиавеллиді марапаттайды.

Макиавелли әлемдік тарихты кезеңдестіруге жаңаша қарайды және Ұлы Карл империясын Рим империясымен байланыстырмайды, орта ғасырларды ерекше кезең деп есептейді. Ол христиандықты қолдамайды, христиандық төңкеріс алып келді деп есептеді. Ол антикалық дін азаматтық міндетті көрсетті, адамдарды тәрбиеледі, ал христиан діні азаматтық дәстүрді әлсіретті деп есептеді.

Жалпы «8 книг истории Флоренции» еңбегінде дерекке тарихи сын жоқ және Макиавелли көптеген фактілерді Флавио Бьондо шығармасынан алды. Еңбек шындықты сипаттауымен және саяси күрес түсінігімен құнды.

Саяси мектептің тағы бір өкілі – Франческо Гвиччардини (1483-1540) болды. Гвиччардинидің саяси көзқарасы Макиавеллидің көзқарасынан ерекшеленді. Гвиччардини мемлекетті неғұрлым танымал, ақсүйек және білімді жер иеленушілер басқару керек дегенге күмән келтірді. Гвиччардини кезінде үш жыл қуғындалғаннан кейін

1530 жылы тағы да Медичи билігі қалпына келтірілді. Флоренция бүлінді және оның өнеркәсібі құлдырады.

Гвиччардини 1511-1516 жылдары Испанияда елші болды, сосын Папалық қызметте болып, Модена, Романьені басқарды, 1530 жылдан бастап Медичиге қосымша қызметтер атқарды. Гвиччардинидің алғашқы тарихи жұмысы 1378-1509 жылдар аралығын қамтитын «История Флоренции» (1508-1509) еңбегі. Ол бұл еңбекті өзінің саяси көзқарасын нақтылау мақсатында өзі үшін жазған. Еңбектің қолжазбасы тек XIX ғасырда табылып, 1859 жылы баспада басылды. Ол материалды өзінің әлеуметтік тобына жататын адамдардың естеліктерінен алған. Автордың негізгі идеясы – Флоренция тәуелсіздігін және республиканы сақтап қалу үшін аристократияның басқаруы керек деген ойды дәлелдеуге тырысу. Гвиччардини үшін саяси идеал Венеция болды. Гвиччардинидің саяси көзқарасында демократизм элементтері жоқ. Гвиччардинидің Макиавеллиден ерекшелігі ол Италияны біріктіруге немқұрайлы болды. Гвиччардини өзінің саяси идеясын «О форме правления во Флоренций» және «Трактат, написанный в Логроньо» атты трактаттарында жазды.

Гвиччардинидің негізгі еңбегі 1490-1532 жылдарды қамтитын «История Италии» еңбегі. Гвиччардини мемлекеттің қызығушылығын, қоғамдық топ – аристократияның қызығушылығы ретінде көрсетеді.

Италиян гуманистік тарихнамасында белгілі орынды эрудиттік мектеп алады. Оның ірі өкілдерінің бірі өзін Флавий Блондус деп атаған Флавьо Бьондо (1392-1463) болды. Ол Папалық курияда әртүрлі қосымша қызметтер атқарған. Оның көптеген еңбектері археологияға арналған, ал оның ең негізгі еңбегі «Восстановленный Рим» шығармасында (1446) ежелгі және ортағасырлық Рим топографиясын зерттеген. Ол, сонымен қатар «Описание Италии по районам и провинциям» (1453), «Руководство для изучения археологических древностей» шығармаларын және 1412-1440 жылдарды қамтыған «Декады истории со времени падения Римской империи» атты үлкен еңбек жазып қалдырған. Бұл жұмыс 11 кітаптан, ал XV ғасырға арналғаны 31 кітаптан тұрады. Бьондо деректерді жинағанда сынға алуды ескерген. Бьондо басшыларды саяси жағынан бейбітшілікті және тыныш өмірді сақтағаны үшін бағалайды. Деректерді жинағанда ол кейінгі деректер тарихи шындықтан алыстайды деп есептеп, неғұрлым ертеректегі деректердің шындыққа жақындарын бөліп алуға тырысты. Бьондоның еңбектерін басқа гуманистер кеңінен пайдаланды.

Италияда гуманистік тарихнамада өмірбаяндық жанр пайда болып, кеңінен танымал болды. Папалардың, әртүрлі светтік саяси

тұлғалардың, ақындардың және суретшілердің өмірбаяндары жазылды. Осы кезеңдегі атақты өмірбаяндар жинағы Джорджо Вазаридің Италияның өнер тарихын бейнелеген «Жизнь наиболее известных художников, скульпторов и архитекторов» (1550) еңбегі. Өмірбаянмен қатар, мүсінші Бенвенуто Челлинидің өмірбаяны сияқты өмірбаяндар, заманхаттар пайда болды.

Қайта Өрлеу дәуірінің тарихи тұжырымы антитарихи және тенденциялық деп бағаланады. Қайта Өрлеу дәуірінің тарихнамасы жаңа зайырлы тарихи тұжырымдаманы, тарихты жаңаша кезеңдестіруді қалыптастырды және ортағасырлық тарихнамамен салыстырғанда реализммен, деректерді сынауымен ерекшеленді. Гуманистер ортағасырлық қолжазба, монеталарды, археологиялық материалдарды жинаушылар және жүйелеушілер болды. Сондықтан оларды қазіргі арнайы тарихи пәндердің және деректанудың бастамашылары деуге болады.

Франция мен Англиядағы гуманистік тарихнама

Италияндық қайта Өрлеу көптеген еуропалық елдерде мәдениеттің, оның ішінде тарихи білімнің дамуына үлес қосты. Батыс Европадағы алғашқы гуманист-тарихшылар монархтар жалдаған италияндықтар болды. Кейінірек ұлттық гуманистік тарихнама дами бастады. Антикалық және италияндық тарихшылардың шығармаларын аударып тарихи шығармаларды ана тілінде жазу дәстүрі дами бастады.

Францияның ірі өкілі Филипп де Комминнің (1447-1511) өзінің тарихнамалық дәстүрі болды. Ол өз қызметін бургундық герцог батыл Карлға қызмет етуден бастаған, бірақ одан кейін француз королі XI Людовикке (1461-1483) қызмет етті, корольден поместье, өзі үшін тиімді неке алды, бірақ корольдің өлімінен кейін VIII Карл (1483-1498) тұсында саяси күреске араласты және 11 жыл қамауда болған. Одан кейін король оны 1494-1559 жылдардағы Италиян соғысы кезінде дипломатиялық тапсырмалар орындауға пайдаланды, ал өмірінің соңында 1524 жылы жарыққа шыққан «Хроника и история, содержащая события, происшедшие во время царствования короля Людовика XI и Карла VIII за период от 1464 до 1498 г» атты заманхаттар жазды. Филипп де Коммин Францияны корольдің қол астына біріктіру идеясын жақтады, бірақ абсолютті монархияны емес, сословиелік өкілділікті жақтады. Францияны біріктіру саясатында француз монархиясы арқа сүйеген жоғарғы тап өкілдерінің қызығушылығын объективті сипаттады, бірақ орта тап өкілдеріне дұрыс көзқараста болмады.

Филипп де Коммин саяси шараларды күшпен және қулықпен жасаса олар дұрыс болады деп есептеді. Ол тарихшы емес, заманхат жазушы, себебі болған оқиғаларды өз есінде қалғаны бойынша жазады. Ол француз тарихнамасының дамуына гуманист жазушыларға қарағанда көп үлес қосты.

1499 жылдар шамасында Людовик XII король (1498-1515) Верона қаласынан Францияда Поль Эмиль деп аталған гуманист Павел Эмилийді шақырып, оған латын тілінде Франция тарихын жазуды тапсырды. 1516-1539 жылдары Павел Эмилий мазмұнын 1488 жылға дейінгіні қамтитын «Десять книг о деяниях франков» еңбегін жазды. Ол «Большая хроника Франции» хроникасын қолданды.

Франциядағы тағы бір гуманист-тарихшы 1546-1607 жылдар аралығын қамтитын латын тілінде 7 том болып шыққан «История моего времени» еңбегін жазған Жак-Огюст де Ту (1553-1617) немесе Якобус-Август Туанус болды. Ол барлық жеке атауларды латын тіліне аударып тастайды, сондықтан еңбекті түсіну мүмкін болмады, сол себепті оның не айтқысы келгенін түсіну үшін 1634 жылы «Ключ к истории де Ту» атты арнайы сөздік шығарылды. Де Ту корольдің қызметінде болған және Нант эдиктінің құрастыруға қатысқан, католиктер мен гугеноттарды заң бойынша татуластыруды жақтаушы еді. Де Ту Италияндық гуманисттерден өзінің көзқарасының діни сипатымен ерекшеленді.

Англия гуманистік тарихнамасыда италияндық Полидор Вергилийді (1470-1555) шақырумен байланысты. Оны Англияға 1501 жылы Александр VI Папа жіберген. 1507 жылы VII Генрих оған бірнеше шіркеулік бенефиция беріп, Англия тарихын жазуды тапсырды. Полидор Вергилий өмірінің соңында Италияға оралды, ал «оның История Англии в 27 книгах» еңбегі (1555) басылып шықты. Ол еңбек ежелгі заманнан 1538 жылға дейінгі аралықты қамтиды.

Полидор Вергилий еңбегінің әдісі Флавио Бьондоның эрудиттік мектебіне жақын. Ол саяси тарих, құқық тарихы, шіркеу тарихы бойынша материал жинады, риторикадан бойын аулақ ұстады, ежелгі деректерге сүйенуге тырысты. Ол англосаксондық кезеңнің маңызды дереккөзі – Гильдастың (516-570 ж) «История разорения и завоевание Британии» шығармасын ашты. Бірақ ол VII және VIII Генрихке жағу үшін Артур король туралы аңыз сияқты шығармаларды қосты. Ол «ағылшындар әлемдегі ең діни халық» деп есептеді.

Бьондо мектебінің тағы бір өкілі Уильям Кемден (1551-1623). Ол 1615-1625 жылдары толық жарыққа шыққан «Летопись истории Англии и Ирландии в царстве Елизаветы» еңбегін жазды. Ол ең бірінші кезекте

фактілерді жинады, құжаттарға сүйенді, шіркеу істері туралы көп жазды және шіркеу тарихы мен саяси тарих арасын байланыстыруға тырысты.

Фрэнсис Бэкон (1561-1626) тарихшы-саясаткер болған. 1622 жылы ағылшын тілінде шыққан және латын тіліне аударылған «История Генриха VII» еңбегін жазды. Бұл шығарманың тақырыпшасында «Произведение по преимуществу политическое» деп жазылған. Мұнда Бэкон өзін абсолютизмнің идеологы ретінде көрсетеді. Ол деректерді өз ойын бекітуге пайдалы болуы үшін қолданды.

Германиядағы Реформация және Контрреформация тарихнамасы

Герман гуманистік тарихнамасы діни және ұлттық XVI ғасырда ол Реформация және Контрреформация тарихнамасына айналды. Германияда тарих ғылымының дамуына Эразм Роттердамский, Йоганн Рейхлиннің филологиялық сыны әсер етті.

Тарихшы болған ірі гуманистердің бірі Беат Ренан (1486-1547). Ренан «История Германии в 3 книгах» (1531) аты тарихы еңбек жазды. Жұмыс әдісі бойынша Флавио Бьондаға жақын, Ренан деректермен мұқият жұмыс жасаған. XVI ғасырда Германияда тарих жазу дәстүрі ортағасырлық хроникаға ұқсас болды.

XVI ғасырда Батыс Еуропада пайда бола бастаған сипаты бойынша ұлттық шығарма Гейдельбергте теологияның профессоры Яков Вимпфеллингтің (1450-1528) «Краткая история Германии» (1505) еңбегі. XI Людовик кезінде күшейе түскен империяның батыс жерлеріне қауіп төндірген Францияға қарсы бағытталған. Вимпфеллинг француздардың бұл жерге құқы жоқ екенін дәлелдеуге тырысты және ұлы Карл неміс тілінде жазбақ түгілі өз атын дұрыс жаза білмегені белгілі болса да Вимпфеллинг оны неміс болған және неміс тілінде жаза білген деп сенімді түрде айтты. Ол ұлы Карл неміс тілінде 12 ай атын атап бергенін және өзінің балаларына неміс аттарын бергені туралы Эйнгардтан алған. Цезарь туралы мәліметке қарап, Вимпфеллинг Эльзас ешқашан Галлияның құрамына кірмегенін айтты.

Сипаты жағынан осы сияқты ұлттық шығарма гуманистік латын тілінде жазылған Филипп Меланхтонның (1497-1560) «Всемирная история» еңбегі бар. Меланхтонның бұл шығармасы 1834 жылы шыққан «Corpus Reformatorum» жинағына кіреді. Мұнда Меланхтонның шығармасы 28 томнан тұрады. Меланхтон Йоганн Карионның (1499-1538) хроникасына сүйенген және соған байланысты оның шығармасын «Хроника Кариона, изложенная по латыни и дополненная» деп те

атайды. Бұл шығарма бірнеше рет қайта басылып шыққан. Карионның өзі әлемнің жаратылуынан 1532 жылға дейінгі төрт монархияның хроникасын неміс тілінде жазған және оны тексерту үшін Меланхтонға жіберген. Меланхтон хрониканы жөндеді және тек ұлы Карл кезеңіне дейін толықтырды. Бұл жұмыс ортағасырлық хроникалар стилінде жазылған. Кезеңдестіру төрт монархия бойынша жасалған. Мұнда еврей халқының тарихына көп көңіл бөлінген. Меланхтон Папалық пен монахтың пайда болуын Рим империясы құлағаннан кейін мәдениеттің құлдырауымен байланыстырады. Дінге сенушілер сектаға тәуелді болмас үшін әр кезеңде шіркеу қандай болғанын білуі керек. Меланхтонның ойынша төрт монархияның мерзімі аяқталғаннан кейін заманақыр болуға тиіс. Меланхтон өз уақытын империяның құлап, жоғалуына әкелетін толқулар мен төңкеріс кезі, әлемнің қартайған шағы деп есептеді. Ол антикалық жазушыларды білген. Меланхтон герман тайпасының көсемі Арминийдің Риммен күресін сипаттайды. Ол исламның пайда болу тарихына да көңіл бөлген, бірақ нақты мәліметтері аз.

Лютерандық стильде Й.Слейдан (1506-1556) «О четырех верховных монархиях» еңбегін жазып, 1556 жылы жарыққа шығарған. Бұл еңбек мектеп үшін көмекші оқу құралы ретінде XVIII ғасырға дейін шығып тұрды. Мұнда V Карлдың билік еткен кезеңіне дейінгі аралық жазылған.

Слейданның тағы бір еңбегі 1517-1555 жылдар аралығын қамтитын «Комментарии относительно состояния церкви и государства в царствование Карла V» (1555). Слейдан ландграф Гессенскийден протестанттық княздар мүддесін қорғап Реформация тарихын жазуға тапсырма алған еді. Ол фактіні құжаттардан алды, бірақ таңдап қана алды, тіпті кейде өзгертіп те отырды. Осы арқылы Слейданның еңбегі танымал болды. Еңбек негізі фактілерді мазмұндау. Слейдан Реформация тарихын оқуда мұрағаттар кең пайдаланыла бастаған XIX ғасырға дейін беделді болды.

Танымал тарихи жазушылардың бірі Себастьян Франк (1499-1542) болды. Ол «Об отвратительном пороке пьянства» трактатын жазды. Франк 1529 жылдан бастап Страсбургте тұрды. Бұл жерде ол өзінің негізгі «Хроника, летопись и историческая Библия от сотворения мира до 1531 года» шығармасын жазды. Ол Германиядағы радикалдық сектанттарды қудалауға қарсы шықты. Оны тіпті, Старсбургтен қуып жіберді, сосын ол Ульма қаласында типографияның негізін қалады. Ары қарай ол үнемі қоныс аударумен болды, Голландияда тұншықтырылып өлтірілді деп болжам жасалады. Оның маңызды еңбектерінің қатарына

«Книга о мироздании» (1534), «Двести восемьдесят парадоксов» (1535), «Хроника Германии» (1538) жатады. Франк аударма жасаумен, мәтелдер жинаумен де айналысқан. Ол шынайы әлем идеяның көрінісі, жаңа идеялардың мазмұнының дамуына кедергі келтіретін ескі идеялардан құтылып отыру керек деп есептейді. Негізгі идеялар – ақыл-ой және еркіндік идеясы. Тарих – ақыл-ойдың ретімен қозғалысы кезеңдерінің қатары. Христа Франк батыр адам деп реформаторды және барлық діндер мен секталарды біркелкі деп есептеді. Ол қоғам дамуының үш деңгейін бөліп көрсетті. Біріншісі, тиранияны білмеген алғашқы қауымдық құрылыс. Екіншісі, мемлекеттің, жекеменшіктің, таптық жіктелудің, крепостнойлық құқықтың пайда болуымен сипатталады. Үшіншісі – ежелгі даналар және Христос дәріптеген, бірақ әлі іске аспаған еркіндік кезеңі. Тирандар мен дворяндар адамдардың күнә жасағаны үшін жаза деп есептеді. Франк төрт монархия тарихын кезеңдерге бөлді. Ол, мемлекеттер жоғары сатыға көтерілгеннен кейін құлайды деп есептеген. Франк Ной Диусконың балаларынан германдықтардың пайда болуы туралы аңызды қайталайды. Реформация туралы айта келіп, Франк өз шіркеуін тұрғызуға тырысу қоғамдық өмірдің құлдырауының түп тамыры деп есептеді.

XVI ғасырдағы діни күрес шіркеу тарихына көп көңіл бөлуге ықпал етті. Лютерандық уағыздаушылар Магдебургте ғылыми қоғам құрды және сонда деректер іздеумен, тарихи зерттеулермен айналысты. Бұл қоғамның басшысы Виттенбергте сабақ берген, өз атын латын тіліне Маттиас Флациус Иллирийский деп өзгерткен Матвей Власич (1520-1575) болды. Бұл қоғам «Магдебургские центурий, или Церковная история, которая охватывает всю идею истории церкви по отдельным столетиям в явном порядке» (1559-1574) еңбегін шығарды. Центурия деп мұнда 13 центурияны қамтыған жүзжылдықты айтып отыр. Сонымен қатар Флациус орта ғасырдағы Папалыққа қарсы ойын айтқан Реформацияның 443 ізбасарларының өмірбаянымен «Каталог, или список свидетелей истины» еңбегін құрастырды.

«Магдебургские центурии» еңбегі еуропалық шіркеу тарихының тарихнамасына көп әсер етті, бірақ XVI ғасырда олардың әсерінсіз-ақ Папалыққа қарсы тарихтар пайда болды. 1558 жылы Базельде ағылшын Джон Бейльдің «Деяния римских первосвященников» еңбегі, ал «Центурияның» әсерімен 1586 жылы венгерлік реформатор Стефан Сегединскийдің «Зерцало пап» кітабы шықты. Протестанттар өздерінің еңбектеріне көп әзілдер қолданды.

Католиктер ғылыми еңбектер ретінде қабылданған протестанттық шығармаларға қарсы тұруға тырысты. Протестанттықтарға жауап

ретінде Чезар Баронийдің (1538-1637) 12 кітаптан тұратын 1198 жылға дейінгіні қамтитын «Церковные анналы» (1588-1607) еңбегі. Бароний Ватикан кітапханасын пайдаланды және оның материалдары сапасы бойынша протестанттық деректерден жақсырақ, ол қолданған деректердің кейбірі жоғалып кеткендіктен Баронийдің еңбегі осы күнге дейін өз құндылығын сақтап отыр. Ол да католиктік шіркеудің догматтары Евангелия кезінде де болған деп есептейді. Баронийдің еңбегі неміс, поляк тілдеріне аударылған, ал поляк тілінен Рязан епископының бұйрығымен 1687 жылы «Годовые дела церковные от рождества господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа вновь переведенные нужнейшие вещи из Барониуса» деген атпен шіркеулік славян тіліне аударылды.

XVI ғасыр тарихнамасында маңызды орынды иезуиттік тарихнама алады. Оған өз оқушысы Гонсалеске испан тілінде айтылған және латын тіліне аударылған Игнатий Лайоланың өмірбаяны жатады. 1599 жылдан бастап иезуиттер орденінің тарихнамашысы «История иезуитского ордена» еңбегін жазған Орландини болды. Иезуиттер сонымен қатар жалпы саяси тарих жазумен де айналысты. Мысалы, Фамиано Страданың (1572-1649) Нидерланды революциясының тарихы жайлы «Две декады о войне в Бельгии» (1632-1647) еңбегі. Бұл жұмыс 1555-1590 жылдар аралығын қамтиды. Кітапта құжаттық материалдар көп, бірақ бұл еңбек Нидерландтықтарға жау көзқараспен жазылған. Иезуиттік тарихнама гуманистік формамен ұқсас болып жазылды.

XVI ғасырда гуманистерге қарағанда адамзат тарихында антикалық кезең толық біткен дәуір деп есептемейтін ойшылдар пайда болды. Олардың қатарына Жан Боден (1530-1596) жатады. Ол қазіргі кезең білімнің байлығымен, бай әдебиетпен, өнеркәсіптің, техниканың дамуы мен антикалық дәуірден асып түседі деп есептеді. Қоғамдық және тарихи ой антика заманына еліктеуден алыстап, дамудың өзіндік жолына түсе бастады.

XVI ғасырда тарихты ежелгі, орта, жаңа заманға бөлу нақты бекітілді. 1688 жылы протестанттық германдық тарихшы Целларий (Христофор Келлер) «История средних веков» еңбегін жазды, бірақ ол орта ғасырларды IV ғасырда Рим империясында христиан дінінің қабылдауынан бастады және оны 1453 жылмен аяқтады.

XVII ғасырда саяси ойдың дамуы тарихты терең оқумен байланысты болмады. Ол уақыттың саяси ойшылдары тарихты фактілердің хаотикалық мадақтамасы деп есептеді. Өз кезегінде, XVII ғасырдың эрудиттері теориялық және әлеуметтік мәселелермен аз айналысты.

Қайта Өрлеу дәуірінен ағарту дәуіріне өту кезінде өмір сүрген, өмірі Неополитандық корольдікте өткен ойшыл Джамбаттиста Вико болды. Өмірінің соңында Карл Бурбон корольден сарайлық тарихнамашы қызметін алды. Виконың негізгі шығармасы – «Основания новой науки об общей природе нации» (1725). Шығарма мазмұны бойынша қарама-қайшылыққа толы, өз дәуірін сипаттаған, бірақ тарихи таным үшін маңызды идеялар бар. Вико тарихи үрдісті органикалық үрдіс ретінде түсінді. Вико адамзат тарихында үш дәуірді бөлді – құдайлық, батырлық және адамшылық. Ол адамзаттың тілі, мәдениеті қажеттіліктен туындады, ал мемлекет әлеуметтік күрес нәтижесінде пайда болды деп көрсетті. Вико адамзат қоғамы өмірінің барлық жақтарының органикалық байланысы туралы, оның ішінде қоғамдық құрылыс пен идеология арасындағы байланыс туралы ойды дамытты. Ол танымал поэмалар қалдырған Гомердің тарихилығына, оның еңбегінің Рим тарихының бірінші бес ғасырын жазғанының тарихилығына күдіктенді. Ол адамзат тарихының «алтын ғасыры» алғашқы қауым дәуірі сипатын дұрыс қабылдамады, ол кезеңнің адамдарын мемлекет құруға қабілетсіз, қорқыныш негізінде әрекет ететін жабайы адамдар деп жазды.

Вико еретик ретінде Гуго Гроцийдің шығармасын жариялағысы келмеді, халық алдында нағыз католик ретінде сөйледі. Викодан ХІХ ғасырдың тарихшы-романтиктері Георг Бартольд Нибурдан бастап италияндық фашистерге дейін осыған ұқсас ойларды табуға тырысты.

6-тақырып. АҒАРТУ ДӘУІРІНДЕ ТАРИХИ ОЙЛАР

Ағартушылық дәуіріндегі философия және тарихи ой – бұл кешенді ойдың жиынтығы, XVII ғасырдың ортасындағы өзіндік сипат негізінде құрылған. Философияда, тарихнама және Ағарту дәуірі ойлары, бірнеше басты ойлардың ерекшеленуі негізінде құрылған. Ең бастысы, ол үшін құдайылық рационализм тән, ой санасына сену, бастапқы және соңғы мансапта да ой санаға негізделуге тырысу. Тарихи жайттарды түсіну барысында секуляризация түсінігі қалыптасады, бар бастаманың негізі философияда Құдай абстрактілік тұрғыда көтеріле бастайды, қоғам мен табиғат заңдарына негізделеді, бірақ Құдай олардың негізінде құрылған шарттарды бұзуға қақысы жоқ. Бір жағынан алғанда, ой сана сынға және барлық тарихи кедергілерге ұшырауда, соның ішінде дәстүр қайдан пайда болды деген сұраққа да қатысты.

Ағарту дәуірінде деректердегі терең тарихи сындар дәлелі бастау алды. Ағарту дәуірінің ойшылдары дүниежүзілік-тарихи тұрғыдан, сонымен қоса мәдениет пен өркениет дамуының әртүрлі салымдары, адамды бір тұтастықта қарастыра бастады. Саяси, әлеуметтік, экономикалық, интеллектуалдық, алға жылжушылық және сананың көркемділігіне сенген. XVII ғасыр рационалистері, XVIII ғасырдың танытушылары тарихты талқылауды механистикаға негіздеген. Олар үшін қоғам индивидуумдардың өзара біркелкілігі, жеке атомдардың, яки бір-бірімен мүмкін болатын қатынастар мен комбинацияларға түсе алады. Бұл индивидуумдардың қоғамда таралуын түсіндіруде рационалистер қоғамдағы шарт теориясын қолдана түсіндіреді. Барлық жетіспеушіліктерді сол қоғамда кейіннен тек білмеушілік пен қателесушілік негізінде қаралған. Бұл ойлардың барлығы шындық тұрғысында алға жылжушылықтың қозғаушы күші және тарих кішігірім ортаның, танымның жоғарғы сатысындағы салыстырмалық тұрғыда көрсетіледі. Бұл шындығында, тарихи дәстүр дәуірін көрсетіп, таным кезінде, шын мәнінде, салыстырмалы түрдегі кішігірім топтағы адамдар үшін ғана қолжетімді болды. Бірақ XVIII ғасырда таным ойлары кең ауқымда қолданыла бастады, батыс еуропалық мемлекеттерде қоғамдық ойлар ретінде еркін айтыла бастады. Ағарту ойларымен буржуазиялық зиялылары ғана емес, сонымен бірге ақсүйектер мен дворяндардың бір бөлігі қызығушылық таныта бастады. Батыс Еуропа қоғамында ағартушылықтың танымал ойларын қабылдауға дайын екендігі, әсіресе Франция интеллектуалдық атмосферасына тән болды. XVII ғасыр реализімінен айырмашылығы, Реализм Ағарту кезінде дәстүрге қарсы ойларда қалыптаса бастады. Бірнеше Ағарту

дәуірін танытушылар, Вольтер сияқты, олар Құдайды мойындаумен қатар деизмге де тоқталған, Құдайды адам еркіндегі күштерге ерік беруші және әрқашанда арға түспейтіндігі үшін мойындаған. Вольтер сонымен қоса шіркеуге қарсы болса да, «егерде Құдай болмаса, оны ойдан шығаруға болады» деген және де «қара халық есі дұрыс дәстүрді иеленуге тиіс емес» деген, осылай ойлай келе, қоғам ылғида байлар және басқарушылар, кедейлер мен бағыныштыларға бөліну қажет деп есептеген. Дени Дидро - XVIII ғасырдың тағы бір атақты француз ойшылы, қара халықтан шыққан адам – ең ақымақ және барлық адамдар ішіндегі қатігезі деп жазған. Вольтердің шаруалар туралы жазған мына жазбаларынан көруге болады: «олар өздерінің баспаналарында өздерінің ұрғашыларымен және малдарымен бірге тұрады, олардың тілдерімен айтқанда, түсініксіз тұрғындар, олардың милары аз, және олар өз ойларын әзер жеткізеді; бағынады, корольдік шенге жататын – құлағының жанында қанат тығылған адамға бағынады, не үшін екендігін өздері де білмейді, өздері тапқан таянғандарының қажарлығын береді, белгілі бір күндері жиналып түсініксіз салт-жоралар жасайды, өздерінен өзгеше киінген адамның айтқанын орындайды, барабанның үнімен сыртқа шығып, баспаналарын тастап, аз ғана құн үшін өлтіруге атанады, ал сол ақшаны олар баспаналарында жатып-ақ табуларына болар еді. Бүкіл Еуропада осындай түк көрмегендер бар».

XVIII ғасыр Ағартушылары XVII ғасырдың рационалистердің көптеген ойларын танытты және қабылдады. XVII ғасыр рационалистері адам қоғамын зерттеуді ойлап көрумен ғана шектелуге болады деп түсінген. Ал XVIII ғасыр Ағартушылары басты пән оқуы ол адам, саясат және философия белгілерін тарих бетіндегі материалдардан табуға болады, сондықтан тарихты оқу саяси даму негізінде оқытыла бастады. Дәстүрлік тарих бойынша - ағартушылар тарихилық тұрғыдан жеткіліксіз болды, мысалы, XVIII ғасырда көзқарасы бойынша олар ұрып соғу, құдайсыздық және алдаушылық тұрғысынан ғана көрді. Сонымен қоса олар аңыздарды түсінуден және қабылдаудан бас тартты, соның бірі Вольтер, антикалық аңыздарды айта отырып, «адам бұл жағдайда өзін қатігездікпен жұмыс істейтін алаяқтар не болмаса жындылар үйіндегідей жағдайда болады».

Тарихи ағартушылар бірінші кезекте мораль және саяси мектеп ретінде мойындаған. Ағартушылардың ойынша қоғамдағы адамдар тарих қойнауында өте аз өзгеріске ұшырайды, бірақ олардың қателіктері аз уақыт ішінде не болмаса ауқымды уақыт ішінде деректер саны біршама кең ауқымда құрылған, толық ойларын жеткізу үшін шындық аз бейнеленген. Ағартушылар өз кезеңдеріндегі тарихты өз ыңғайларына

бұрмалаған. Осыған сай халықтардың дәстүрін, табиғатын, діндерін оқу ғана негізге алынады, ал олардың тарихы жайлы маңызды ақпараттар алу күмән тудырады. Вольтер Шуваловқа жазған хатында ғылым дамуының жоспарын осы тұрғыда көрсеткен: «енді мынаны білгілері келеді, қалай ұлт өсті, дәуір басында ұлт қоныстануы қалай болды, ол қалада қандай өнер дамыды және бір-бірімен қатынастары қалай болды; болашақ пен өткен мемлекеттер жуық шамамен қашан пайда болды; дворяндар, дінбасылары мен жанға сенушілер, және солардың арасында жер иеленушілер арасында қандай түсіністіктер болды, т.б.». Бұл тарих ғылымын зерттеудің толық бағдарламасы. Бұл жоспардың бірінші кезегінде, осындай жағдайда, танытушылар техниканы, экономиканы, мәдениет тарихын оқуға итермелеген.

Францияның Ағарту тарихнамасы

Вольтер Франсуа Мари Аруэ (1694-1778) – Ағарту дәуірінің ірі ойшылдарының бірі. Сот шенеунігінің ұлы, өз бастамасын ақын-сатирик болып бастап, өз өлеңінің арқасында Бастилияда болып қайтқан, кейіннен Францияға жөнелтілген. 1726-1729 жылдар аралығында Англияда тұруы оның көзқарасының кеңеюіне де әсерін тигізді. Ол саяси қатарды, ағылшын философиясын, нақты Англия ғылымдары мен ағылшын әдебиеттерін оқыған. 1734 жылы Францияға оралған жылы Англия туралы «Философиялық хаттар» атты еңбегін баспаға шығарды, бірақ осы шығармасы үшін бұл баспаны конфискацияға алды, ал Вольтер Голландияға қашуға мәжбүр болды. Кейіннен Людовик XV (1715-1774) оның шығармашылығына аса мән беріп, Вольтер енді нәтижесінде 1746 жылы тарихнаманың құрметті ақыны деген атаққа ие болып, бірақ фаворид маркизы де Помпадур Жанна Антуанетта Пуасон (1721-1764) сарайында тағы да өзіне деген кереғарлықтарға ұшыраған еді. 1750 жылдан бастап Вольтер Пруссиядағы Фидрих II сарайында тұрды, кейін Швейцариядағы Ферней иелігін сатып алды. Өз өлімінің алдында 84 жастағы Вольтер Парижге қайтып оралады және 1778 жылы Академияның директоры болып тағайындалады.

Вольтердің тарихи шығармалары – «Век Людовика XIV», «Опыт о нравах и духе народов и о главных событиях истории от Карла Великого до Людовика XIII». Вольтердің ойынша, саясат абсолютизмге бағытталған, бұл қай мемлекетке болмасын игі әсерін тигізеді, экономикалық және саяси табыс әкеледі деген. Жайбарақат өмір, жақсы саяси қаржы мемлекеттің қаржыландыру міндетінде болды, соның нәтижесінде ғылым мен өнер дамыды. Міндетті түрде еліктеушілік

және жанға сенушілік топтарды бір орында ұстауды қажет етті, ол үшін мемлекет дәстүрлі жұмыстарға шыдамдылық сезімін нық ұстауы қажет, олай болмаған жағдайда азамат соғысына ұласуы мүмкін, материалдық құндылықтардың қирауына әкеп соғады, бірақ сонымен қоса құдайға сенбейтіндер мемлекет тарапына шыдамды болуға тиісті емес, сондықтанда барша сенуші қауымды басқару мүмкін емес болады.

Вольтерде аналитикалық тарихты сипаттау үлгілері пайда болды, «Век Людовика XIV» еңбегінен бастасақ, Франциядағы билігі кезеңін әркілы сипаттайды. Бұл өлеңі (1739 және 1753) екі баспада шыққан, екінші баспада Вольтер Людовик XIV танымал монарх болған жоқ деп жазған. Ол құдайға сенуші болған және шыдамсыз болған.

Вольтердің ірі тарихи туындысының бірінде «Опыт о нравах и духе народов и о главных событиях истории от Карла Великого до Людовика XIII» тек Еуропа тарихы ғана емес, сонымен қоса қытай, үнді, парсы, араб тарихыда көрсетілген. Вольтер алғашқылардың бірі болып, Еуропа тарихында Шығыстың әсерін жазған, әсіресе арабтарды зерттеген.

Вольтер бұл шығармасында саяси көзқарастарға қызығушылық білдіретін тарихшылармен байланыстырып жазды, публицистикалық еңбектермен антикалық және орта ғасырлардағы тарихшылар еңбектерін салыстырған. Вольтер ежелгі ойлардан сонымен қоса аңыздардан құтыла аламады, Африкада мекен ететін альбиностар туралы жазған, онда әйелдердің ешкілермен немесе маймылдардың араласуынан жартылай адам жартылай жануарлар пайда болған. Вольтердің айтуында адам мен қоғамның пайда болуы осындай байланыстардан туындаған. Ал тілдің шығуы сол қоғамдағы ақылды немесе талантты адамдар арқасында пайда болған, және олар басқа адамдарға үйреткен. Аңыздар, діни көріністер мен салт-жоралар, оның ойынша, әртүрлі халықтарда ұқсас болу себебі, қай жерде болмасын келеңсіздіктер мен өтірік айтулар орын алады. Ал адамдарда «инстинкт механикасы» және «мораль сезгіштігі» болады, бұл Құдай арқылы адам бойына дарыған. Тарих қоғамында ең бірінші басқару формасы ретінде теократияны санады. Ол ежелгі қоғамдар арасынан Қытайды ерекше ғып санаған, себебі онда теократия болмаған. Өзінің дінге қарсы көзқарасымен ежелгі елдер арасынан еврейлерді көрсетеді. Вольтер Ежелгі Греция ғылымының дамуын игерілуі жағынан миға қонымды, саяси еркін түрде көрсетеді, бірақ сонымен қатар, Платонның философиясын оқу тұрғысында миға қонымсыз, түсініксіз және сәтсіз жазылған, бұл бірінші көзқарасқа біршама тереңдігін түсіндіреді. Әр сәті келген жағдайда Вольтер христиандықты сынға алады. Діннің пайда болуы мен оның таралу тәртібіне келгенде бірнеше сұрақтар туындайды,

«пророчестваны кім ойлап тапты?» және бұл сұраққа жауап ретінде, «ақымақты кезіктірген алғашқы алаяқ» ойлап тапты дейді. Вольтер римдіктерді «кішкентай отандық және махаббат қарақшы халықтар» деп атаған. Римдіктер үшін отанын сүю, қарақшылар мен ұрылардың мүддесін қорғайтындар болып табылатын басқаларды тонау мағынасын береді. Ал римдік дінде шыдамды болуды Вольтер, шыдамдылық және намыс бостандығы деп жауап береді. Римдіктерді варварлардың жену себебі сол империя кезеңінде варварлар мықты және жауынгер халық болды, варварлар Еуропа мен Африканы жаулап алған ең мықты халық болды.

Вольтердің ойынша, XVI ғасырдан бастап Макиавелли мен Гвичардиннің еңбектерінен бастап, тарих білім ретінде көрініс бере бастады.

Шарль Луи Монтескье (1689-1755) ірі саяси ойшыл, философ, Франциядағы Ағарту дәуірінің тарихшысы. Ол тумасынан «дворяндық мантия» әулетінен шыққан және Бордо парламентінің төраға лауазымына мұрагерлік жолмен тағайындалған. Ол, Вольтер сияқты Англияда болған, және оның саяси идеалы конституциялық монархия болды. Монтескье Ағарту дәуіріне өзінің достарымен ортақ ойлары дамыды, бірақ ол әсіресе, тарих дамуындағы ауа райы мен географиялық жағдайына көп мән берген. Сонымен қоса заңдарды, конституциялардың орналасу реттеріне де аса зер салған. Заңдар, оның ойынша, мемлекеттің географиялық жағдайына, саудамен, халықтың әдетімен, сонымен қоса заң шығарушы мемлекеттің тарихи дамуымен өзіндік үлес қосады. «Размышление о причинах величия и падения римлян» еңбегінде Монтескье деректеріне заңгер ретінде ғана жақындайды, Вольтер сияқты ол да материалдарына формалды заң тұрғыда деректеріне сындарлы сындар жасалмаған. «О духе законов» Монтескьенің басты туындысы 1748 жылы Женева қаласында жасырын атпен баспаға шыққан. Бұл жерде де ол деректеріне қатысты сындарға мән берілмеген. Вольтер сияқты Монтескье де теологияны тарихтан ары шығарып салды, ол қоғам тарихын дүниежүзі бойынша тануға тырысқан.

Монтескьенің зерттеуіндегі басты ойды саяси тұрғыдан анықтау үшін, феодализмге өту кезеңінде буржуазиялық қоғамның қызығушылығымен сәйкесінше қарастырылады.

Аббат Жан Дюбо (1670-1742) «Критическая история установления монархии в Галии»(1734) еңбегі бұл теорияға қарсы шығатындығының дәлелі. Француз Академиясының күнделікті жасырын ойы болды және үшінші сословиенің өзінің саяси көзқарасында қорғаушысы болған.

Дюбо феодализмнің қалыптасуында романтикалық көзқарастарды ұстанған. Франктердің Галияны жаулап алуы ол үшін тарихи қиял деген. Дюбоның еңбегі үш томдық кітап болып шықса да, Буленвилье жұмысы көлемі жағынан кішкентай. Франк корольдері, Дюбоға Рим империясының императоры атынан титул берілді, олар Галлия басқаруынан алынған және олар саяси жүйедегілеріне өзгерістер енгізген, ал барлық азаматтық және саяси тәртіптер сол қалпы қалған. Нәтижесінде төрт ғасыр өткен соң, қираған қоғам, жер иелері мен сеньерлар, мұрагерлік мансаптағы қалыптасулар феодалдық қоғамды құрады. Білу мұнда феодализмнің жемісі болып табылады. Корольдік билік және қала тұрғындары, буржуазия, ежелгі Рим-Дюбо буржуазиясының қалыптасуы Рим қаласының тұрғындарымен байланысты. Рим қалалары, Дюбоның ойынша, франктердің шабуылынан кейін өздерінің кішкентай мекемелерін, өзін басқаруын, және осы барлық институттарын француз қалалары қабылдады. Дюбоның ойынша феодализмнің түп тамыры – римдіктер. Дюбо Рим империясынан бенефицииді, жер иелерін және оларды уақытша жер иеленушілер деп санаған. Феодалдық білім Дюбо үшін узурпаторлардың жиыны, ал үшінші сословие рим мұрагерлерінің тәртібі. Дюбоның ойынша франктер, галлдар римдіктер мемлекетінде нақтылы ойлар сақтаған.

XVIII ғасырда Дюбоның еңбегі өзінің көлемі мен таралымы жағынан аз шығарылуына қарамастан атақты болды. Дюбоның еңбегінің жетіспеушілігі анықтамаларды сонынан ұсақ әріптермен жазып, олар әлі де анықталмай, кейіннен соңғы дәлелдер арасына енгізген.

Буленвилье және Дюбо еңбектері жаңашылдар арасында шапшаң тарала бастады. Монтескье Дюбоның әлсіз жерлерін әсіресе француз жаулап алушылықтары болған жоқ деп оның зерттеулеріне қарсы болған, бірақ ол бұл жайында зерттеген Буленвильидің зерттеуіндегі шабуылдардан кейін франктер мен галлдарға бөлініп кетті дегенді ойламай қалды. Бұл уақытта Монтескье бойынша, әлеуметтік топтың бірнеше демократияландыруға ұшырады.

Габриель Мабли (1709-1785) - Францияда Ағарту дәуірінің дворяндар отбасынан, аббат шіркеулік қызметтен бас тартқандардан шыққандар тарихи концепциясында көрсеткен. Оның ойынша, бастапқысы коммунизм кезінде өмір сүрген адамдар, ортақ жер иеліктері және барлық адамдардың тең құқылы деген. Оқиғаларды қайта кері шегіндіру, Маблидің ойынша, мүмкін емес, біз тек аз ғана ғұмырды болжай аламыз, ал болашақ қоғамның өмірін тек реформалардың жолымен ойлай аламыз. Билік, оның ойынша, халықтан бастау алады,

тіпті көтерілістерде де. Бірақ тәжірибеде Маблидің ойынша, жаңашыл Францияда парламенттің және бір уақытта шақырылып отыратын Генералдық штаттардың король билігі шектеліп отырды. Мабли теорияда әлеуметтік утопияны жақтаушылармен болды.

Мабли 8 томдық еңбегін «Замечание по поводу французской истории» (1765-1788) жазды және 1783 жылы кішігірім жұмысы «О способе писать историю» жарыққа шықты. Мабли үшін тарих ең алдымен азаматтық жақсылық жасаушылардың мектебі. Тарих қауымның мүддесі үшін адамдардың игі істері мен миды дамытуға міндетті. Тарихи мәтіннің шығармашылықтарының құрастырылуын Мабли Вольтерді еш кешіре алмады. Мабли провиденциалдық факторларды тарих беттерінен өшіруге тырысқан. Өркениеттің дамуы оның бейнелеуінде кері кетушілік, табиғат заңдылығының қалдығы, ал осыған кінәлілер байлықтың өсуі. Сатушы бұл отаны жоқ адам. Кіші өндірістегі еңбек, Маблидің ойынша, жұмысшыларды бұзады деген. Қауым өзінің дамуында біршама қиындайды. Ертеректегі капитализмнің даму барысын зерттеген кезінде қалыптасқан ойлар еді.

Маблидің ойынша бар жағынан сыйлы мемлекет формасы бұл Ұлы Карл кезіндегі монархия кезін санайды, осы кезде ақсүйектер мен демография бір монархияға біріккен кез. Ұлы Карл оған XVIII ғасырды толықтай танытушы, философ, үшінші сословиенің қорғаушысы ретінде көрінеді. Ұлы Карл кезінде Генералдық штаттар болған. XVIII ғасырда Францияның жағдайының жақсаруына жалғыз мүмкіндік Генералдық штаттардың қайта қалыптасуы, және бұл революцияға дейінгі уақыттағы үшінші сословиенің жағдайына да әсер етеді деп түсіндірді. Маблидің еңбегін үлкен қолданыстарда қолдана бастады.

Жан Жак Руссо (1712-1778) - француз халқын танытуда үлкен сұранысқа ие болған. Ол Женевада протестанттық кішігірім буржуазия отбасында дүниеге келген. Руссо қолөнерші ұстадан оқыған, қиын жағдайда өмір сүрген және 16 жасында одан қашып кетеді, өмір сүруі үшін азық іздеп, католицизмге өткен. Өмір оған әлеуметтік қатынастарда және кедейлердің қиындығын көріп өскен оның бойында жеккөрушілік сезімін өршітті. Руссоның танымалдығы ең төменгі әлеуметтік сатыдан шығуымен бірден ерекшеленіп тұрды. Руссоның ойынша, біреуді кедейлендіріп баю ол саған бақыт әкелмейді, ал кедейлерге садақа беру ол тек бір күндік кедейлік өмірінді жеңілдетеді. Бұл тек «тонаушылардың ермегі» деген. Руссо ең бірінші өмірлік сезгіштікті, сезімге берілушілік қабілеті, табиғатпен араласуы десе, ал басқа танытушылардың ойынша адамды апаратын жолда санасы маңызды рөл атқарады деген. Руссо Спартада мүмкін емес өнерлер, ғылым және

ерекше топтардың пайда болуында халықтың қарапайымдылығын, шыншылдығын көрсеткен. Руссо өз көзқарастарын «Рассуждение о происхождении и причинах неравенства между людьми» (1755) еңбегіне енгізген. Адамдар бір-біріне қоғамның талабына сай жақсылық та, жамандық та жасайды.

«Об общественном договоре, или принципе политического права» Руссоның ең атақты және танымал шығармасы. Руссоның айтуында әрбір заң ол заң ретінде, себебі ол әр мемлекеттің ересектерінің арқасында қабылданған және ол халықтың қалаулысы. Ол үшін ортақ қалаған істер заң болу үшін міндетті түрде төмендегілер бағынуы қажет. Тура халыққа ортақ және ешқандай сатқындықсыз ғана заң болады деп Руссо өз сөзінде айтқан. Еуропада барлық мемлекеттер жаңашыл кезеңде деспотиялық болып шықты. Руссо тарих дамуының саяси басқару формасын схема түрінде көрсетеді: демократия - аристократия - монархия – деспотия. Демократия кішігірім мемлекеттерде болуы мүмкін. Ал үлкен мемлекеттер деспотиялық басқару формасына әрдайым тырысқан. Руссоның идеалы тікелей халық басқармасының кішігірім демократиялық мемлекеттері. Ол швейцариялық горцтардың, карсикандықтардың өмірін насихаттаған. Кейіннен Руссоның ұсынған ойларымен Францияда қолданған, ал Германияда ондай әлеуметтік орталық сақталмаған еді.

Жан Антуан Кондорсе (1743-1794) – танытушылар арасындағы ірі ойшылдардың бірі. Ол сонымен қоса математик және физик ретінде танымал, Жак Тюрго реформаторының министрлігінде жұмыс атқарған. Кондорстсе физиктермен және экономистермен ойларымен бөліскен. 1791 жылы ол заң жиындарында, саяси көзқарастар жағынан мемлекеттік мүддені жақтап біраз уақыт қызмет атқарды, бірақ корольдың өлім жазасына, якобиндердің конституциясына бірден қарсы шығып, сатқындығы үшін жала жауып, 1794 жылы ұстап, түрмеге жіберілді. Якобинтерден жасырынып өзінің «Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума» деген атақты өлеңін және осы өленінде алға жылжушылыққа өзінің теориясын негіздеп жазады. Алға жылжыған қоғам, Кондорсенің түсінігінде, тұлға дамуының бағасы. Әлеуметтік алға жылжушылық тұлғалық алға жылжушылыққа байланысты. Ол Руссоның ойымен келіспей, мәдениет, ғылым, білім ол тек адамның қартаюымен және келіспеушіліктен туған жамандық деген. Білгірлердің қоғамдық өмірінде, танытудағы адамдар басқаларды басқаруға құқылары бар. Шынайы білімнің таралу бастамасы адамилықтың босатылуының бастамасы болып табылады. Қарыштап дамудың алғажылжушылығы таныту болып келеді. Тарихта

адам қоғамын материалдық және рухани облыстарының қозғалысына қарай 10 кезеңге бөледі. Әр уақытта да болмысынан атақты адамдар боллады, олар білімді алға жетелейді, ал қалғандары олардың білімдеріне қанағаттанып, және осындай жағдай қажеттілік туғызады. Адамдар арасында, Кондорстың ойынша, олардың жеке меншіктерінің арасында өлшемі жағынан тікелей айырмашылықтар болмауы керек, бірақ өз кезегінде жеке меншік сақталуы тиіс.

Қазіргі кездегі франциялық тарихнама сияқты ағылшын тарихнамасы танылмаған. Ағылшын тарихшылары мәтіннің жазылуы мен оның оқырмандарына эстетикалық әсер алуына көптеп мән берген. Танымал ағылшын ойшылының бірі Дэвид Юм (1711-1776), шығу тегі бойынша шотландық. Ол халыққа өзінің философияны оқыту барысында жазған 8 томдық «Историю Англии от вторжения Юлия Цезаря до революции 1688 года» (1754-1761) еңбегі танымал.

Философияда Юм скептик және агностик болған, ал саясатта ағылшын конституциясының табынушысы және монархист болған. Ал этикада әрбір адам өзінің жаман қылықтарын бақылай отырып, басқа адамдардың пікіріне жүгінген деген ойға тоқталған. Юм мораль мен дәстүр бір-бірімен байланысын теріске шығарды, мораль міндетті түрде дәстүрдің негізінде қалану керек деген. Экономикалық көзқарас жағынан Юм халық байлығы тек қажет жағдайда халықтың көп ауқымды шоғырланған жерінде, сол жердегі халықтың арзан бағада тамақтанып жалақысының соған сай болуын қанағаттандырады, бұл халық байлығының толықтай алғандағы негізі деген ой түйіндейді. Юм тарихы не саясатқа, не әлеуметтануға мән берілмейді. Ол саяси құрылымның жақсы жағын іздемеген. Юм өзінің тарихи еңбегінде ғылым, сәулет және мәдениеттің дамуына көп мән бермей тек саяси тарихқа және жеке тұлғаға көп мән беріп, еңбегін тек сол бағытқа бағыттаған. Тюдорлар билік еткен кезіне баға бергенде оның абсолютизмге өте жақын екендігін, корольдік билігіне сүйене отырып дәлелдеген. Стюарттар сондықтан да, ешқандай халық құқықтарын бұзбаған деп ойлаған Юм. Олар тек Тюдорлардың корольдік династияларын жалғастырып парламенттікке өткен. Юм 17 ғасырдағы ағылшын революциясын, Страффорд, Карл I кезіндегі келеңсіз жағдайларды суреттей отырып, олардың вигтерге ғана емес, торилерге де қолайсыз кезең болды деп жазған. Пуритандық пен секталық ол үшін қатігездік, дінге сенбеушілік, жауыздықтың көріністерін береген. Юм революциялық оқиғаларды қиялы дәстүрдің таралуымен байланыстырған, революция бола қалған жағдайда, ешқандай қинаусыз: салт-жоралар, қарғыс немесе мехрап алдында бас имеушілік үшін, деген көзқарасты ұстанған. Ол тек левеллердің

ұстанымдарындағы дәстүрлік бостандық талаптарын құптаған. Юмның танымында жеке тұлғалардың психологиялық мінездерінің негізінде құрылған. Сөйлемдерінің құрылымдары монархтың билігінің негізінде жасалады. Юм сонымен қатар өз жұмысында анегдоттық материалдарды да енгізген, ал тарихшылар үшін толықтай алғанда ол аз сынға ұшыраған.

Ульям Робертсон (1721-1793) – шотландық тарихшы. Эдинбургтегі пресвитериандық шіркеудің әулие әкесі және богословие профессоры болған. Ол өз көзқарасында конфессиялық тұрғысында ұстанса да, негізінде Робертсон француздық танымның әсерін көп байқаған. Оның негізгі еңбегі – «История Шотландии в правление Марии и Якова VI» және «История правления Карла V, деген екі томдық, аяқталмай қалған «История Америки» кітаптары испандық, португалиялық және ағылшын түрмелерінің сипатталу негізінде жазылған. Робертсон француздарға еліктеу негізінде сөйлемдерін ортақ еуропалық көзқараспен көрсетуге тырысқан. XVI ғасырдағы Батыс Еуропа мемлекеттері саяси бір жүйені құрайды деп санаған.

Робертсон Еуропа тарихындағы оқиғаларға өзінің ірі бағалауларын ұсынған. Оның ойынша, басшылықтың провинцияларды тонауы, ауыр салықтар, жоғарыдағылардың төмен таптарды езгілуі, варварлардың империяны күшпен күш жігермен жеңуі, осының бәрі Рим тарихындағы адами құндылықтардың дамуына ешқандай жақсы әсерін тигізбеді деп көрсетеді. Варварлардың шабуылдарының нәтижесінде жаңа мамлекеттер мен жаңа басқару формалары, жаңа заңдар мен дәстүрлер, жаңа тілдер мен жеке есімдер пайда болды. Жаңа шабуылдардан сақтайтын әскери құрылымдағы феодализмде қалыптасты. Жерді үлестіру мәселесінде әскери қызметтері үшін феодалдық иерархиялар қалыптасты. Ал саяси тұрғыда феодалдық жүйе өзіндік анархия элементтері байқалды. Феодализм өз дәуірінде уақытша қатігездік, кек алу және ұсақ әскерлер енді. Кейіннен Батыс Еуропаның дамуында крест жорықтары, дегенмен бұл Шығыстың мәдениетімен араласып, жаңа ойлардың қалыптасуына алып келді. Ұзақ уақыт Еуропада феодалдардың болмауы өз уақытында крест жорықтары король билігін қатайтқан еді. Робертсон қаланың өрлеуін экономиканың дамуымен байланыстырады. Сауда адам қажеттілігін және ой өрісін кеңейтті, ұлттарды біріктірді, халықты қажеттіліктері бойынша біріктірді, жаман қасиеттерін жойды. Өмірді қолдауға мәжбүрледі.

Ірі тарихшылардың бірі - Эдуард Гиббон (1737-1794), 7 томдық «История упадка и разрушения Римской империи» еңбегі біршама жетістікке жетіп, 1453 жылға дейін жетті және өз жұмысына Византия

империясының тарихында енгізген. Гиббон жас кезінде католицизмді қабылдап, кейін ата-аналары келіспей, оны Швейцарияға жібереді, онда ол Вольтермен кездеседі. Гиббон Вольтерден христиандыққа қарсы ойларды алып, француздықтарға қарағанда ода бұл ойлар әлсіздеу көрсетілген. Гиббон өз еңбегінде латын және грек тарихтарын қолданған. Үлкен әсер тигізген оның Византияға империясына сапары болды. Бірақ Византия тарихы ол үшін тек деспотизм мен құдайға сенушілік, бір орында тұрып қалған мемлекет, яғни өзінің құлдырауына жақын қалған мемлекет ретінде бір шолып шығу мысалы ретінде ғана қаралды.

Германияның Ағарту тарихнамасы

XVIII ғасырда Германияда ағарту саяси құлдыраушылық мемлекетте кең ауқымда қарастылмады. Еуропадағы немістер сол уақытта тарих білгірлерін, мамандық бойынша ғалымдарды бағалаған, және оларды басқа мемлекеттерге шақырған, көбінде Ресейге. Танымал неміс тарихшысы – Август Людвик Шлецер (1735-1832). Ол Вольтердің ізбасары, 1760 жылдан бастап 1769 жылға дейін Ресейде тұрған және орыс жылнамаларын оқып, үйренген. Ол абсолютизмді саяси тұрғыда дәріптеген. Онда француздық танылымда атеистік ойлар жоқ, және ол библиялық тарих жайлы еш қалжыңсыз еске түсірген. Германияда консерваторлық саяси қауымды танытушылар қастандық жасаушылар ретінде таныла жаздады, және бұл ойлар Танытуда дәстүрлі неміс қоғамында сақталған жұмбақ көріністерді байқатқан еді. Германияда шындық тұрғыдағы жұмбақ қоғамдар құрылды, олар өз кезегінде сол қоғамның тылсым күштерді шешу жолында танымал ойлар негінде талқыланды. 1776 жылы осы бағытта құрылған, перфектибилистердің қоғамы, өзіндік және басқалардың алдында жоғары сатыда, кейін иллюминанттар Қоғамына айналған. Олар өз қоғамының толық бір мүшесі ретінде шынайылық еліктеушілік пен өз сезіміне, жасырын дәстүрлерге, ішкі иерархияларға өз ішінде ерекше мән берді. Бұл ұйымдар массондыққа жақын болды.

Фридрих Шиллер (1759-1805) - Тарихи ойларды неміс Ағартуында әдебиетшілерде өз ойларын айтқан. Шиллер Йен университетінде жалпы тарихтан жоғары маман профессоры болған, бірнеше тарихи еңбектердің авторы: «История Тридцатилетней войны» (1791-1793), оның дәрістері де баспаға шыққан, соның бірі «Что мы называем всеобщей историей и для чего мы ее изучаем». Бұл жұмыстарынан ортақ бір ой «Дон Карлос» драмасында, «Валленштейн» трилогиясында

көрініс табады. Шиллер бунтарлық-романтикалық көріністерді қоғамның өзгерісін, германиялық бургерлердің мінезіндегі өзгерістерді көрсетуге тырысқан. Тарихта Шиллердің басты бейнені тарихи деректер негізінде емес, драмалық көріністегі кейіпкерлердің жеке тағдырларының қызығушылық негізінде жасалған.

Готхольд Эфраим Лессинг (1729-1781) - атақты неміс танытушысы, өз көзқарасында Ағартуды дәстүрмен талқылаудағы шешім деп байланыстырған. «О воспитании рода человеческого» (1780 ж) деген еңбегінде органикалық сатыдағы адами тарихты балалық шақпен елестетеді, қаталда қатігез израиль халықтары үшін қатал, қорқынышты қатал талаптар, моральдық қорқытулар және жедел түрдегі марапаттар жөніндегі уәделер ғана әсерін тигізді; кейіннен христиандық, Лессингтың қалыптастырған адамдардың жастық шағы, дәстүрлі ойлардың шындыққа жанасуына әкелді, шындық тұрғыда тек болашақта іске асатынына бір табан жақындатты. Тек Ағартушылық дәуірінде, Лессинг бойынша, адамилыққа толықтай есейген шақтарында ғана өтеді деп көрсетеді, болашақтың қалыптасуына емес, яки жақсылық тек жақсылық үшін ғана жасалған жағдайда ғана Евангелия мәңгі жаңа болып қалмақ. Лессинг дәлелдеуінде өткен дәуірде өмір сүрген адамдар, өзі дәурен сүрген кезеңінде лайықты өмір сүрсе, сол адам болашақта қайтып келеді деген.

Иоган Готфрид Гердер (1744-1803) - Лессингтен кейінгі тарихи ойды салыстырмалық тұрғыда ой қоса зерттеген. Оның басты шығармасы – «Идеи о философии истории человечество» (1784-1791). Ол өз сөйлемдерін адами тарихты Күн жүйесіндегі тарих білімімен бастайды, оның ойынша табиғат пен қоғамның дамуы, генетика мен органика тұрғысында қалыптасқан. Адам – бұл табиғат жемісі, ал даму заңдылықтары – бұл табиғат заңы. Басты ерекшелігі адамның жануардан, ол адамилық және адамгершілігі. Оның ойынша, әрбір баспалдақ, адамилыққа өту осының ешқайсысы тарихта қайталанбайды, әрбір халық өзінің ерекше бір көрінісін береді, жалпы тарих негізінде адамдардың белгілі бір сатыдан өтуі де біржақты қарастырумен дәлелденеді. Гердердің түсінігінше, мәдениет пен халықтар дамуы міндетті түрде дәстүрдің негізінде қаланады, дәстүрдің ешқандай кереғарлығы жоқ. Кейініректен Гердердің ойын көп жағдайларда қолдана бастады, келесі тарихнамаға үлкен әсерін тигізген ұлттық сипатта - әрбір халықтың мәдениеті генетикалық және органикалық негізде дамиды деп тұжырымдаған, бірақ бір халық екінші бір халықтың дәстүрін толығымен қабылдай ала алмайды, сондықтан қоныс ауыстырмайды деген. XIX ғасырдың басында бұл ой

романтикалық ұлтшылықпен қоса ұштасты. Көп жағдайда романтика ұлттық сипатты әдебиеттен және сол халыққа қатысты заңдардар тұрғысында түсіндірілген.

Тарихнаманы Ағарту дәуірінің мәнін бағалай келе, тарихи теологиялық сараптама негізінде бір жүйеде қалыптастыру және тарихты оқытуды қалыптастыруы, оның негізінде рационалдық трактаттар қалыптасуын ескертті. Ғылыми тарихнаманы көбінде Ағарту дәуіріне қатысты уақыттарда қозғайды. Ағарту дәуірінде тарихи білім ауданында басты пән ретінде медиавистиканың негізінде қаланады. Бұл дәуірдің керіге шығару бойынша, әсіресе орта ғасырларда көптеп айналысады. Сындарлы орта ғасырларды танытушылар өздерінің ғылыми және қауымдық-саяси ойлар негізінде құрды.

7-тақырып. XVII-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТАРИХНАМАСЫ

Англия XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырда капитализм генезисіне енді. Бұл жағдай елдегі интеллектуалдық атмосфераға әсерін тигізді. Теңіз жолдарының ашылуы география, астрономия және басқа да ғылымдардың дамуына өз ықпалын тигізді. 1620 жылы Ф. Бэконның «Новый органон трактаты» индуктивті әдіснама саласында жаңа білімдер жинақтауға шақырды.

Англияда XVI-XVII ғасырларда тарих ғылымы ғылым саласы ретінде әлі де қалыптаспаған еді. Ерте классикалық ортағасырлық тарихқа деген қызығушылық артты. XVII ғасырдың басында Англиядағы Оксфорд, Кембридж, Шотландияда Сент Эндрюс, Глазго, Абердина және Эдинбургта, Ирландияда, Дублин университеттерінде тарих оқытылды. Революция қарсаңында Англия королі I Карл Оксфорд пен Кембрижде Азаматтық тарих кафедрасын құрады. XVII ғасырда тарих ғылымы екі категорияға бөлінді. Бірінші категорияға тарихи әңгімелер, саяси нарратив дидактикалық мазмұнымен берілді. Оларға ауызша дәстүрлер, хроникалар, естеліктер жатты. Бұл салаға жататын шығарма – Рафаэль Холингшедтың «История Англии» атты еңбегі.

Тарих ғылымының екінші саласы жинақтау және жазбаша материалды жіктеу. Ағылшын антикваризмінің негізі XVI ғасырда қалыптасты. Оның жарқын өкілдері Уильям Келден Джон Стау Дж.Леланда болды.

Англиядағы революция қоғамдық сананың өсуі мен рухани өмірдің жандануына әкелді. Қоғамда негізгі орынды саяси дауларда жерге жекеменшіктің мәселесі қарастырылды. XVII ғасырда Англияда революция және идеологиялық күрес діни сипатта болды. Шексіз корольдік билікті жақтайтындар, абсолюттік монархияны жақтап оның негізін Библиядан іздеді. Оның негізінде феодалдық қатынастар өзгерусіз қалып, «революциялық бүлік» деп есептеді. Революцияны жақтайтындар да дінді жақтады. Олар I Карл және Кентерберлік архиепископ Уильям Лодқа «католицизмді жақтаушылар және болашақта елде католицизмді реставрациялауды қолдайды, корольдік үкімет протестанттық бағыттан бас тартты» – деп жала жапты. Кейін келе, бұл діни үлгіден және көбінесе мазмұны идеологиясына сай, жаңа концепция қалыптасты. «Табиғи құқық» протестанттық дінді қолдау құқығы және қосымша құқықтарға ие болды (өмір сүру, еркіндікке, жекеменшік, қанауға қарсылық көрсету), оны ешқандай билік жоққа шығармады.

Англия қоғамының тарихи санасында революцияға дейінгі және революциялық кезеңінде Англиядағы феодалдық қатынастардың қалыптасуына нормандық жаулау алып келді, бұдан кейін бұған сәйкес, халық құқығына және еркіндік көтерілу басталды, нәтижесінде халық жерлерінен және еркіндіктерінен айырылды, жекеменшік пайда болды. Бұл идеяларды демократиялық лагері қолдады, соның ішінде ағылшын революциясының диггерлердің лидері Джеррард Уинстенли (1609-1652) болды. Тағы бір революциялық бағыт, левеллерлер сословиелік теңсіздікті жоққа шығарып, заң алдында барлығы тең деген ұран ұстанды. Олар сол сияқты шіркеуді мемлекеттен бөліп алу, жеке бас бостандық, ерлердің кең құқығын дамыту, адам құқығын енгізу, баспасөз діни сенімдерді қолдаудың жақтастары болды. Левеллерлер партияның басшысы Джон Лилльберн (1614-1657) болды. Ол халық егемендігі идеясының жақтасы болып парламент халықтан өз өкілеттілігін алу керек деп есептеді.

Революцияның жақтастары қоғамдық санада тек жаңа саяси идеялар ғана таратып қоймай, сонымен қатар тарихи шығармалар жазды. Өзінің саяси көзқарасы бойынша индипенденттерді қолдаушы Джон Мильтон (1608-1674) көптеген публицистикалық поэтикалық шығармалар басқа да «История Британии» еңбегін жазды. Онда елінің қосымша саяси тарихына тоқталып ежелгі дәуірден норман жаулап алуына дейін Мильтон тарихи фактіні аңыздардан ажыратып қарастырды.

Реставрация кезеңнің атақты тарихшысы Гилберт Бернет (1643-1715) болды. Оның негізгі еңбегі 3 томдық «История реформации английской церкви». Бұл еңбекте шіркеу тарихы 1575 жылға дейін көрсетілген. Автор шіркеу кітапханалардың, жеке коллекциялардың және мұрағаттардың материалдарын кең пайдаланды. Реставрациядан кейінгі Англияның тарихы бойынша маңызды дерек ретінде Г. Бернеттің екі томдық «История моего времени» атты күнделігі есептеледі. Мұнда виги саяси позициялардан Реставрациядан кейінгі жарты ғасырлық ағылшын тарихы көрсетілген.

Англиядағы саяси және тарихи сананың дамуына үлкен ықпалды Джон Локктың (1632—1704) еңбектері әсер жасады. Ол өзінің «О религиозной терпимости», «Два трактата о правительстве» және басқа шығармаларында 1688 жылы болған төңкерісті теориялық тұрғыдан көрсетті. Д. Локк XVII ғасырда кең тараған қоғамдық келісім жолымен адамдардың табиғи жағдайы және қоғам мен мемлекеттің пайда болу теорияларын қолдаған.

Табиғи жағдайда табиғат үшін жалпы меншік өмір сүрді, одан кейін жеке еңбек жекеменшікті туғызды. Негізінен неғұрлым мемлекет

адамның жекеменшікке құқығын бас бостандығын және қауіпсіздігін сақтау үшін пайда болды, сондықтан саяси билік бұл құқықтар қауіпті төндірмеу қажет. Сондықтан саяси билік бұл құқықтарға қастандық жасамауы қажет. Д. Локк абсолюттік монархияны сынап, қажеттілік идеясына биліктің құқықтық, атқарушы және соттық болып бөлінуін негіздеді.

XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың басында толығымен ағылшын тарихи ойларындағы нақты тарихи материалды оқып үйрену әлі көп болмады, бірақ осы меншіктің пайда болу теориялары ағылшын либерализмнің пайда болуының теориялық негізі болды.

XVIII ғасырда ағылшын тарихи ойдың дамуына үлкен әсерді Ағарту ойлары жасады. Ағарту дәуірінің тарихшылары мен философтары, қоршаған әлемді және тарихты түсіндіру үшін жоғарыдағы күштердің үнемі араласуына ешқандай қажеттілік жоқ, Әлемді Құдай жаратты, заттардың әрі қарай табиғи даму жолын көрсетті деп нақтылады. Ағартушылар ғылыми зерттеудің еркіндігі үшін күресті, барлық өмір сүріші атаулының өлшемі болуға тиісті ақыл-ойдың күшіне сүйенді. Өткен жөнінде өмір сүрген «алтын ғасыр» болды-мыс көрінісі өзінің әсерін жоя бастады, ал Ағартушылық адамзат қоғамының прогрессивті дамуына сенуімен ерекшеленді.

Қоғамдық өмірдің өзгерістерінің негізін қалаушылары, ағартушылар есептегендей, Ағартушылық жолымен адамдардың көзқарасының өзгеруі міндетті болды.

Ағартушылардың пікірлері бойынша, тарихтан тәрбиелік мысалдар алынды және олар этикаға, эстетикаға үлкен назар аударды. Бірақ осы уақытта мораль, әдеп ережелерінің тарихи сипаты жөніндегі көрініс әлі қалыптаспаған еді, олар да уақыт ағысымен дамиды. Ағартушылар өзінің шығармаларында жарық әдеби үлгіде көрсетуге тырысты.

XVIII ғасырда ағылшын тарихнамасында тарихи білімнің көк жиегінің кеңеюі жүрді, жұмыстардың тақырыптары кеңейді, белгілі алғабасушылық байқалды. Англия әлемдік сауданы, отарлық жаулауды белсенді жүргізді, ал бұл экономика тарихына деген қызығушылықты ала келіп, мысалы 1764 жылы А. Андерсонның «Историческое и хронологическое исследования происхождения торговли» атты 3-томдық сауда тарихына арналған еңбегі жарық көрді. 1707 жылы Лондонда, ортағасырлық құжаттардың басты үлгісін іздеу және жариялаумен айналысатын Антикварлар қоғамы қайта құрылды. 1742 жылы «Государственные бумаги Терло» (ол Кромвельдің протектораты кезінде мемлекеттік хатшы болды) атты 7 томдық басылым жарияланды.

1753 жылға Лондонда археологиялық қазулар британдық мұражайы ашылды, парламенттердің мәжілістері туралы материалдардың жариялануы болып өтті. 1759 жылы оның қасынан қолжазбалардың және кітаптардың Британдық кітапханасы пайда болды. 1780 жылы Эдинбургте ежелгі шотландиялық Ұлттық мұражайы ашылды.

XVIII ғасырдың ортасы және екінші жартысында Лондонда парламент мәжілістер жөніндегі материалдар жарық көре бастады. Тарихи шығармалардың, бұрынғысынша негізгі дереккөзі, көзімен көргендердің куәліктері, замандастар, оқиғалардың қатысушылардың әңгімелері болып қала берді. Құжаттардың маңызы толық деңгейде мойындалған жоқ, өйткені құжаттың деректанулық сыны әлі де болмады. Тарихи баяндауда қызықты, әртүрлі әңгіме бағаланды.

XVIII ғасырдың тарихнамасында дүниежүзілік тарихты ежелгіге (классикалық), ортағасырлық және жаңа кезеңдерге бөлу дәстүрі қалыптасты. Ежелгі тілдерді зерттеумен тығыз байланысты болды. Жаңа тарихта ағартушылар орта ғасырлар тарихына жиі көңіл аударып отырды. Ежелгі тарихты зерттеуде көбінесе назар ақсүйектер шеңберіне, ал жаңа тарихта негізінен саяси және конституциялық тарихтың мазмұнына көңіл аударылды.

1724 жылы Оксфорд және Кембридже жаңа тарихтың профессорлық кафедралары құрылды, бірақ XVIII ғасырдың екінші жартысында тарих нашар оқытылды. Университеттерде негізгі пән болып құдайсөзі қала берді. Университеттер консервативті болды, ойлау еркіндігінің пайда болуына қауіппен қарап, протестантизмді жақтады.

Шотландиялық университеттерде ымырашыл просвитериандар үстем болды, мұнда мемлекеттік аппарат және шіркеу үшін мамандар даярланды. Шотландиялық университеттер үшін XVIII ғасырда ағылшындармен салыстырғанда, негізгі және нақты, жаратылыс ғылымдарына назар аударылды. Тарих кафедралары Шотландиядағы Глазгода (1716), Эдинбург (1719), Сент-Эндрюседе (1747) ұйымдастырылды.

XVII ғасырдың екінші жартысында Шотландияда экономикалық өсу байқалды, бұл университеттерде де білінді. Әсіресе, бу машинасын ойлап тапқан Джеймс Уат Глазгодағы университеттің лабораториясында өзінің қызметін бастады.

Өз жұмыстарында Давид Юм (1711-1776), тарихи білімнің дамуына үлес қосып, «Адамзаттық табиғат жөніндегі трактат» (1739) және «Адамзатты түсінудегі зерттеулер» (1748) атты еңбектерінде объективті әлем өмір сүретінін, адам тек оны көзқарасы арқылы ғана қабылдап,

заттар мен құбылыстар арасындағы себепті байланысты құратынын көрсетті.

Бұл көзқарастар британдық тарихнамаға белгілі әсер етіп тұрған агноцистизм, сақтық жалпы теориялық пікірлердегі Юм дүниеге көзқарасы болды. Ол француз ағартушыларынан географияға, ауа райына, экономикаға, мемлекеттік мекемелерге, заң шығаруға, дінге тарихты түсінікті ететін процесс ретінде қабылдады.

Д. Юмның ең басты тарихи еңбегі 8-томдық «Юлий Цезардың басып кіруінен 1688 жылғы төңкеріске дейінгі Англия тарихы» (1752-1762) болды.

Мұнда басты назарда саяси тарихтың оқиғаларын баяндау, сонымен қатар дінге, әдеп-ғұрыптарға, мәдениеттің басқа да салаларына назар аударылды. Д. Юм кезеңдестірудің негізіне – елде билеген әулеттер болды.

Қоғамдық дамудың қозғаушы күшін ойлардың, идеялардың алға басуынан көреді. Д. Юм өз еңбек стилінің қызықтылығына үлкен көңіл бөлді және ол алғашқы жарияланғаннан кейінгі жүз жылдық ішінде кең қолданыста болды. Ол өз жұмыстарын ұйымдастырғанда ереже сияқты, басқа шығармалардың қайта мазмұндауларына қанағаттанады, және оған онша сыншыл болмады. Фанатизмға қандай болмасын бөтен, оның еңбегіндегі өз көзқарастарында тори позициясы - кертартпаны, бірсыпыра либералдық идеяларды есепке алды.

Ағартушылық дәуірдің ірі ағылшын тарихшысы Эдуард Гиббон (1737-1794) болды. Гиббонның рухани қалыптасуына француз мәдениетінің күшті ықпалы болды. Ол бірнеше жылдар Швейцарияда Лозаннада тұрды, француз ағартушыларының бірқатарымен жеке таныстығы болды.

Э. Гиббонның басты еңбегі «Рим империясының құлдырау тарихы және опат болуы» (1776-1788) деп аталатын 7 томдық шығармасы Ағартушылық дәуірдің тарихнамасының дәстүрлі үлгісі болып табылады. Гиббонға ежелгі римдік, Рим империясының тарихы үлкен әсер туғызды, жалпы империяның тағдырлары туралы ойлануға, соның ішінде Британ империясының қалыптасуына әсер етті. Американ отарларындағы Тәуелсіздік үшін соғыстың өзі ойлануға әкелді. Гиббонның шығармасы көптеген еуропалық тілдерге аударылды.

Автордың назарында басты саяси оқиғалардың тарихы, дін болды, экономикаға және әлеуметтік проблемаларға көңіл азырақ бөлінді. Автор деректердің кең шеңберіне сүйенді, сол кезеннің барлық қолжетерлік материалдарын әдеби түрге айналдырды. Рим империясының

опат болуының негізгі себебін Э. Гиббон христиандықтың таралуында деп қарады. Ол орта ғасырлардан тек тағылық пен түнекті ғана көрді. Католиктік шіркеудегі фанатизмді, шыдамсыздықты қайта құрудың қайраткерлері қабылдады деп санады.

Э. Гиббон дүниетанымы жағынан деис болды. Ол адамзаттың әдепті дамуы үшін дінді пайдалы және қажетті деп есептеді, бірақ ырымшылдықтардан оны тазалауды қалады. Э. Гиббон өзінің саяси көзқарастарында буржуазияны халықтың ең пайдалы және құрметті бөлімі деп, бірақ өкімет, оның пікіріше, дворяндыққа және ақсүйекке жатуды тиісті болды.

XVIII ғасырда Эдинбург университетінің маңайында еуропалық Ағартушылыққа ықпал еткен философиялық біртұтас тарихи мектеп қалыптасты. Олар саяси-заңгерлік мәселелермен қатар, сол сияқты тарихи-экономикалық және әлеуметтік мәселелерді де көтерді. Сонымен қатар гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарына үлкен көңіл бөлді. Шотланд ағартушылары Ағартушылықты қабылдауда еуропалық Монтескье ойларының үлкен ықпалын сезінді және тарихтық-социологиялық талдап қорытуға ұмтылды.

Шотланд мектебінің белгілі өкілі Эдинбург университетінің моральдік философия профессоры қызметін атқарушы Адам Фергюссон (1723-1816), болды. Өзінің «Азаматтық қоғамының тарихы» (1765) атты еңбегінде қоғамдық дамудың басқарып отырған заң өмір сүреді деп қорытты. Ол қоғамның тарихында адамзаттың рудың шегіне дейін дамып жетілуіндегі алға даму іс-әрекетін атап көрсетті. Ол әлеуметтік қайшылықтар мен қақтығыстардың үлкен рөлін атап көрсетті және қоғамның дамуындағы революциялық өзгерістер толығымен заңды құбылыс деп есептеді. Фергюссон алғашқылардың бірі болып, тарихты зерттеуде салыстырмалы әдісті қолданды: Тацит уақытындағы ертедегі германдықтардың тарихын түсіну үшін Солтүстік Американың үнді тайпаларының өмірі мен тұрмысын баяндап жазумен айналысты.

Тағы бір шотланд тарихшысы, Джон Миллар (1735-1801) «Әртүрлі қоғамдық жағдайлар жөніндегі бақылау» (1771) және «Ағылшын үкіметіне тарихи көзқарас (Британияда сакстардың орналасуынан бастап Стюардтардың таққа отыруына дейінгі)» атты еңбектерінде (1787) қоғамның материалдық өмірімен және мекемелер, заңдар, әдет-ғұрыптар, рухани өмір арасындағы байланысты түсінуді өзіне міндет етіп қойды. Оның пікірінше, қоғамдық өмірдің жағдайы табиғи – климат факторлармен, осы жағдайдағы еңбек қызметінің мазмұнымен, халық санымен анықталады. Миллар мәдениетінің пайда болуы қоғамның материалдық әл-ауқаттылығының өсуімен байланыстырды,

ал Англия және Батыс Еуропаның даму жолдарын сипаттай келіп, ол бұл елдер феодалдық ақсүйектер, феодалдық монархия сатысынан өткен және енді олардың рухани еркіндікте даму кезеңіне өтуін сипаттайды. Миллар тарихи процестің бастапқы негізі бәрінен бұрын рухани құбылыс, ал – барлығының қайнар көзі құдай деп есептеді.

Шотланд мектебінің ірі өкілдерінің бірі Уильям Робертсон (1721-1793) болды. Оның басты еңбегі – «1553-1603 жж. Шотландия тарихы» (1759). Робертсон Англия және Шотландия мұрағаттарын белсенді қолданды, құжаттармен жұмыс істеді, сілтемелер түріндегі ғылыми аппараттың жұмысына үлкен мән берді. 1792 жылы «Историческое исследование о знаниях, которые в древности существовали в об индии и о прогрессе торговли с этой страной (до открытия морского пути в Индию)» атты еңбегін жариялады. Робертсон экономикалық фактордың тарихындағы іс-әрекетке үлкен мән берді. Оның басқа ағартушылардан айырмашылығы, ол ортағасырлық тарихтан дамудың белгілі бір элементтерін тапты: заң шығару эволюциясын, қалалардың, сауданың өсуін және қалашылдықтың пайда болуы және қалыптасуына, өз шығармаларының стиліне үлкен мән берді.

Шотланд мектебіне жататын тағы бір тарихшы, құнның еңбек теориясын жасаушы Адам Смит (1723-1790) болды. Ол Глазгода және Оксфордта білім алды, 1748 жылдан бастап шотландық университеттерде оқытушы болды. Оның басты еңбектері - «Теория нравственных чувств» және 2 томдық «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776). А. Смит алғашқы еңбегінде адамның ішкі жан дүниесін, адамгершілік өмірдегі қағидаларын, ал екіншісінде – адамдар өмір сүретін сыртқы ортаны зерттеді. А. Смит объективтік заңдылықтың сүруінен шығатын адам ретіндегі қызметін, жалпы қоғамды қарады.

Әлемде адамның әдептілігі адамдардың басқа адамдарға ұнаумен жылжиды. Қоғамда эгоизм – жекелеген адамдардың жеке қызығушылығы. А. Смиттің пікірі бойынша, адамзат өзінің дамуында төрт сатыдан өтті: аңшылық, бақташылық, ауыл шаруашылығы, сауда. Бірінші сатыда жекеменшік және мемлекет болған жоқ. Екінші сатыда малға жекеменшік пайда болды. Үшінші сатыда жекеменшік жөніндегі түсінік, сол сияқты үкімет рәсімделді. Төртінші кезең еңбек мамандандыруымен және бөлінуімен сипатталып және айырбастың және сайып келгенде бұл кезеңде үкіметті өзінің ақырғы үлгісін қабылдайды. Осылайша, Смитте қоғамның заттық өмірінің эволюциясымен қоғамдық түрлердің эволюциясы байланысты деп есептейді. Смит феодализмді ірі жер меншігіне иелік ету, одан кейін феодалдық құрылыс қалалардың дамуымен бұзылды деп сипаттайды.

XVIII ғасырдың соңында Англияның қоғамдық ойларына Француз революциясы өз ықпалын тигізді және елде Англияның саяси жүйесінің демократиялануының жақтары пайда болды. Эдмунд Берктің (1729-1797) осы кезде жарық көрген «Размышления о революций во франций и об отношении некоторых лондонских обществ к этому событию» (1790) атты еңбегінде Париждың қарапайым халқын сынады, батылы жеткен корольге қолын көтеруге, Ағартушылық заманның ойларын және оны бағалауды қайта ұсынды. Э. Берк ойлары еуропалық билеушілердің дұрыс айыптады, ал 1790 жылы Англияда кітабын сол жылдардғы алғашқы басылымнан кейін тағы 11 рет қайта басып шықты.

Консерваторлық көзқарастағы ағылшын қоғамының көрнекті өкілі Томас Мальтус (1766-1834) болды. Оның басты еңбегі - «Опыт о законе народонаселения». Халықтың негізгі бұқарасы өзінің жағдайының жақсаруына ешуақытта үміттен алмайды, неғұрлым табиғаттың заңы халықтың өсуімен және заттық игіліктер өндірісінің арасындағы сәйкессіздіктен тұрғандықтан халық үнемі өмір сүруге қажетті өнімдердің өндірісінің өсімін озды және басып озады, дәл осылай соғыстар, бұқаралық індеттер адамзат үшін арналған жарылқаушылықтың арқасында болатынын, өсуіне қарсы тұру және өмір сүріп отырған құрылысты қайта құрудың көмегімен өзгерту мүмкін емес екенін дәлелдеуге тырысты.

Өнеркәсіптің өсу дәуірі қоғамда прагматикалық көңіл-күйлердің таралуына, ұғынуға сонымен қатар ғылым пайдалы білім және кіріс әкелгенін жете түсінуге әкелді. Бұл буржуазиялық радикалдардың көңіл-күйлерінің, пайдашылық (утилитаризмнің) пайда болуына әкелді. Бұл бағыттың негізін қалаушы – Иеремей Бентам (1748-1832) кез келген заң актісінің пайдалылығы мен мақсатқа лайықтылығын, мекеменің және бөлек азаматтардың экономикалық қызметіне мемлекеттің қол сұқпауын, жұмысшыларға, сауда бостандықтарын талап етті.

Утилитаризм туралы ойларға қаржы маманы, биржаларда операциялар арқылы байыған Давид Рикардо (1772-1823) жақын болды. Ол құнның еңбек теориясын қарастырды. Д. Рикардо капитализмді адам қоғамын ұйымдастырудың мәңгі тәсілі және оның табиғи жағдайы деп есептеді.

Англияның табысты экономикалық даму ықпалымен тарихи санада өзгертулер басталды. Тарихи зертеулердің мамандануы басталды, тарих жеке пәнге айнала бастады. Тарихи еңбектердің атауларында шіркеу тарихы орын ала бастады.

Ағылшын тарих ғылымында Б. Нибур мен Л. Ранкенің зерттеу әдістерінің ықпалы байқалды. 1838 жылы орталық мұрағаттық мекеме

құрылды. Мұрағаттың істің дамуына ағылшын-норман дәуірінің тарихы бойынша маман Фрэнсис Палгрейв (1788—1861) үлкен үлесін қосты. Ағылшын тарихнамасына неміс құқықтық тарихи мектеп және ағайынды Гримдердің филологиялық мектебі ықпал зор болды. Сонымен қатар тарихи санаға романтизм де өз әсерін тигізді. Тарихқа деген қызығушылық Вальтер Скоттың (1771-1832) шығармалары арқылы да пайда болды. В. Скотт шотландық тарихи қоғамның мүшесі болды. Ол тарихи еңбектер жазды, оның ішінде 9 томнан тұратын «Жизнь Наполеона Бонапарта», «История Шотландии» атты еңбектер.

XIX ғасырдың бірінші жартысында экономика тарихына назар аударыла бастады. Баға, сауда, ақша айналымы тарихы бойынша жұмыстар жарияланды. Тарихшылар қолдана бастаған статистика дами бастады. Өнеркәсіптің жекелеген салаларының тарихына арналған еңбектер пайда бола бастады. XVIII ғасырдың соңында Шығыс тарихын зерттеуде аймақтану мәселелері бой көтере бастады, алдымен Үндістан зерттеле бастады: Ведты зерттеу бойынша жұмыстар пайда бола бастады, көне үнді заңдары қаралды.

Арчибальд Алисон (1792-1867) тори позицияларын 10 томдық «История Французской революции до Реставрации Бурбонов» (1832-1842) және 9 томдық «История от Реставрации до воцарения Наполеона» (1852-1859) атты еңбектерінде нақты атап көрсетті.

Виги партияларының көшбасшысы және парламенттік реформалардың авторларының бірі 1832 жылы лорд Джон Рассел (1792-1878) «Очерки истории английского правительства и конституции» (1865) кітабында бекітті.

XX ғасырдың бірінші жартысында ағылшын тарихнамасында жетекші позицияда виги бағыты шықты. Ірі виг тарихшысы Томас Бабингтон Маколей (1800-1859) болды. Ол 1832 жылы парламенттік реформа үшін болған күреске қатысты, әскери министр қызметін атқарды, чартистерге қарсы шықты. Ол әдебиетте және публицистикада алға шықты, көптеген очерктер жазды. Маколейдың негізгі тарихи еңбегі – «История Англии от воцарения на престол Якова II» (1842—1859) 5 томдығы кең даңқтылықпен қолданылды және мадақталды, тіпті орыс тілінде Маколейдың толық шығармалар жинағы шығарылған болатын.

Ірі тарихшы Томас Карлейль (1795-1881) болды. Ол төменгі әлеуметтік сатыдан шыққан, тас қалаушының ұлы болған. Жастық шағынан әдеби қызметпен шұғылданды. Ол Гете, Фихте, Гегелді аударды. Карлейль тарихқа алғашқы көзқарасы бойынша арманшылдарға жақын болды. Карлейлдің тарихи тақырыпқа жазған алғашқы туындысы – «Французская революция. История» (1838).

XIX ғасырдың екінші жартысында Англиядағы қоғамдық ойдың дамуына күшті ықпалын тігізген Чарльз Дарвин (1809-1882) болды. Оның «Происхождение видов путем естественного отбора» (1859) атты еңбегінде органикалық әлем туралы түбегейлі төңкеріс жасады. Эволюциялық ойын өзгермейтіндік туралы бұрынғы ұсынуларға аударды. Бірақ, сонымен қатар Ч. Дарвин ойларының негізінде социал-дарвинизм пайда болды, әлемнің кек биологиялық даму заңдылықтары күнкөріс үшін күрестің өмір сүрудің әмбебап заңымен байланысты болды.

Герберт Спенсер (1820-1903) өзінің идеясын синтетикалық философия деп атады. Сонымен қатар, ағылшын қоғамдық ойына позитивтілік социология тарату үлкен ықпалын жасады. Герберт Спенсер ойларын қоғамдық көрінетін құбылыспен көрсетті, XIX ғасырдың екінші жартысында Англияда еңбектерінің сериясы: «Основные начала»(1862) «Основания биологии» (1864 – 18670), «Основания психологии» (1870 - 1872), «Основания социологии» (1876 – 1896) атты еңбектері жарық көрді.

Г. Спенсер қоғам тарихында үш кезеңді көрді: біріншіде – тайпалық қоғам; екіншіде – ерте тап қоғам пайда болды және тайпалардың үлкен топтарға біріктіруі, ұлттардың пайда болуы; үшінші – индустриалдық қоғам деп атады. Г. Спенсер әлеуметтік ұйымды адамдық организмде органдардың дифференциациясымен теңдестіре.

XIX ғасырдың екінші жартысында мұрағаттық құжаттардың сериясын шығару басталды, 1857 жылы деректердің жариялауымен үлкен жұмыс басталды. Орта ғасыр хроникаларының, ал 1863 жылы орам-шиыршық қағаздар жарияланды. «Rerum Bntannicarum Medii Aevi Scnptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages», 1547 жылдан бері шығарылған мемлекеттік құжаттардың тізімдері жарияланды.

1886 жылдан бастап «The English Historical Review» атты журнал шыға бастады. 1868 жылы тарихшылардың «Тарихи қоғам» атты бірінші жалпыұлттық ұйымы пайда болды, кейін корольдық статуска ие болды. 1880 жылдардан бастап бұл ұйымды кәсіпшілік университеттік тарихшылары толықтырды.

Тарихи білім жекеленген элементтерді біріктірген жинау позитивтілік әдіснаманың негізіне ұмтылуда көрінді. Ағылшын тарихи ойына үлкен ықпал еткен Генри Томас Бокль (1821-1862) еді. Ол 2 томдық «История цивилизации в Англии» (1857-1861) еңбегінің авторы.

Г. Т. Бокль жоспарланған 15 томдық «История мировой цивилизации» атты еңбегінде барлық халықтардың тарихын біртұтас

үрдіс деп қарастыруға тырысты. Қоғам тарихына ықпал еткендерді Г. Т. Бокль географиялық факторға қойды.

Ағылшын тарихнамасында маңызды оқиға болған Джон Ричард Гриннің (1837-1883) 4 томдық «Краткая история английского народа» атты еңбегі. Жұмыс тек қана жеке адамдардың әрекетін ғана емес, қоғам тарихының негізгі барлық салаларын қамтыды. Консервативтік бағыттағы зерттеушілер жұмыстың баяндауында демократиялық құмарлыққа берілген деп сынады, бірақ соған қарамастан Грин ағылшын саяси жүйесін дәріптеді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ағылшын тарихнамасында тарихи зерттеулерді мамандандыру үрдісі жүрді, сонымен қатар жекеленген хронологиялық дәуірлер мен тақырыптарға, проблемаларға арналған жұмыстар шыға бастады. Ең ірі ағылшын тарихшыларының бірі Сэмюэл Росон Гардинер (1829-1902) болды. Өз өмірін XVII ғасырдағы ағылшын революцияларын зерттеуге арнаған. 1883-1901 жылдары ол Англия тарихына арнаған 16 томдық еңбек шығарды, сериялармен шыққан еңбек 1656 жылға дейінгі уақытты баяндады. Мұрағаттық материалдардың үлкен көлемін Гардинер өз жұмысында көтерді. Ол пуритан революциялар сияқты ағылшын революциясы тұжырымдамасын жасады, ал экономика және әлеуметтік күрес мәселелері оның еңбегінде жан-жақты тұрғыдан ашылмады. Негізгі Гардинердің еңбектерінің құндылығы ол Кромвельді ақтап алуға тырысты. Сонымен қатар, оның жұмыстарының ерекшелігі тікелей фактілерге сүйенуінде. Ол барлығын мұқият тексерді, бірақ, әйткенмен, оның жұмыстарында пуритандықтарға деген ерекше ықылас көрініп тұрды.

Позивитизмнің таралуы экономикалық тарихтың дамуына ықпал етті. Ірі тарихшы-экономист Торолд Роджерс (1825-1890) болды. Ол Оксфорд университетінде Саяси экономика кафедрасында және Лондон университетінде оқытушы болып қызмет істеді. Оның ең басты еңбегі – «История сельского хозяйства и цен в Англии в 1259 – 1793 гг» (1866—1902) 8 томдық, орыс тіліне қысқартулармен аударылды. Бұл еңбекте өмір жағдайы объективті және терең зерттелген. Роджерст «қоғамдық ойдың дамуының негізгі қозғаушы күші қоғамдық пікір» деп есептеген. Революцияның алдын алудағы ең сенімді құрал – жұмысшылардың жағдайын жақсарту деп, ал революцияны еңбекке апат тудыратын құбылыс сияқты қарады. Белгілі тарихшы-экономист Уильям Каннингем (1849-1919) болды, ол 1884 жылы Кембридж университетінің тарих бөлімінде жұмыс істеген. «Историю английской промышленности и торговли в

новое время» (1882) және «Историю английской промышленности и торговли в средние века» атты еңбектер жазды. Каннингемде болып жатқан экономикалық үрдістердің себебін саяси және психологиялық құбылыстар деп қарады. Оның саяси көзқарастары либералдық бағытта болды және экономиканың тарихын сауда бостандықтары тұрғысынан қарады.

Экономикалық тарихтың белгілі маманы Уильям Эшли (1860-1927) Оксфорд университетінде оқытушы болып жұмыс істеді. Оның негізгі еңбегі 2 томдық «Введение в английскую экономическую историю и теорию» (1888-1893), бұл еңбекте орта ғасырлардан XVI ғасырға дейінгі Англияның экономикалық тарихы баяндалады. Эшли өз саяси көзқарастары бойынша консерватор болды.

XIX ғасырдың ортасында Англияда өнеркәсіптік төңкеріс тарихы көбірек зерттеле бастады. Осы уақытқа дейін бұл тақырыпты қарастыруда бірінші мәселе ретінде өнертапқыштардың, инженерлердің, кәсіпкерлердің өмірбаяндары болды. Өнеркәсіптік төңкеріс тарихын терең зерттеген британдық тарихшы Арнольд Тойнби (1852-1883). Оның дәрістерінің жинағы, автордың өлімінен кейін жиналып, «Промышленная революция в Англии в XVIII веке» (1883) деген атпен басылып шықты және 1924 жылы бұл жұмыс орысшаға аударылып жарияланған болатын.

Ағылшын тарихнамасында XIX ғасырдың соңғы ширегінде отарлау мәселелеріне назар аудару күшейді. 1883 жылы Кембридждік тарихшы Дж. Силидің «Расширение Англии» (1903 жылы орыс тіліне аударылды) атты кітабы жарық көрді, оның ойынша Англия айқын жоспар және мақсаттары болмай-ақ, жарты әлемді жаулап алды, ал ағылшын қоғамы отарларының үлкен маңыздылығын ұғынбайды. Шешуші кезең XVIII ғасыр болды, бұл уақытта империя құрылған болатын және Сили ағылшын саясатшыларын империяның маңыздылығын түсінуге шақырды. Ол саясат үшін тарихтың практикалық мағынасын ашып көрсетті.

Оксфорд пен Кембридждің тарихи зерттеулердің дәстүрлі орталықтарымен қатар Манчестерде үшінші орталық құрылды. Манчестерлік тарихи орталықтың негіздеушісі Т. Ф. Таут болды, ол орта ғасырлардың әкімшілік тарихымен шұғылданды. Манчестерлік мектепте экономикалық тарихқа үлкен назар аударылды. XX ғасырдың басында Лондон университетінде тарихты оқытуға көңіл бөлінді. 1910 жылы Ф. Поллардың қолдауымен тарих бөлімі ашылды. 1895-1898 жылдары Лондон университетінде экономика және саясат мектептері ашылды, мұнда әлеуметтік тарих, өнеркәсіптік төңкеріс мәселелері

зерттелді. Көптеген локалды тарихи қоғамдардың жұмысы өз жалғасын тапты. Олардың қызметінің нәтижесі жеке графтықтардың көп томды «Викториандық графтықтардың тарихы» атты тарихын шығаруы болды. Әрбір графтыққа бөлек том арналған және кіріс деңгейін баяндаған. Бұл басылым осы уақытқа дейін жаңа томдармен толықтырылған. 14 томнан тұратын «Кембриджская история нового времени» деп аталатын ұжым басылымның жұмысы жүріп жатты. Авторлардың өтінішіне орай, жаңа заманның сызығының ұлттық сана және тұлғалық бостандықтығына, әлемдік еуропалық мәдениеттің таралуы туралы жазылды. У. Хант және Р. Пулдың редакторлығымен «Политическая история Англии» (1905-1907) атты 12 томдық еңбек жарық көрді. Тұтас бір концепция бұл еңбекте сақталмады, әрбір томды бұл басылымда бір автор жазған.

Бір ірі тарихи қоғам 1906 жылы құрылған – Тарихи қауымдастық елдің барлық көлеміндегі тарихшыларды біріктіруімен болды. 1912 жылы Тарихи қауымдастық өзінің «Тарих» атты меншікті журналын шығарды. 1914 жылы қауымдастық мүшелерінің саны 1200 адамға жетті.

XIX-XX ғасырларда ағылшын тарихнамасында позитивизм дағдарысы көріне бастады. Ағылшын тарихшылары дүниежүзілік тарих барлық халықтар үшін бірыңғай үрдіс екеніне шүбә келтіре бастады. Белгілі ағылшын тарихшысы Дж. Анвин бұл туралы былай жазды: «Прогресс дегеніміз жекеленген халықтарға, тіпті сол халықтардың ішіндегі топтарға ғана тән дүние».

Тарихшылар арасында гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі тарихтың орны мен оның жаратылыстану ғылымдарымен байланыс туралы пікірталас туындады. Ағылшын тарихшысы Джордж Бьюри тарихи әдебиет және саясатқа қажетті деректерді бергенімен, ол өз алдына жеке ғылым деген ойды бекітті. Бұл пікірге Дж.М.Тревельян қарсы шықты, тарихты нақты ғылымдарға жатқызуға болмайды дегенді айтты, сонымен қоса тарих жеке ғылым бола алмайды. Оның пікірінше, «тарихи факті – жеке дара ерекше құбылыс, сондықтан да тарихта ешқандай заңдар жоқ және бола алмайды. Кездейсоқтықтардың ойыны бар, белгілі бір жағдайға қарай әртүрлі нәтижелерді береді». Тревельян әдебиет пен тарихты теңдестірді, астын сызып қойды, көне Грекияда тарихты өнерлер қатарына жатқызды.

XX ғасырдың басында ағылшын тарихнамасында либералды бағыт жетекші орынға ие болды. Либералды бағыттың белгілі өкілі Дж. М. Тревельяның әкесі Джордж Отто Тревельян (1838-1928) болды. Ол министрлік қызметте болды, сонымен қоса тарихи зерттеулермен шұғылданды, Маколейдің өмірбаянын жариялады, сонымен қатар

«История Американской революции» (1899-1912) 6 томын басып шығарды. Бұл жұмысты АҚШ-та жақсы қабылдады және ХХ ғасырдың басында екі елдердің ортасында саяси жақындасуды болды.

Консерваторлық ағылшын тарихшылары ХІХ ғасырдағы либерал саясаткерлердің елдегі басқаруындағы жетіспеушіліктерді сынады. ХХ ғасырдың басында ағылшын тарихнамасында радикалды бағыт белсенділікке ие болды. Джон Гобсонның (1858 – 1940) – «Эволюция современного капитализма» (1894), «Война в Южной Африке» (1900), «Психология империализма» (1901), «Империализм. Исследование» (1902) атты еңбектері жарық көрді. Ол ағылшын капитализмі экспансионизмін сынады, оның айтуынша, жиналған капиталдар, ел ішінде қажеттіліктерге, жұмыссыздықты жоюға, өндірістерді кеңейтуге, ішкі нарықты арттыруға қоғамның ең төменгі топтарының мұқтаждықтарына жұмсалы керек.

С. және Б. Веббтар жергілікті ағылшын мекемелерін зерттеумен шұғылданды. Ол Англияның әртүрлі жергілікті институттарының дамуын бақылап отырды (приход кеңестері, муниципальдық мекемелер, графтықтардың кеңестерінің) және олардың құрылымын, қызметін көрсетті. Бұл олардың 2 томдық «Английское местное управление Приход и страна» (1906) және «Манор и небольшой городок» атты еңбектерінде анық көрінді. Олар 1910 жылдары кедейлердің заң шығару тарихына арналған ірі еңбек жазды.

Сонымен қатар, Англияда тарихты зерттеуде марксистік ілімге сүйенген тарихшылар болды. Марксистік бағыттағы белгілі тарихшы Джеймс Конноли (1868-1916), ирландық көтеріліс барысында ағылшындар атып өлтірген, «Труд в истории Ирландии» (1910) және «Ирландская реконкиста» жұмыстардың авторы. Федор Аронович Ротштейн (1871 – 1953) ағылшын тарихнамасына өз үлесін қосты. 1891 – 1920 жылдары Англияда өмір сүрген, ағылшын социалистік қозғалыстарына қатысқан. Нәтижесінде «Очерки по истории рабочего движения в Англии» (1923) және «Захват и закабаление Египта» (1925) атты еңбектер жариялаған. Ұлыбританиядағы компартияларын негізін қалаушылардың бірі болды.

ХХ ғасырдың басында ағылшын тарихшыларының еңбектерінде басты орынға саяси-заңгерлік әдістерге жол берілді. Саяси тарих ретінде Ч. Омэның 8-томдық «Истории британской армии» атты еңбегі жарық көрді. Ағылшын тарихшыларының арасында қарапайым адамдардың өміріне көп көңіл бөліну үлкен наразылықты тудырды, дегенмен элеуметтік тарихтың мәртебесі жоғарылай түсті. Әрі тарих ғылымы одан әрі мамандандырылған түсті. 1899-1930-жылдары 19

томнан тұратын Дж. Фортескьюдің «История британской армии» атты еңбегі жарық көрген соң, әскери тарихтың негізі қаланды. Ағылшын флотының тарихшысы Дж. Корбетт болды. Оның белсенділігімен әскери-теңіз флотының құжаттарын басып шығаратын қоғам құрылды.

Саяси тарихтың көрнекті өкілі Чарльз Ферст болды. Ол XVII-ғасырдағы Англиядағы Азамат соғысының тарихын зерттеді. Ол Кромвелдің әскері туралы 2 томдық (1906), протектораттың соңғы жылдары туралы (1909) 2-томдық еңбек жазды. Ферст өзін С. Р. Гардинердің шәкірті санап, тарихшының басты міндеті өзі жазған дәуірді жан-тәнімен сезіну керек деді.

Ең ірі тарихшы — экономист Джон Клэпем (1873—1946) болды, ол Кембридж университетінде жұмыс істеді. XVIII-ғасырдың соңындағы ағылшындар мен француздардың экономикалық бәсекелестігі туралы «Экономическая история Англии в XIX веке» атты еңбек жазды.

Әлеуметтік тарих зерттеуіндегі ірі мамандар Джон және Барбара Хэммонддар болды, олар 1911-1919 жылдары «Сельский рабочий», «Городской рабочий», «Квалифицированный рабочий» атты трилогияны жарыққа шығарды. Авторлар парламент және парламенттік комиссиялардың материалдарын, ішкі істердің министірлігінің мұрағаттарын, жергілікті өкіметтердің хабарламаларын қолданды. Олар сол уақыттың атмосферасын және жеке әлеуметтік қабаттардың психологиясын көрсетуге тырысты.

XX ғасырдың басында ағылшын өнеркәсіптеріндегі еңбекақының динамикасы бойынша зертеулер пайда болды (Боули, Дж.Вуд), бірақ олар номиналды еңбекақының көрсеткішін берді және бағалармен оны салыстырмады, өз жорамалдарыммен және қателіктерімен нақты ақпарат бере алмады.

XX ғасырдың басында тарихи-өмірбаяндық жанр кең өріс алды және жылына мыңдаған өмірбаяндық еңбектер шықты. Осы жанрда еңбек еткен ірі тарихшы, либералдық партияның белгілі қайраткері Джон Морли (1828-1923) болды. Ол Э. Берк, Р. Кобденал, У. Гладсон, француз ағартушылардың өмірбаяндарын жазды. Джон Морли «заметки о политике и и истории» атты еңбегінде тарих туралы өз ойларын жазды. Оның пікірінше тарихи үрдістің негізгі қозғаушы күші саяси қайраткерлердің психологиясы және олардың қызығушылықтары мен мақсаттары болып саналды.

Ағылшын тарихнамасының тағы бір бағыты отарлау саясатының тарихы болды. Насихаттық сипаттағы жұмыстар пайда болды: Ч. Люкастың «Великий Рим и Великая Британия» (1912) кітабы, лорд Кромердің «Древний и современный империализм» атты еңбегі, бұл

еңбектер ағылшындардың өркениеттік миссиясын атап көрсетуге тырысты, адам табиғатындағы билік студің бір көрінісі деп есептеді. Терең зерттеулік сипатқа ие болған Хью Эдуард Эджертонның Британ империясының пайда болуы туралы және отарлауды басқару жүйесі жайлы еңбектері жарық көрді. Сонымен қоса ол ағылшын отарлау саясатын жақтады. 1905 жылы ол белгілі отарлаушы саясаткер С. Родстың қаражатына негізі қаланған Оксфорд университетіндегі Британ тарихы кафедрасының жетекшілігін алды. Оксфорд университетінде «Историческая география Британской империи» атты ұжымдық еңбек жарық көрді. Бұл еңбек тарихи очерктер мен толықтырылып, 15 том болып басылды. Еңбек отарлаушы саясаткерлерге жетекші құрал ретінде қызымет атқарды.

Империализм дәуірінде Англияның сыртқы саясатына көп көңіл бөлініп, Наполеон соғысы жылдарындағы халықаралық қатынастар кезеңнен зерттелді. Ағылшын тарихшылары британ отарларына Германия, Франция, Ресей тарапынан төнетін қауіпті де қарастырды. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары көптеген тарихшылар өкіметтік ұйымдарға қызметке тұрды.

8-тақырып. ЖАҢА ЗАМАН ДӘУІРІНДЕГІ АМЕРИКА ҚҰРАМА ШТАТТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

XVIII-XIX ғасырлардағы Американдық тарихнаманың қалыптасуы

Американдық тарихнама ерте отарлық кезеңдегі мемуарлар мен хроникалардан басталады. Олардың ішінде ерекше белгілі болған қолжазбалар Джон Смиттің «Вирджинияда отарлау кезінде болған естен кетпес оқиғаларды шынайы бейнелеу»; Жаңа Плимут губернаторы Брэдфорд Уильямының «Плимут плантациясының тарихы», Массачусетс шығанағының бірінші губернаторы Джон Уинтроптың «Жаңа Англияның тарихы. 1630-1649 жылдар». Бұл еңбектерде тарихи-философиялық негіз ретінде қоғамдық өмірдегі құбылыстарды болжауға сену «Құдайдың ісі» деп түсіндірілді. Ол Америкаға өздерінің қоныс аударуынан және Египеттен еврейлердің шығуы арасынан ұқсастық іздеді. XVIII ғасырда Жаңа Англияда зияткерлік ахуал пуритандық сипатта болды. XVIII ғасырда қоғамдық және тарихи ойлардың секуляризациясы жүрді және отарлаушылармен талқыланған негізгі мәселелер үндістермен соғыс және Солтүстік Америкадағы ағылшын-француз бақталастығы болды.

XVIII ғасырда американдық қоғамдық ой Ағартушылықтың ықпалын сезінді, Солтүстік Американың және буржуазиялық төңкерісте рөл атқарған

1775-1783 жылдары Тәуелсіздік соғысы мен идеялы негіз болған. Американдық ағартушылық халық егемендігі жөніндегі идеяны, мемлекеттің пайда болуының шартты теориясын қабылдады. Әсіресе, Солтүстік Америкада Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж. Мильтон, Ж. Гаррингтондар әйгілі болды. Американдық қоғамдық ойларда рационализм беки бастады.

Американдық ағартушылардың арасында Бенджамин Франклин (1706-1790) көрнекті орын алды. Оның шығармашылығында маңызды мәселе адамгершілік-әдеп болатын. Ол буржуазиялық-тұлғалық құндылықтарды, олардың еңбексүйгіштігімен, ұқыптылығымен, ақылдылығымен және қоғамның тарихын түсінудегі, провиденциализмге қарсы шығып, қарапайым жұрттың өмірін зерттей отырып тарихи баяндауда толықтыруға тырысты, ұмтылды қорғады. Ол тарихи үрдістің қозғаушы күші мораль мен білімді әбден жетілдіруі деп санады. Ол адамды «құрал жасаушы айуан» деп анықтады. Ол құл иеленушілікке

қарсы шығып, оның құлықсыздығын және экономикалық тиімсіздігін көрсете отырып және еңбек құнының табиғатын жете түсінді.

1759 жылы Б. Франклиннің «Конституция және Пенсильвания үкіметінің тарихи очеркі» жұмысы жарияланды, ол жоғарғы биліктің пайда болуының шартты келісім теориясына сүйене отырып, Солтүстік Америка отарларының тәуелсіздікке құқығы үшін күресті. Ол метрополияда қалай болса, отарларда да британ монархының билігі шектеулі болуы керек есептеді. Б. Франклин бұл жұмысында қосарлана Америка отарларының экономика, Пенсильванияның қаржысы, метрополиялардағы экономикалық қайшылықтар туралы жазды. Б. Франклин, сонымен бірге «Американың Солтүстік жабайыларына қатысты естеліктер» (1784) атты еңбегінде үндістер туралы жазды. Бұл еңбекте олардың өмірі және тұрмысы туралы, өткен «алтын ғасыр» жөніндегі ағартушылық идеялары, демократизм туралы және сонымен бірге, әртүрлі халықтардың мүмкіндіктерінің теңдігі туралы ойларды бекітті.

Америкадағы ағартушылардың революциялық қанатының өкілі АҚШ-тың үшінші (1801-1809) президенті Томас Джефферсон (1743-1826) болды. Олар жазған Тәуелсіздік Декларациясы (1776) оған Американдық революцияның жүргізушісі идеолог деген атақтың бекуіне әсер етті. Мұнда отарлар мен метрополиялар тұрғындарының теңдігін теориялық жағынан негіздейтін мемлекеттің пайда болуы жөніндегі табиғи-құқықтық ілім, қоғамдық шарт жөніндегі халықтың егемендігі және революцияға жөніндегі идеялар нақтылы көрсетілген. Ол тәуелсіздік Декларациясында бақытқа ұмтылу, Локктың жекеменшікпен бірге, өмірге бостандыққа барлық адамдардың құқығы жөніндегі Локктың ой тұжырымдамаларында келе жатқан ережені мазмұндады. Т. Джефферсон жекеменшікті бастапқы жаратылыс құқық деп емес, тарихи тұрғыдан пайда болған әлеуметтік-экономикалық категория ретінде қарастырды. Т. Джефферсонның көзқарастарында XVII ғасырдағы Англияның ойларындағы пікірталастар сақталды, олардың пікірінше англосакстар норман жаулап алуларының салдарынан бостандығын жоғалтып алды, ал неғұрлым Американы Вильгельм Нормандский жаулап ала алмағандықтан, оның қандай да бір ізбасарлары – оның тұрғындары бағынуға тиісті емес деп көрсетті. Джефферсон Солтүстік Америкада әрбір адамның жерге деген құқығы іске асады деп үміттенді және болашақ Америка фермерлік республика болады деп санады. Оның ойынша, қоғамның дамуы – заң шығарушы қайраткерлердің қызметінің жемісі, теңсіздіктің қайнар көзі саяси институттардың нашарлығында болды. Джефферсон қанауға

қарсы шығатын халық көтерілісін қолдады. Сонымен бірге Солтүстік Америка жерінде әрбір адамды табиғи құқыққа иелік алғанына үміттенді және болашақ Америка фермерлік республика бола алады. Онда Джефферсон саяси сала болып жататын импульстердің әрекеті қоғамның тарихи дамуына әсер етеді деп ойлады. Т. Джефферсон зомбылыққа қарсы төңкерістік көтеріліске халық сөзсіз құқыққа ие деп мойындады. Ол 1779 жылда Вирджинияда көршілес мектептерде американдық тарихтың оқытылуын қарастырған заң жобасына ұйытқы болды. Ол халық, адамдардың басқа ұрпақтарының тарихи тәжірибесін айғақтармен беру керек деп есептеді.

Томас Пейн (1737-1809) американдық Ағартушылықта неғұрлым өте батыл позицияларға ие болды. Оның әлеуметтік танымы француз ағартушыларының сол қанатының көзқарастарына жақын болды. Ол табиғи құқық теориясына демократиялық тұрғыдан түсінік бере отырып, жекеменшікке ие болуды азаматтық құқықтарға жатқызды. Т. Пейн табиғи күйді жеке адамдардың бір-бірімен жауласып өмір сүруі емес, біріккен адамдардың ұжымдарының өмірі деп түсінді. Т. Пейн мемлекеттің құрылуын шамадан тыс бөтен желелдіктердің жаулап алумен байланыстырды. Сонымен бірге, Т.Пейн алғаш рет американдық ағартушылық әдебиетте Америкадағы ағылшын отаршылдық саясатының негізінде экономикалық мүдделер және Англия отарлардың дербес дамуына кедергі келтіретінін көрсетті. АҚШ-тың конгресі Т. Пейнге тәуелсіздік үшін соғыс туралы материалдарды қарауға және қаржылық мүмкіндік берілетін, тарихнамашы қызметін беруден бас тартты. Ол Францияға кетті, революциялық Конвенттің мүшесі болды. Оның көзқарастарынан ағартушылық утопия және буржуазиялық қоғамның тәжірибесінің аралығында жікшілдік туған дағдарыстық көңіл күйлер көріне бастады. Ол 1802 жылы АҚШ-қа қайтты және оны қауіпті радикал деп санап, оған қоғамдық қызмет үшін жол жабулы болды.

АҚШ-тың Конституциясын әзірлеу кезінде мемлекеттік құрылымы туралы көп маңызды ойларын федерализмнің жақтаушылары – Джон Адамс (1735-1826), Джеймс Мэдисон (1751-1836), Гамильтон Александр (1757-1804) айтты. Оларды, әсіресе меншік және қоғамдық таптардың күресі туралы мәселелер қызықтырды. Олар әлеуметтік теңсіздікті және одан шығатын антагонизмдерді әлемдік тарихтағы әмбебап құбылыс деп қарастырып, әлеуметтік құрылым әрқашанда бірқалыпты емес, ие болған мүліктің салдарынан пайда болатын теңсіздік қоғамды мүмкіндігі аздар мен бай-қуаттыларға бөледі. Қоғамдық құрылымда ұсақ бірізділік бар, бірақ екі негізгі топтар кедей және бай болып табылады.

АҚШ-тың дайындалатын Конституциясы федералистерінің пікірінше, кез келген қоғамдағы жанжалдарға қарсы тұратын құрал болу үшін, жекеменшіктің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қабілетті болуы берік орталықтандырылған билік ретінде керек. Федералисттер 1786 жылы Даниэль Шейстің басшылығымен болған фермер көтерілісі бұл жағынан карағанда, егер Д. Шейс үмітсіз борышкер болмаса, Массачусетсті азамат соғысына ұшыратуы өте күмәнді болатын. Федералистер бәсекелестіктің дамуына байланысты әлеуметтік қақтығыстардың қауіптілігін көрсетті, сауда және өнеркәсіптің дамуы, олардың әлеуметтік тұжырымдамасының терендігін айқындады.

Тарихшылар соғыстан кейін федералистік және антифедералистік бағыттарға бөлінді. Алғашқылары көп болды. Олар күшті федералды билікті қолдап, ағылшындардың әрекеттеріне түсіністікпен карап, бірде-бір билік мемлекет территориясының бір бөлігі бағынудан шеттеп бара жатқанына бей-жай қарамайтынын ескертті, радикалды ұрандарды және Тәуелсіздік үшін болған соғыстың демократиялық тенденцияларын сынады, ал белсенді республикандықтарды анархистер деп санады. Солтүстік Американың отарларының тәуелсіздік үшін соғыстарының болмай қалмауының себебі, антифедералистік бағыттағы тарихшылардың ойлары бойынша, III Георгтың жеке бас ерекшелігімен емес, оның монархиялық мемлекеттік құрылысы және зомбылық бірге болатын ағылшын королінің озбырлығы болатын деп есептеді. Антифедералист-тарихшылар қазіргі АҚШ-тың саяси өміріндегі аристократтық тенденциялардың өсуін сынап бастады, демократиялық бостандықтарды қорғады.

XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басында американдық тарихнама әлі тек қана өз дамуын бастады, тарих әдебиеттен әлі де толық бөліне алмады, тарихшылар өз шығармаларындағы жетіспеушілік жерлерін дерексіз оқиғалармен көзсіз толықтыра салды. Мемлекеттік құжаттарды сақтайтын арнайы қоймалар болмады және ресми тұлғалар әлі де корреспонденцияларды өзінің үйінде ұстайтын болды. Тек қана жеке ішінара үкімет құжаттары, келісімшарттар жарияланды. Сондықтан алғашқы американдық тарихшылар ағылшын құжаттарының жинақтарына сүйенді. Құжаттардың едәуір бөлігі Солтүстік Американың бұрынғы отарлық иеліктеріндегі еуропалық мемлекеттердің мемлекеттік мұрағаттарында, жекеменшік мұрағаттарда болды. XVIII ғасырдың аяғында жергілікті тарихи қоғамдар құрыла бастады, ең ертедегісі 1791 жылы Дж. Белкнап негізін қалаған Массачусетс тарихи қоғамы болды. 1860 жылы АҚШ-та өз қолжазбаларын шығарған 111 тарихи қоғамдар болды. Олардың

колына жекеменшік мұрағаттардың бір бөлігі өтті, ішінара еуропалық мұрағаттарда сақталған бірқатар құжаттардың көшірмесі жасалды. 1800 жылы Конгресс Кітапханасы құрылды, оған 1828 жылы федералды заңдардың көшірмесі, Конгресс жарыссөздері және басқа да үкімет құжаттары берілді.

XIX ғасырдың бірінші жартысында бұқаралық қызмет басталды. Дж. Спарксом басып шығарған 12 томдық «Американдық төңкерістің Дипломаттық корреспонденциясы» жарияланды. «Американдық мұрағаттардың», құжаттарын жариялау жобасы көзделді, бірақ 1774-1776 жылдарды қамтыған тек қана 9 томы ғана шықты. Американдық төңкерістің жетекшілерінің хаттары, жиналыстарда айтылған сөздері, мақалаларының жинағы шығарылды. Әлі американдық тарихшыларда жариялану әдістемесі болған жоқ және олар құжаттарда кездескен стилистикалық және грамматикалық қателіктерді түзеткен кездері де болды. Мәтіннің құрылымы, стилі ауыстырылды. Ең маңызды жарияланымдар 1789 жылдан басталған бірнеше топтамалардағы конгресс мәжілістерінің хаттамалары болды. 1789 жылдан 1830 жылдың ортасына дейінгі мемлекеттік құжаттар басылып шықты.

XIX ғасырдың бірінші жартысында АҚШ-тың қоғамдық ойларында романтизм үстем жағдайға ие болды. Әуелден американдық тарихнамада романтизм либералды түрге ие болды. Құрылғы жасауда Американың ерекше тапсырмасы туралы елдің ұлттық дамуын өзіндік ерекшелікке назар салу Американың ерекше қоғамдық-саяси құрылымда құрылуының ерекше миссиясы ретінде «Американдық арман» деген атаумен ұлттық санаға енді. Романтиктер Ағартушылық кезеңде ақсүйектік және реалистік дүниетанымдарынан провиденциализм жағына біршама бет бұрды. Оларға өрлеу – білімдердің дамуында емес, адамгершілік-әдеп қағидаларының қалыптасуынан көрінді, Бостонға жақын орналасқан Кембридждегі Гарвард университеті, романтикалық бағыттың орталығы болды және американдық романтизмге Жаңа Англияның мәдениет және діни дәстүрлері әсері болды. Сол сияқты романтикалық тарихнама тарихи мазмұндаудың жаңа үлгісін әкелді: сипатталған дәуірге тарихи құжаттар арқылы «сезінуге» талпыныс жасалды. Баяндаудың көркем накышы тарихи шығармалардың оқырмандарының шеңберін кеңейтті.

Ерте романтикалық бағыттың негізін салушы тарихшы Бэнкрофт Джордж (1800-1891) болды. Ол Гарвардты бітірді және тағы 5 жыл Германияда Геттинген университетінде оқыды. Бұдан әрі ол Гарвардта сабақ берді, саяси қайраткер болды, Лондон және Берлинде және еуропалық мұрағаттарда жұмыс істейтін елші болып жұмыс істеді.

1834-1874 жылдары оның 10-томдық «Құрама Штаттардың тарихы» негізгі еңбегі жарияланып, онда Американың ашылуынан бастап Тәуелсіздік үшін болған соғыс аяқталғанға дейінгі уақытты қамтыды. Бэнкрофтың шығармашылығының әдістемелік негізінде ортағасырлық нұсқада болмаса да, провиденциализм болды, бірақ оны адамзат қоғамның дамуының ортақ сызықтары діни жоспармен анықталатынын және өздерін сол немесе басқа және дәуірдің қағидалары үстем идеялары көрсетеді. Ол алғашқылардың бірі болып АҚШ-тың тарихын, жекелеген солтүстікамерикандық отарлардың тарихын жеке шығармасы ретінде емес, бүкіл американдық ұлттың дамуы және Жаңа Англияның басты отары ретінде қарастырды. Бэнкрофтың жұмысы өте әйгілі болды және көптеп шығарылып тұрды.

Белгілі романтикалық тарихшы Фрэнсис Паркмен (1823-1893) болды. Өте ірі және белгілі оның жұмыстары – 2 томдық «Заговор Понтиака» (1851) (ол Оттава тайпасының көсемі болды) және 9 томдық «Франция и Англия в Северной Америке» (1865-1892). Паркмен бастапқыда Тәуелсіздік үшін болған соғыстың қасында өте ұсақ көрінетін соғыстардың тақырыбын мәнін ашып көрсетті. Көп уақыт сиу тайпасының үндістерімен араласып көрсе де, ол оларды қатыгез жабайылар деп қарап, Солтүстік Американың үндістерінің өмірінің қиындығын көрсетті. Солтүстік Америкадағы ағылшындар мен француздар арасындағы күресті қарастыра отырып, оны Паркмен ағылшын демократиясының негізінде іске асырылған ағылшын саяси идеяларының жеңісі ретінде бағалады. Сонымен бірге Паркмен «батыр англосакстардың» «импульсивті француз кельттерімен» салыстырғанда артықшылығы туралы мәлімдеді.

Романтикалық бағытқа белгілі Бостон тарихшылары Джон Линтроп Мотли (1796-1859) және Уильям Хиклетт Прескотт (1814-1877) жатады. Американдық тарихнамада олар алғашқылардың бірі болып өз елінің тарихи шеңберінен шықты және еуропалық және латын американдық тарихтарға назар аударды. Мотли 3 томдық «Возвышение Нидерландской республики» (1856) және 4 томдық «История Нидерландов» (1861-1868) атты жұмыстарын нидерландықтарға арнады. Мотлидің ойынша, Нидерландтық республиканың негізінің қалануы, Американдық республиканың құрылуын еске түсірді. Мотли Карлейльдің қаһармандарды дәріптеу идеяларын қабылдады, бірақ Карлейльден айырмашылығы азаматтық және діни бостандықтарды қадірлейтін республиканшыл болды. Мотли Брюссель, Гаага, Дрезден мұрағаттарында жұмыс істеп, көп деректермен зерттеулер жүргізді.

Тарихнамадағы құлиеленушілікке қарсы бағыттың өте ірі өкілі Ричард Хилдрет (1807-1865) болды. Ол негрлердің бүлікшіл көңіл-күйлері жайлы «Раб, или записки Арчи Мура» (1836) атты көркем әңгіме жазды. А. Токвильдің «Америкадағы демократия туралы» деп аталатын кітабына жауап ретінде Хилдрет «Америкадағы деспотизм» (1840) атты демократиямен оңтүстік олигархияның сыйыспаушылығы, демократиямен құлдық және деспотизм туралы жазылған памфлет жариялады. 1849-1856 жылдары Р. Хилдретке 6 томдық «АҚШ-тың тарихы» Американың ашылуынан 1820 жылға дейінгі мерзімді қамтыды. Оның романтикалық мектептің тарихшыларынан айырмашылығы – құлдық туралы көп жазды, адамдардың теңдігі туралы жариялаған тәуелсіздік Декларацияның қағидаттарымен құлиеленушіліктің сәйкес келмейтіндігін баяндады. Сонымен бірге Хилдрет отарлау кезеңнің тарихының кейбір оқиғаларын сынады, әсіресе Жаңа Англиядағы ырымшылдықты, 1692 жылғы мыстандардың үстінен жүргізілген сөйлем процесін сынады. Реалист Хилдрет еш боямасыз Тәуелсіздік үшін болған соғыс туралы, Жаңа Англияның фермерлерінің отбасын, туған жерін қорғаған ерліктерінің үлкен рөлі туралы жазды.

1861-1865 жылдардағы Азамат соғысының барысында және аяқталғаннан кейін американдық қоғамдық және тарихи ой оны ұғынумен болды. Оңтүстікте құлиеленушілікте өмір сүрген тарихшылар Азамат соғысы туралы өз нобайын қорғады. Құлиеленушілік конфедерациясының бұрынғы президенті Дж. Дэвис Оңтүстіктің байсалды бейнесін жасап, ал құлдарды өз кожжайындарына адал деп көрсетуге тырысты, ал азамат соғысын солтүстікте өнеркәсіптік дамуымен ұластырды және (1881) «құл – абстрактілі мәселе, және ол даудың затынан тіпті алаңдатады» деп өзінің «Конфедерация үкіметінің көтерілу және құлауы» атты 2 томдық жұмысында мәлім етті. 1869 жылы Оңтүстік тарихи қоғамның негізі қаланды, әскери тарих мәселерімен қатар, Оңтүстік тарихтың басқа салаларын да қамтыды және Оңтүстік тарихи қоғам журналын шығара бастады.

Тарихшы және публицист Хорас Грили (1811-1872) Азамат соғысын либералды-буржуазиялық тұрғыдан қарастырды. Соғыс жылдарының қарсаңында ол «New York Daily Tribune» газетінің редакторы болды. К. Маркстің 50-ге жуық мақалалар 1851-1862 жылдары газетке жариялауға қабылдаған. Грили Азамат соғысының тарихын «Американдық жанжал» (1864-1866) атты 2 томдық еңбегінде қарастырды. Бұл газет жариялымдары, саяси қайраткерлердің сөйлеген сөздерін, Конгрестегі пікірталастарды, Азамат соғысы тарихының

айғақтарын жүйелеудегі алғашқы талпынысы болды. Грили феодалдық үкіметтің құқығы жөніндегі солтүстік және оңтүстік штаттар арасындағы шиеленістің бастапқы негізі конституциялық мәселе деп қарамады, құлдықты жоюды таза конституциялық шара деп сипаттады және Азамат соғысын төңкеріс қатарына жатқызды.

Азамат соғысы туралы белгілі физик, химик, физиолог, әлеуметтік көзқарастағы ғалым Джон Дрэпер жазды. Оның бұл еңбегі «История Американской Гражданской войны» деп аталады. «Тарихи дамудың қозғаушы күштері» Дрэпердің ойынша, «идеялардың өзіндік дамуы және географиялық ортаның ықпалынан туындайды». Оның пікірінше, XVIII ғасырдың өзінде Солтүстік Америкада ұлт Солтүстік пен Оңтүстіктегі әртүрлі ауа райының бірлігі сезімі нығайды, бөліну идеясынан уақытша бөлініс идеясына әкелді.

Азамат соғысының мәнін түсінуде радикалды аболиционисттер де өз үлестерін қосып, бірақ арнайы ғылыми зерттеулер деңгейінде емес, публицистика тұрғысынан жазды. Мұндай белгілі публицист Фредерик Дуглас (1817-1895) болды. Ол Азамат соғысы конституциялық жанжалдан туындады дегенді мойындамады және «негр – ахуал кілті, сырық, яғни барлығы бір бүліктің маңында айналады» деген пікір айтты. Дуглас қаруланған күрестің қатысушылары ретінде негрлердің маңызды рөлін ерекше атап көрсетті.

XIX ғасырдың екінші жартысында Американдық қоғамдық ойға үлкен әсерін Г. Спенсердің социологиялық идеялары арқылы тигізді. Сонымен бірге социал-дарвинизм кең тарады. Социалистік оқулар да пайда болды. Лесли Уорд «әлеуметтік мелиоризма» идеясын ұсынды. Қоғамдық өмірге және неғұрлым әлеуметтік және экономикалық өткір шиеленістерді реттеуге мемлекетте 1880-1890 жылдары антимонополистік идеология пайда болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында АҚШ-тың тарих ғылымына немістің идеалистік тарихи көзқарастағы ғалымы Л. Ранке жаңа леп әкелді. Әрбір тарихи деректі жан-жақты зерттеу үрдісі жүрді. Сонымен бірге Тәуелсіздік үшін болған соғыстың саяси қайраткерлерінің құжаттары және дербес материалдары қайта қаралып, нақтыланып қайта басыла бастады. Сонымен бірге құрлықтағы Азамат соғысы туралы құжаттардың 130 томы (1880-1901) және теңіздегі Азамат соғысы туралы құжаттардың (1894-1914) 30 том басылып шықты. Конгрестің кітапханасы елде шыққан кітаптың міндетті түрде бір данасын ала бастады. Тарихты колледждерде, алдыңғы қатарлы университеттерде пән ретінде оқыта бастады және оқу процесін ұйымдастырудың түрлері ретінде дәрістік курстар және семинар сабақтары белгіленді.

Ш. Ланглуа және Ш. Сеньобостың «Введение в изучение истории» атты оқулығы үлкен сұранысқа ие болды. Тарихпен айналысу белгілі бір мамандықты игеруге айнала бастады. Тарихшыларды әзірлеуде германдық университеттермен тығыз байланыс орнады. 1884 жылы Американдық тарихшылар қауымдастығы құрылды және XIX ғасырдың аяғында оның құрамына 200-ге жуық тарихи қауымдастық кірді.

Американдық тарих ғылымында беделді ірі тарихшылар қатары көбейіп және алғашқы қауымдық құрылыс тарихын зерттеушілер (Л. Г. Морган), медиевистика (Г.Ч. Ли – инквизиция тарихы бойынша ірі маман) пайда болды. АҚШ-тың Батыс жағалауын зерттеуде үлкен жұмыстар атқарылды, нәтижесінде Хьюберт Бэнкрофт бірнеше көмекшілерімен бірігіп, Солтүстік Американың батыс жағалауындағы жергілікті үндістер туралы 5 томдық және ірі 34 томдық тынық мұхит штаттарының еңбектерін жазды.

Скулер Джеймс (1839-1920) романтикалық мектептің дәстүрін жалғастыруда соңғы талпынысты жасады. Бэнкрофт Джордж өзінің «АҚШ тарихын» Тәуелсіздік үшін болған соғыспен аяқтады, ал Скулер оны Азамат соғысына дейін жалғастыруға бел байлады және өз ойын 6 томдық «История США при Конституции» (1880-1899) атты жұмысында жүзеге асырды.

Ол елдің тарихын кезеңге бөлуді конгрестегі президенттік әкімшіліктер және Конгрестің шақыруларымен көрсетті. Скулер ең алдымен саяси және конституциялық мәселелерді қарастырды. Ол көрнекті тұлғаларға, Жаңа Англияның тарихына көп көңіл бөлді, партиялық күресті негізінен жеке және топтық бақталастың нәтижесі ретінде түсінді және оның әлеуметтік алғышарттарын жете түсінбеді. Сонымен бірге, Скулер құлдықты мойындамады, Мексикамен болған соғыстарды жаулап басып алушылық деп атады.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Азамат соғысының мәнін түсіну жалғаса берді. Құлдықты жоюды түсіну мақұлдана бастады және бұл уақытта құл иеленушілердің көтерілісіне түсіністікпен қарай бастады. Ұлттық бірлікті бекітуге талпыныс айқындалды. Бұл белгілер, әсіресе Жеймс Форд Родстың (1848-1927) зерттеулеріне тән. Ол ірі Кливленд (Огайо штаты) кәсіпкерлердің жанұясынан шыққан. Оның еңбегі жеті томдық «1850 жылғы ымыраласудан кейінгі Құрама Штаттардың тарихы» (1892-1906) атты еңбегі саяси тарихтың мазмұндаудағы жүйелілігімен ерекшеленеді. Д. Ф. Родс сецессияға құлдықтың жойылуы АҚШ-қа оң әсерін тигізді деп есептеді. Сонымен бірге, оның жұмысында оңтүстікпен татуласудың қажеттілігінің себебі айқын сезіледі. Оңтүстіктіктер құлдықтың заңдылығына шын ниетпен сенді,

өз меншіктерін қорғады, бұл арқылы Родс оңтүстіктегі өмірдің ауыр болатынын, онда көптеген-ақ кедейлердің бар екенін көрсетеді.

1880-1890 жылдары американдық тарихнамада англосаксон мектебінің негізі қаланды. Оның негізгі құрамына неміс университеттерінде білім алған және бірқатар жалпы тарихи тұжырымдарды қабылдаған американдық тарихшылар кірді. Англосаксон мектебінің қалыптасуына және оның «тарих – бұл өткен саясат, саясат – осы тарих» формуласына ағылшын тарихшысы Эдвард Фримен түбегейлі әсер етті. Фримен лингвистикадағы салыстырмалы әдісін саяси институттардың тарихын зерттеуде қолданды.

Англосаксон бағытының орталығы Балтимордағы Джон Гопкинстің университеті болды, оның жігерлі насихатшысы Герберт Бакстер Адамс (1850-1901). АҚШ тарихынан сабақ бергендердің ішінде оның семинарларына барушылар саны өте көп болатын. Өз жұмыстарында «Америкада Саксон десятинасы», «Жаңа Англияның қалаларының германдық тегі» және ол басқа еңбектерінде Жаңа Англияның ерте отарлық қоныстардағы саяси ұйымдар және жер қатынастарын Тацитпен баяндалған германдықтармен салыстырды. Американың ерте отарлық қоныстардағы селолық қауымның жекелеген элементтері шындығында сақталды. Ол Германия, Англия және АҚШ-тың қалаларының атауларына лингвистикалық талдау жасады және ежелгі германдықтармен американдық отаршылдардың нәсілдік ортақтықтығын насихаттады. Англосаксон мектебінің өкілдері Гарвард, Корнель және Колумбия университеттерінде сабақ берді.

XIX-XX ғасырлардың шегінде АҚШ-тың тарихына арналған ірі ғылыми жұмыстардың шығуы жалғастырылды. Американдық тарихын жаңашыл тәсілімен 8 томдық Джон Мак-Мастер (1852-1932) 1883-1913 жылдары жарық көрген «Американдық халық тарихы» атты еңбегінде айырықшаланды. Ол Тәуелсіздік соғыстан бастап, төңкеріс деп атаған Азамат соғысына дейінгі уақытты қамтыды. Мак-Мастер дәстүрлі сюжеттерден, саяси тарихты жаңғыртудан алшақтады. Ол өзінің алдына киімді, кәсіпті, көңіл көтеру, әдеби канондарды сипаттап жазуды, тұрмыстық тарих, әдет-ғұрып, рухани мәдениет, техника бойынша көп материал жинады және әдет-ғұрып және әдеттегі өзгерістерді көрсетуді мақсат етіп қойды, тарихи дереккөз газет, мемуарлар, хат, күнделіктерді кең көлемде қолданды. Д. Мак-Мастер зерттейтін мәселелердің шеңберін кеңейтті, Батыстың отаршылдығын қарастырды. Онда позитивістік эволюцианизм рухында елдің тарихи дамуы бұл бірқалыпты эволюциялық процесс және тәуелсіздік үшін соғыс тіпті байсалды төңкеріске айналдырылды.

АҚШ-тың тарихнамасында жаңа бағыттың - мәдениетті-психологиялық және дипломаттық тарихтың негізін қалаушысы – Генри Адамс (1838-1918) болды. Ол да Германияда тарихи білім алды. Г. Адамстың басты еңбегі – 9 томдық «Джефферсон мен Мэдисонның әкімшіліктерінің кезеңіндегі АҚШ-тың тарихы 1801-1817)» (1889-1891). Г. Адамстың дүниетануына Конттың позитивистік философиясы ықпал етті.

Г. Адамс оның уақытындағы халықаралық қатынасты талдауға тырысты. Ол саяси құжаттарды зерттеді. Олардың авторларының дербес ерекшеліктеріне үнілді, бірақ өз елінің және ұлы державалардың сыртқы саясатының әлеуметтік-экономикалық талдауға қарамады.

1880 жылдардан бастап АҚШ-тағы жұмысшы қозғалысының тарихы бойынша алғашқы жұмыстар пайда болып бастады. Америкада ХІХ ғасырдың ортасында бұрын оуэндқ және фурьеристік коммуналар құрылды, 1869 жылы «Еңбек серілерінің ордені» атты жұмысшы ұйымы пайда болды, 1890 жылға дейін өз әрекетін жүргізді. Ұйымның жетекшілерінің бірі Т. Паудерли «Еңбектің отыз жылы» (1887) атты кітабын жариялады, онда жұмысшылардың арасында ағарту қызметімен айналысуға шақырды, АҚШ-тың жұмысшы қозғалысының тарихын баяндады, бірақ жұмысшылар өз саяси партиясын құруы міндетті емес деп есептеді.

1850 жылдардан бастап неміс эмигранттары АҚШ-та марксизмді тарата бастады. Олардың арасында Иосиф Вейдемейер, Фридрих Зорге болған. 1852 жылы алғашқы марксистік саяси ұйым «Пролетарлық лига», 1853 жылы Американдық жұмысшылар одағы құрылды. Американдық пролетариат өз ерекшеліктерімен қалыптасты, бос жерлердің бар болуы, аймақтық, діни және топаралық бөлінулер, ұлттық бөлшектенгендіктен білінді. Фридрих Зоргенің (1828-1906) «Құрама штаттардағы жұмысшы қозғалысы» (1890-1892) кітабы жұмысшы қозғалысының тарихнамасындағы ең маңызды еңбек болды.

ХХ ғасырдың басында тарихи білімнің саласында мерзімдік басылымдардың саны өсті, университеттердегі тарих кафедраларының саны көбейді және олардың көпшілігі АҚШ-та білім алған тарихшылармен толықтырылды.

Құжаттардың маңызды жинақтары баспаға шығарылды: 4 томдық «1787 жылғы Федералдық Конвенттің хаттамалары» (1911 – 1937), 34 томдық «Континенталдық Конгрестің хаттамалары» (1904 – 1937), 8 томдық «Американың Конфедеративтік Штаттар Конгресінің хаттамалары, 1861 – 1865» (1904 – 1905), 8 томдық «Үнді ісі: заңдар мен келісімдер» (1903 – 1941), 4 томдық «АҚШ-тың басқа мемлекеттермен

келісімдер және келісім шарттар, 1776 – 1937» (1910 – 1938).

Американдық тарихнамада негізгі орынды әлеуметтік-экономикалық тақырып ала бастайды және мұнда Карнеги Институтының өнеркәсіптің тарихы, көлік және ауылшаруашылық тарихы бойынша құжаттар басылымдары мәнді маңызды болды. 1904-1908 жылдары А. Харттың редакциясымен 26-томдық «Американдық ұлт» топтамасы шыққан. Еңбекте үлкен фактілік материалдар, АҚШ-тың отарлық кезеңнен бастап ХІХ ғасырға дейінгі тарихын қамтиды.

ХІХ-ХХ ғасырдың шегінде позитивистік ғылыми әдіснаманың дағдарысы айқындалды. Ескі позитивизм тарихшы тұлғаға қатысты тарихи таныстыру ерекшелігі аяққа басылды. Көптеген американдық зерттеушілер қазіргі заманның мүдделерінің әсерінен күрделі мәселемен қақтығысып қалғаннан кейін релятивистік қорытындыларына келді.

ХІХ-ХХ ғасырлардың шегінде АҚШ-тың тарихнамасында – экономикалық (прогресшіл) жаңа бағыт қалыптаса бастады. Жаңа бағыттың тарихшылары әлеуметтік-экономикалыққа айғақтарға басты назар аударып, саяси экономиямен, философиямен, социологиямен пәнаралық байланыстарын бағдарлады. Бұл бірінші кезекке экономикалық өмірдің айғақтары қоғамдық санаға кіре бастады. Бірақ тарихшы-прогресшілдер, экономикалық фактормен қатар, позитивизмнің рухында, қоғамдық өмірге басқа – географиялық, саяси, психологиялық факторлардың әсер ететін бөліп қарады. Сонымен қатар, олар марксизммен айтысты.

Экономикалық бағыттың қалыптасуына үлес қосқан тарихшылардың бірі Фредерик Джексон Тернер (1861-1932) болды. Ол англо-саксон мектебінің идеялық орталығы – Джон Гопкинс университетінде оқыды. Кейін Ф. Д. Тернер АҚШ-тың саяси жүйесінің ежелгі германдық тегінің теориясын қабылдамады және Батысты отарлаудағы АҚШ-тың тарихында анықтайтын мән туралы идеяны ұсынды. 1893 жылы Американдық тарихи қауымдастықтың мәжілісінде Ф. Д. Тернер «Американдық тарихта шекараның мәні туралы» атақты баяндаманы жасады. Бұл баяндамада «бос жер кеңістігінің өмір сүруі, оның біртіндеп қысқартуы және тұрғындар белдеуінің Батысқа жылжуы Американың дамуын түсіндіреді» - деп көрсетті. Ф. Д. Тернер АҚШ-тың тарихы еуропалық тарихтың табиғи жалғасы сияқты қаралған тұжырымдамалардың қарама-қайшылығын, ол американдық тарих – бұл жаңа дүние жағдайының өнімі екені жөнінде ой келтірді. Ф. Д. Тернердің бұл баяндамасын АҚШ-тың ұлттық тарихнамасында «Тәуелсіздіктің декларациясы» деп атайды.

Ф. Д. Тернер батыстағы бос жерлердің әлеуметтік рөлін сипатай

отырып, бос жер батыстан көшіп келгендердің арасында теңдіктің анықтауын қамтамасыз ететінін және шығыстың аристократтық әсеріне кедергі келтіретін белгі салды. Демократия, Ф. Д. Тернердің сөздері бойынша «Шекара», «фронтир», шекарада қоршаған ортаның әсері болған, әлеуметтік және географиялық шарттары, сонымен бірге АҚШ-тың тарихына әсер еткен, шығыстан әкелген ескі саяси идеяларды жойып, басқа түрге өзгертті. Батыстағы бос жерлердің болуы әлеуметтік кернеуді туғызды, шығыстан артық адамдарды баурады. Капитализмнің дамуы шекараға әлеуметтік теңдік орнатты. Ал батысқа және жаңа орында, тұздалмалған жерге жылжытты, әлеуметтік тепе-теңдік ізашарларды, негізгі идеалдарды қалпына келтірді: дарашылдық, демократия, ұлтшылдық, экспансионизм. Ф. Д. Тернердің тұжырымдамасында бос жерлерде өнеркәсіптік капитализм, әлеуметтік қатынастардағы үйлесімнің шартты қабығын құтқарушы құрал-жабдығы сияқты қаралатын аграрлық утопияның ызыңдарында болды. Жердің алуына үміт барлық күйреуге шыдай тұрды, бірақ бұл туралы сақталынған армандар американдық өмірді жандайшапшылыққа айналдырылды.

Американдық тарихнамада Ф. Тернердің жұмыстары пайда болғаннан кейін, Батыс тарихының мәселелерін жүйелі түрде әзірлеу басталды. Ф. Тернер, АҚШ-тағы капитализмнің дамуына көңінен үніле отырып, бұл процесті капитализмнің тереңдей дамуынан бөліп тастады, оның мәніне АҚШ-тағы капитализмнің дамуына өзіндік ерекшелік беріп, өз зардаптары бойынша, теорияның жаңа нұсқасы «американдық ерекшелік» еді. Ф. Тернердің тұжырымдамасының шығуына елдегі ішкі саяси ахуалмен, сонымен бірге сабақтас факторлар ықпал етті. Ф. Тернер популистік қозғалыс күшейе түскен кезеңінде, АҚШ-тағы демократияның фермерлік шекаралық пайда болу туралы сөйлей бастады. Ф. Тернер елдің тарихындағы әлеуметтік жанжалдар, скваттерлердің қозғалысына мән берді.

Ф. Тернердің тарихи тұжырымдамасының идеяларының келесі дамуында «секциялардың теориясы» (секция – белгілі шаруашылықтың құрылысы мен физикалық-географиялық облыс және тұрғындардың ерекше психикалық қоймасы) болды. Ф. Тернерде секцияның әлеуметтік-экономикалық құрылымын соңында географиялық жағдай анықтады. Ф. Тернердің ойы бойынша XVIII-XIX ғасырлардағы американдық тарихтың мазмұны - «динамикалық кеңейтілетін секциялардың» күресі болды. Ф. Тернердің жұмыстарының әсерімен американдық тарихнамада әлеуметтік қайшылықтардың тарихын зерттеу күшейді. Батыс тарихы бойынша зерттеулер кеңейтілді. Бұл ұғымнамада,

өнеркәсіптік солтүстік және құлиеленушілік оңтүстіктің күресі солтүстік және оңтүстік секциялардың күресі ретінде көрсетілген. Американдық ұлттық тарихты қарастыруда фокусті Батыс жаққа қарай қарату құлдықпен күрестің рөлі және маңызын екінші жоспарға жылжытып қойды. Тағы бір Ф. Тернердің идеяларының салдары АҚШ-тағы өркендеу және демократияның кепілі жаңа жерлерге жылжуды жариялау елдің, экспансиялық идеологиясының дамуына жағдай жасайтын болды.

XIX-XX ғасырлардың шегінде прогресистік бағыттың ең ірі өкілі, белгілі американдық тарихшы Чарльз Остин Бирдтің (1874-1948) ғылыми қызметін басталуын жатқызады. Ол тарихтың философиясына, американдық, еуропалық тарихқа, халықаралық қатынастардың тарихына назар аударған. Ол Англияда өз тарихи білімін аяқтап, әлеуметтік мәселелерге назар аударып және лейбористік шеңберге жақын болды. Ч. Бирд жаңа замандағы тарихи процестің басты қозғаушы күшін капитализмнің өнеркәсіптік дамуынан көрді. Ф. Тернерді адам үйлесімі және табиғатпен араласып кетуді бақыт деп айтса, ал Ч. Бирд адамның біртіндеп табиғаттан кететінін айтады. Ч. Бирдтің көзқарасы бойынша, өнеркәсіптік даму, индустриализм Әлеуметтік қайшылықтарды шешуге міндетті.

Ч. Бирд индустриализмнің рөлін өзінің алғашқы – «Өнеркәсіптік төңкеріс» (1907), «Еуропаның қазіргі тарихының дамуы» (1901) атты жұмыстарында көрсетті, бұл жұмыстар Еуропаның тарихына арналған, ал одан кейін американдық тарихқа қарай өңделді.

XIX-XX ғасырлардың межесінде жұмысшы қозғалысының тарихын зерттейтін коммонсов-висконсин деп аталатын мектеп қалыптаса бастады. Оның идеялық негізінде жұмысшы қозғалысының бейсаясаттығының тред-юнионистік тұжырымдамасы және капиталистік жүйе шеңбердегі жұмыс күшін сатудың шарттарын жақсарту үшін күресумен оның мақсаттарының шектеуі болды.

Бұл мектептің тарихшылары АҚШ-та жұмысшы қозғалысы таптық сипатқа ие емес. Коммонсов-висконсин мектебінің болашақ дамуының негіздерін идеялық-теориялық көзқарастарын, 1886 жылы «Америкадағы жұмысшы қозғалысы» атты кітап шығарған Джон Гопкинс университетінің профессоры Р. Т. Эли қалады. Ол көп құжаттар жинады, жұмысшы қозғалысының белгілі қайраткерлері Паудерли және Гомперстен өзі интервью алды. Р. Т. Эли АҚШ-тың жұмысшы қозғалысында социалистік және тред-юнионистік – екі тенденциялардың барлығын көрсетті және соңғысын ұнатты. Р. Т. Элидің пікірінше, жұмысшы мәселесін шешу үшін жұмысшылар

арасында ағартушылық пен христиандық этикалық ережелерді бекіту керек болды.

Бұл либералды-реформистік идеяларды Висконсин университетінің профессоры Дж. Коммонс және оның мектебі жалғастырды. Олар жұмысшы қозғалысы туралы мәліметтерді мұрағаттар, кітапханалар, жекеменшік коллекцияларын жинады және 1910 жылы жиналған деректердің бір бөлігін, материалдарды 10 томдық «Американдық өнеркәсіптік қоғамның құжаттық тарихы» жинақтарында шығарды. Олардың зерттеушілік тұжырымдамасында – американдық жұмысшыларға пролетарлық сана сезім емес, орташа таптың материалдық деңгейіне жетуге талпыныс тән болып шықты.

XX ғасырдың басында АҚШ-тың отарлық тарихын зерттеуде империялық мектеп деп аталатын мектеп қалыптасты. Бұл мектептің тарихшылары Англияның американдық отарларын Британдық империя организмнің бір бөлігі ретінде қарастырды. Империялық мектептің тарихшылары өз көзқарастары бойынша англосаксон мектебінен шыққан, бірақ бұл кезеңде АҚШ империялық менмендіктерді көрсете бастады, сондықтан бұл мәселе дегенмен қосымша ойлануды талап етті.

Империялық мектептің көрнекті өкілі Герберт Леви Огуд (1856-1918) болды. Ол үш томдық «XVII ғасырдағы американдық отарлар» және 4 томдық «XVIII ғасырдағы американдық отарлар» атты жұмыстарын жариялады. Бұл еңбектерде Америкадағы отарлық басқарудың британдақ жүйесі зерттеу пәні ретінде американдық тарихнамада алғашқы рет қарастырылды. Г. Л. Огудтың пікірі бойынша, американдық саяси институттар англо-саксон саяси мұрасының дамуы ғана емес, американдық жағдайларындағы өзгерістерін зерттеуді қажет. Саяси қағидаттарда пайда болған айырмашылық отарларды тәуелсіздік үшін күресуге жеткізді. Г. Л. Огуд британдық мұрағаттардың материалдары негізінде метрополияның талпынысының отарларды басқарудың иілгіш әдістеріне көшуді қарап шықты. Г. Л. Огуданы Англияның Солтүстік Американың отарларымен қарым-қатынастарының тек қана саяси және әкімшілік жақтары қызықтырды.

Империялық мектептің тағы бір өкілі – Дж. Бир. Ол өзінің «Британдық отарлық жүйенің тегі, 1578-1660» (1908) және үш томдық «Британдық отарлық саясат, 1754-1765» (1907) еңбектерінде Англияның және солтүстік американдық отарлардың экономикалық өзара қарым-қатынастарын қарастырды. Империялық мектептің мәселнамасын кеңейткен Чаннинг Эдвард (1856-1931) болды, ол Батысты игеруді қарастыруды ұсынды.

Империялық мектептің тарихшылары тәуелсіздік үшін соғысты зерттеуде жаңа акценттерді енгізді, олар ағылшын билеуші топтары икемді саясатты жүргізгенде, Америкадағы көтерілістің басталуына жеткізбегенде соғыстың болмауы мүмкін еді деген пікірде болды.

XX ғасырдың басында американдық тарихнамада АҚШ-тың сыртқы саясатын зерттеу күшейе түсті. Американдық тарихшылар еуропалық тарихшылар сияқты, АҚШ-тың Латын Америкасы, Қиыр Шығыстағы экономикалық экспансиясы артта қалған елдердің экономикалық мүдделеріне сәйкес келетінін айтты. Американдық тарихшылар, АҚШ қолдаған Қытайдағы «ашық есіктер» доктринасы Қытайдың өзінің ұлттық мүдделері үшін қажет екені туралы пікірді білдірді. Сонымен бірге, «Монро доктринасына» байланысты зерттеулер пайда болды. Оларда американдық капитализмнің дамуға қатысты экономикалық түп-тамырлары ашылмады және бұл доктринаның қорғаныс аспектісі біржақты көрсетілді. АҚШ-тағы сыртқы саясаттың тарихшылары мемлекеттік мекемелермен тығыз байланыста болды.

XIX-XX ғасырлардың межесінде АҚШ-та монополистік капитализмнің өзекті мәселелерін жариялаған радикалды публицистика өзін көрсете бастады. Радикалды публицистер «кірдің күреушілері» ортақ жалған атауды алды. Олардың жұмыстары әдеттегі құжатталған зерттеулер болды. Осындай орыс тіліне аударылған белгілі жұмыстардың бірі Дж. Майерстің «История крупных американских состояний» (1909-1910) (орысша аудармасы – Г. Майерс «История американских миллиардеров». М.-Л., 1924. Т. 1-2).

Американдық тарихнамада белгілі орынды негрлік тарихнама да ала бастады. АҚШ-тағы негрлер әлі де әлеуметтік езушілік және нәсілдік кемсітушілікті көрді. 1895-1910 жылдар аралығында Оңтүстіктің сегіз штаттында негрлер сайлау құқықтарынан айырылды, нәсілдік сегрегацияның жүйесі жұмыс істеді. Негрлер қозғалысының белсенді қатысушыларының және жетекшілерінің бірі Уильям Бёркхард Эдуард Дюбуа (1868-1963) болды. Ол Гарвард және Берлин университеттерін бітірген және Атланта қаласының негр университетінде сабақ берген. Ол АҚШ-тың тарихына негрлердің қосқан үлесі туралы мағлұматтарды жинап, Оңтүстіктің Қайта құру кезеңінің оңды нәтижелерін көрсетті.

АҚШ-та социалистік тарихнама да болды. 1876 жылы оңды ревизионистіктен солшыл марксистікке дейін кең идеялы спектрі бар Социалистік жұмысшы партиясы құрылды. Социалистік партияның оңшыл қанатының басшысы Хилквит Моррис (1869-1933) 1903 жылы «Құрама Штаттардағы социализмнің тарихы» атты жұмысын жариялады, бұл еңбек 1907 және 1919 жылдары орыс тіліне аударылып,

баспадан шықты. Социалистік тарихшылардың қатарына жататын тарихшы – Ф.Тернердің шәкірті Элджи Саймонс (1870-1950) болды. Оның АҚШ-тағы әлеуметтік шиеленістер тарихы бойынша еңбектері жарыққа шықты: олар орысша аудармасымен: «Классовая борьба в Америке». – М.-Л., 1922, және «Социальные силы в американской истории». М., 1925.

Американдық социалистік ойдың дамуына өз үлесін АҚШ-қа эмигрантталған солшыл неміс социал-демократы Герман Шлютер (1918-1919) болды. Ол АҚШ-тағы неміс жұмысшылары-эмигранттары, жұмысшылардың Азаматтық соғысына қатысуы жөнінде, сол сияқты Англиядағы чартистік қозғалыс туралы жазды.

9-тақырып. ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ НЕМІС ТАРИХНАМАСЫ

Неміс тарихы философиясының ағартушылық мектебі

XVIII ғасырда ең басты әлеуметтік саяси тарихы даму бұл Германияның бірыңғай нарықтың болмауымен ерекшеленген еді. Қоғамда ұзақ уақыт бойы теология өмір сүрді, ол неміс ойының дамуына тежеу болды. Неміс ғалымдарының ежелгі тілдерді жетік меңгеруі, тарихи деректермен зерттеулер жүргізгенде үлкен нәтижелерге әкелді.

Территориялық бөлініс қоғамдық ойдың, идеялогияның жетістігі қоғамның ұлттық бірлігінің қалыптасуына мемлекеттік құқықтың қалыптасуына әкелген еді. Мемлекеттік құқықтық білімнің негізін салушы Вюртемберг жерінен шыққан Иоган Якоб Мозер (1701 – 1785) болып есептеледі. XVIII ғасырдағы тарихи ой құқық теологиямен тығыз байланыста болып дамыды және «мемлекет туралы ғылымдардың» біркелкі бөлімі ретінде қарастырылды. XVIII ғасырдан бастап неміс университетінде тарих арнайы пән ретінде оқытылды, бірақ неміс мемлекеттік құқығына кіріспесінің бір саласы ретінде қарастырылды. Германиядағы Ағартушылық ойлар мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайының ерекшеліктеріне байланысты, көбінде өз назарын, философиялық, эстетикалық және этикалық сұрақтарында өзінің көрінісін тапты. Неміс ойшылардың ойы бойынша, тарихи үрдістің негізі ретінде дүниедегі рухани бастамасы болып табылады. Жалпы айтқанда, Англия, Франция сияқты мемлекеттерде механикалық материализм толыққанды философия ғылымына ықпалын тигізбеді. Неміс ағартушылары өздерінің идеяларын саяси қызметте сүйенуге тырысты. Ірі неміс ағартушылары Г. Э. Лессинг, И. Г. Гердер, И. Г. Гете олар масондар бағытын ұстанушылар еді.

Адам қоғамының тарихын түсіну ойларын ірі неміс философы, Ағарту дәуірінің көрнекті өкілі, Кёнигсберг университетінің профессоры Иммануил Кант (1724-1804) білдірді.

Кант шығармашылығы төрт кезеңге бөлінеді:

1) жаратылыстану саласындағы ғылыми ізденістер кезеңі, ол «Жалпыға бірдей жаратылыстану тарихы және аспан теориясы» (1755 жылы) туындысымен аяқталады. Бұл кезеңнің негізгі өзегі – табиғаттың дамуы мәселелеріне арналды. Бұл идея метафизикалық көзқарасқа берілген алғашқы соққы болды;

2) метафизикалық зерттеулер кезеңі, онда Кант вольфтік философиядан гносеологияға қадам басты және Сведенборг

мистикасын сынға алды («Аруақшыл адамның қиялы», «Сезім дүниесі мен парасат дүниесінің формасы мен негіздері туралы»), (1770 жылы);

3) сын кезеңі. Іс жүзінде мұнда гносеология жасалады және таным теориясына субъект пен оның қызметі енгізіледі. Бұл кезең «Таза зердеге сыннан» (1781 жылы) басталып, содан соң «Практикалық ақылға сын» (1788 жылы), «Пікір қабілеттілігіне сын» (1790 жылы) сияқты іргелі еңбектерде жалғасын тапты. Кейбір философия тарихшылары Канттың осы еңбектерінен кейін философияның бүкіл тарихын «сынға дейінгі» және «сыншылдық» кезеңге бөлді, мұның өзі оның жалпы философияға орасан зор дәрежеде ықпал еткендігін көрсетеді;

4) Кант шығармашылығының соңғы кезеңі логика, педагогика, физика, география және антропология туралы дәрістерінің жариялануымен сипатталады. Мұнда ол гносеология мен табиғат метафизикасының арасындағы байланыстырушы буынды табуға тырысты. Кант өзіне дейінгі ойшылдардың эмпиризм мен рационализм саласындағы сыңаржақ кеткен кемшіліктерін көрсете отырып, философияда бұрын-соңды болмаған үлкен жаңалық ашты. Ол бұл жаңалықты философиядағы «коперниктік төңкеріс» деп атады. Кантқа дейінгі ойшылдар табиғатты зерттей отырып, болмысты, материяны философияның негізгі нысанына айналдырса, керісінше, философиялық талдау-ойлауға, идеяға, ақыл-зердеге, субъектіге бағытталуға тиіс деді. Ал болмыс, материя, объекті осы ойлауға, идеяға, ақыл-зердеге, субъектіге бағынады және солардан келіп шығады деп білді. Мұның өзі Канттың сол уақытқа дейін кеңінен орын алып келген таным теориясындағы және философиядағы көзқарасты толығынан қайта қарап, жаңа ілімнің, ағымның іргетасын қалағанын көрсетеді. Канттаным процесіндегі қайшылықтарды кеңінен ашып, олардан шығудың жолын көрсетті. Ол адамның таным қабілетін: сезім, пайым және зерде деп үшке бөледі. Таным процесін бұлай үшке бөлу философия тарихында Қайта өрлеу дәуіріндегі Николай Кузанскийдің шығармасында алғаш рет байқалған болатын. Бірақ Кант таным процесін басқа тарихи жағдайда басқаша қарастырды. Оның мақсаты – жаңа дәуірдегі эмпиризм мен рационализмнің тар өрістілігінен шығып, оларды өзара ымыраластыру еді. Сондықтан ол априорлы (латынша априорлы – тәжірибеден тыс пайда болған ұғым, ой, идея) синтетикалық пікірдің жаратылыстану саласында қандай орын алғандығын көрсету үшін білімдердің әртүрлі салаларын алды. Кант, ең алдымен, математиканы, жаратылыстануды және метафизиканы (философияны) априорлы синтетикалық тұжырым арқылы талдай келіп, таным процесінің қалыптасуы мен белгілі бір сатылардан өту жағдайын көрсетті. Осыдан математика – сезімділікке,

жаратылыстану – пайымға, метафизика, яғни философия – зердеге қатысты екені анықталды.

Сондай-ақ, Кант пайым мен зерденің диалектикалық бірлігін анықтауға да ұмтылды. Оның ойынша, пайым мен зерде бір-бірінен онша алшақ кете қойған жоқ. Қайта ұлы философтың айтуынша, пайым категориялармен, ұғымдармен қарулана отырып, зердеден гөрі адамға жақынырақ тұрады. Ал зерде болса, өзінің идеялары және принциптері арқылы өмірден қол үзіп, «бүкіл әлемді танымын, білемін» деп бос әрекеттеніп, шешілмейтін қайшылықтарға ұрынады. Пайым мен зерденің өзара байланысын айқындау процесінде Канттың не себептен пайымға ерекше бет бұрғанын аңғаруға болады. Өйткені ұлы ойшыл шығармашылығының алғашқы кезеңі жаратылыстану саласында өткен болатын. Ол, ең алдымен, математик, астроном, биолог, сондай-ақ, тағы басқа да ғылымдар саласының маманы болды. Алайда шығармашылық өмірінің келесі, сыншылдық кезеңінде оның философияға бет бұруы зердеге ерекше мән беруіне, сол арқылы адамзатты ғасырлар бойы толғандырып келген әлемдік проблемаларға бой ұруына жол ашты. Алайда оның зерде туралы ілімі таным теориясы, логика, диалектика мәселелерінде, сондай-ақ адамгершілік, мораль және сезімділік, проблемаларында таңғажайып жаңалықтарды ашты. Дегенмен оның зерделі философиясы шешілмейтін қайшылықтарға тап болып, адам баласының алдында тұрған көптеген сұрақтарға жауап бере алмады. Біз оның зерделі философиясы шешпеген аса бір үлкен мәселе «өзіндік зат» идеясы дер едік. Өйткені Кант «өзіндік зат» біздің санамыздан, бізден тыс өмір сүреді деп мойындай отырып, «бірақ оны тану мүмкін емес, өйткені оған біздің зердеміздің шамасы келмейді» деген қайшылыққа ұрынады. Оның зерделі философиясынан туған осындай қайшылықтарды шешу және «өзіндік зат» проблемасын белгілі бір нысан етіп қарау, философия тарихында жаңа бағытқа жол бастаған философтардың үлесіне тиді.

Иммануил Канттың айтуынша, қоғамда табиғатынан пайда болған адамзатты қадағалайтын белгілі бір заң бар дейді. Қоғамдағы өмірдің сипаты жеке мақсаттар мен адамның қоғамдағы қызметінің нәтижесімен сәйкес емес болуы.

Кант бойынша тарихты – адамның бірлесіп нәтижелі мақсатты істі жүзеге асыруы, соның ішінде құқыққа қатысты азаматтың құқықтық жағдайы және толық құқылы болуы деп қарастырады. Канттың ойынша, тарихты қарама-қайшылықтар дамытады, тіпті халық арасындағы антогонизм деп те атауға болады, халықтың бір-бірімен тіл табысуы және халықтар арасындағы жағдайды, тәртіпті реттейтін

билеуші мемлекет. Қоғамдағы маңызды мәселе әрбір адам өзінше заң шығаруға тырысады дейді. Сол себепті мемлекет билеушісін заңға сәйкес іс-әрекетін қадағалап отыратын орган болмаса, өз билігін шектен асыра пайдалануы мүмкін. Қоғамдық істерді басқару үшін мемлекеттік құрылыс туралы білім мен тарихтан мықты іс-тәжірибе қажет. Сонымен қатар адамның жағымды қасиеті қоғамда Құдайға ғана қатысты емес, сонымен қатар халық алдында парыз түсінігі болуы қажет. Кант адамзат қоғамының дамуын прогрессивті және заңды деп қарастырды. Ол сонымен қатар еңбек рөлі мен қоғамдық дамуда оның бөлімдеріне баса назар аударды. Кант мәдениет теориясын құрды. Ол мәдениетті өркениеттен айыра білді. Кант мәдениет адамзат ойының құндылықтары деп білді, ал өркениет – қоғамдық құрылыстың мәдени құндылықтардан бөлініп шыққан қазіргі даму типі деп көрсетті. Кант мемлекетті адамзаттың жалпы болмысының мәдени институты деп қарастырды. Кант халықаралық қатынастардың идеялды түсінігін «К вечному миру» атты трактатында қалыптастырды. Ол әлемдік масштабта халықаралық мемлекеттер одағын құруды жобалады. Әлемге ұмтылу үшін әрбір мемлекеттің сыртқы саясатын императивке айналдыру қажет деп санады.

Қоғамның тарихи дамуы туралы маңызды ойларды ұлы неміс ақыны, дана ойшыл, табиғаттанушы Иоган Волфганг фон Гёте (1749-1832) салды. Жас кезінен үйінде арнаулы жан-жақты білім алды, жеті-сегіз жасынан бірнеше көне және еуропалық тілдерді меңгерді, француз мәдениетімен жетік таныс болды. Лейпциг және Страсбург университеттерін бітірді. Гетенің рухани қалыптасуына Винкельман, Гердер және Шиллер үлкен әсер етті. «Гец фон Берлихинген» (1773 жылы) атты драмасында реформация кезеңіндегі бүлікшіл рыцарьдың бейнесін ашып көрсетті. Бұл шығармасында романтизм ықпалы байқалды.

1774 жылы Гете «Жас Вертердің азаптары» атты романын оқушы қауымға ұсынды. Бұл романында Гете жас кезіндегі күмәндану мен тынымсыз ақиқат іздеуден гөрі, тұрақты қалыптасқан бейнелерге көбірек бас ұрады. Ол Спиноза пантеизмімен әуестеніп, адамға деген шынайы махаббатымен дараланған Прометей, ізгіліктің жоғары моралін дәйекті ұстанған Христос, тынымсыз ізденістегі Мәңгі Еврей, Фауст бейнелеріне үңіледі. Гете антикалық классикалық мәдениетке үлкен мүдделілік танытады. Антикалық өнер мен әсемдік Гете бойынша, Ежелгі Грекияда мүмкін болған еркін мемлекеттегі тұла мен қоғам арасындағы үйлесімділіктің көрінісі. Тек осы жағдайда адам адам бола алады. Осындай мұратты азаматтық салада қоғамдық қайшылықтарды теңестіріп, үйлесімділікпен шешеді. Үйлесімділік тұрғысынан кез

келген саяси күштеу тұлғаның жан-жақты дамуына шектеу болып табылады. Сол себепті Гете француз төңкерісін қабылдамады, оған қарсы сатиралық пьесалар жазды.

«Соңғы Гомерид» болғысы келген Гете Илиадаға еліктеп, «Ахиллеаданы» жаза бастады, бірақ аяқтамады.

Веймарда Гете бірінші министр қызметін атқарды. Ол басқару қызметімен қатар, білім беру, денсаулық сақтау істерімен көп айналысты. Бұл кезеңде Гете табиғаттанушы ғалым ретінде салыстырмалы морфология (терминді өзі енгізген), физика (оптика мен акустика), минералогия, геология және метеорология салаларында маңызды жаңалықтар ашты.

Гётенің өсімдіктер мен жануарлар жүйелеріндегі құрылымдық бірлік туралы идеялары дарвинизмге жол ашты. Гётенің бүкіл еуропалық ағартушылық ойдың тұжырымдамасына жататын еңбегі – «Фауст» трагедиясы.

Кейін Ф. Ницше жалпы батыстық мәдени типті фаустық адам деп атаған. Фауст бейнесінде ақиқатты тынбай іздеуші, азаттық үшін күрескер, рухы жоғары, нағыз жасампаз кейіпкер суреттелген. Мефистофель болса, Гётенің өзіндік күмәндарын білдіреді.

Иоганг Волфганг фон Гёте әлеуметтік прогресс миллиондаған адамдардың мақсаттары мен қызығушылықтарының нәтижесінде еріксіз пайда болады деген. Гётенің ойынша, қажеттіліктерден жалпы қоғамдық идеялар пайда болады. Тарихи әртүрлі тұлғалардың ойларын түсіну үшін, сол заманда өмір сүру қажет және қандай әсерлер сезінгенін білу қажет. Ол бүкіл халықтық көтерілістерге, соның ішінде Француз революциясына дүниежүзілік тарихта жаңа дәуір ашылды деп оң көзбен қарайды. Оның ойынша революция әрқашан билеушінің кесірінен болады, бірақ революция – жауыздық, мемлекеттің құлауына да әкелуі мүмкін. Революция әрқашан қоғамдық қатынастардың, мемлекеттік орындардың жанаруына, реформаларға, түбегейлі өзгерістерге әкеледі.

Адамзат тарихындағы ең түбегейлі органикалық негізде өлі және тірі табиғат эволюциясы нәтижесінде адам мен қоғамның қалыптасуы жөніндегі теорияны неміс философы, ағартушы, жазушы және әдебиеттанушы, мәдениет теоретигі Иоганн Готфрид Гердер (1744 - 1803 жылдары) ұсынды. «Адамзат тарихы философиясының идеялары» (1784-1791 жылдары) атты төрт томдық еңбегінде адамзаттың үздіксіз қарыштауы туралы жазды. XX ғасырдың басына дейін бұл идея аксиомалық сипатта болып келді. Оның пікірі бойынша, қоғам – бұл серпінді тетіктері, алдымен тіл, кейіннен оның негізінде қалыптасқан ғылым, қолөнер, өнердің, отбасы, мемлекет болып табылатын

органикалық тұтастық. Халықтар тарихы, Гердер бойынша, әрбір буыны алғашқысы және келесісімен ажырамас байланысқан мәдени дамудың тұтас тізбегі болып табылады. Мәдени дамудағы тіл мен қоғамдық институттардың қызметін жоғары бағалау Гердерді қазіргі мәдениеттанудағы рәміздік және әлеуметтік мектептерге жол ашушы деп санауға негіз бола алады. Гердер славян және Ресей халықтарының мәдени қуатын жоғары бағалаған; славян тілдері жөніндегі ілім – славистиканың негізін қалады. Гердер әлемдік деңгейдегі У. Шекспир, М. Сервантес, А. С. Пушкин сияқты даналардың шығармашылығы әр уақытта ұлттық сипатта болады деді. Әрбір халық өзінің арнаулы бағдарламасы бойынша дамиды. Сонымен қоса, бұл дамуда этнос парасаттылық және әділеттік мақсаттарын көздеуі керек. Бұл жағдайда адамның жоғары қасиеті – гумандылық жүзеге асады. «Халық әндері» (1778-1779 жылдары) жинағында Гердердің поэтикалық шығармашылығы барлық халықтардың теңдігі туралы идеяны қолдайды. Ол шығармашылық мәдени-тарихи әдістеменің негізін қалады.

Иоганн Готфрид Гердер француз ағартушыларының қоғам дамуы туралы түзу сызықты схемалық көрсетіліміне өзгеріс енгізді. Былай түсіндіруге болады; қайта өрлеу, даму және гүлдену кезеңдерін секіріс кезеңі деп сипаттайды. Ағартушылардың прогрестік идеялары, жеке тарихи дәуір мен халықтардың ерекшеліктері деп көрсетеді. Әрбір халық өз мәдениетінің дамуына үлес қосты деп санайды. Мәдениет деп ол тіл, ой, дін, ғылым, өнер, еңбек, сауда және қоғамдық қатынастардың кең әлеуметтік түсінігі деп қарастырды. Гердер Веймар герцогтігінде басты билікті атқарды. Гердер романтиктердің қызметіне көңіл бөлді. Ол халықтың әнін, жырын, аңызын зерттеп, «Голоса народов в песнях» Европа халқының шығармашылығы туралы жинақ шығарды. Ол сонымен қатар, сыни әдістерді Библия мен ежелгі грек поэмаларын зерттеуде пайдалану қажет деп табады. Герман ағартушыларымен біруақытта тарихи танымды дамытуда консервативтік ойлар пайда болды.

Өз ойын танытушы бюргерлік топтан шыққан заңгер, вестфальк княздігінде қызмет еткен Оснабрюк Юстус Мёзер (1720 – 1794). Ол Англиядағы өнеркәсіп төңкерісін оң бағаламады. Мёзер өз ойының 3 томдық «История Оснабрюка» (1765 – 1824) қоғамдағы адамзаттың прогрессивті дамуын ұлттық тарихты оқытуда ескі идеяға негізделгенін айтты.

Оның негізгі идеясы тұйық сословиялық-корпоративті құрылыс және ұсақ шаруашылық пен меншік шаруаны көрсету болды. Мёзердің ойынша, саяси құқықты және еркін деп жоғарғы сословие өкілдері

болды. Ол мемлекеттік және қоғамдық құрылыста құқықтық форма орын алғанын көрсетті. Мёзер бірінші болып Германияның аграрлық тарихында қауымдық-маркерді мәселе етті. Бірақ рулық қауым мен ерте орта ғасырдағы көршілік қауымда ешқандай айырмашылық жоқ деп есептеді.

Сонымен қатар, тарихты тек қана құжаттық деректерге сүйене отырып жазуды атап өтеді. Эмпирикалық әдіске сүйене отырып, тарихты зерттеу арқылы оны нағыз ғылымға айналдыруға болады дейді. Герман тарихнамасында романтиктер жазған баяу дамып жатқан қоғамдық қатынастарға Мёзер дәстүрлік принципті насихатымен әсер етті.

Ірі ғылыми педогогикалық орталық XVIII ғасырда Германияда Геттингейнск университеті еді. Оның ұйымдастырушысы профессор Иоган Кристоф Гаттерер (1727 – 1799) ағартушылық идеяны мемлекетті басқару формасы деп атайды. Ол тарих ғылымын дербес ғылым ретінде қалыптасуын төмендегідей түсіндіреді:

- 1) тарихты толыққанды зерттеуді анықтау
- 2) тарихи теорияны анықтау
- 3) тарихи зерттеудің әдісін жасау
- 4) арнайы тарихтың даму тетігін анықтау

«Тарих – қоғам дамуының тетіктерін, басты қозғаушы күші мен болашағын анықтайды», – деп түсіндіреді И. К. Гаттерер. Ол тарихи зерттеудің екі әдісін атап көрсетті: хронологиялық және синхронды. Хронологиялық әдіс – тарихты мемлекеттің, ұлттың, мәдениеттің құрылуын, ал синхронды әдіс статистикалық мәліметтерге жүгіне отырып ұқсас үрдістерді зерттеу. Гаттерер тарихтың қосалқы пәндеріне дипломатика, хронология, нумизматика, география және геология пәндеріне көңіл бөлді.

Геттинген мектебінің ірі өкілдерінің бірі Август Людвиг Шлёцер (1735 – 1809). Швециядан және Ресейден келген соң 1779 жылдары осы университетте философия факультетінде саясаттану курсынан және құрамдас бөліктері статистика, мемлекеттік құқық және тарихтан дәріс берді. Шлёцер лекциясында 700-900 студенттер отыратын. Шлёцер лекциясын болашақ прусс реформаторы Штейн және Гарденберг тыңдаған.

Шлёцер саяси публицистикамен айналысты, 1791 жылы сәуірде Германияда бірінші болып француздық «Адам және азамат құқығының декларациясын» жариялады, бірақ Франциядағы ушыққан революция соған қарсы бағыт ұстады. Оның саяси идеалы «абсолютизмдік өрлеу». Прогрестің әсерлі қаруы мемлекет деп санады. Шлёцер өмір бойы

орыс тарихына көп қызығушылық артты. Геттенгенде алғаш рет орыс тарихын оқытатын қоғам құрды. Орыс жылнамаларындағы алғашқы мәтіндердің реконструкциясын зерттеу үшін тарихи-филологиялық сынның салыстырмалы әдісін пайдаланды. Ежелгі орыс мемлекетінің құрылуында норман теориясын пайдаланды, шығыс славяндардың тарихында варягтардың ешқандай рөлі болған жоқ деп көрсетті. Германиядағы Француз революциясы кезеңінде яacobиншілердің жақтастары пайда болып, буржуазиялық-демократиялық республиканы құруға шақырды. Солардың ішінде ең атақтысы Георг Форстер (1754 – 1794) болды. Ол гавайлықтар өлтіріп кеткен ағылшындық капитан Джеймс Кукпен (1728-1779) бірге дүниежүзілік саяхатқа қатысады. Осыдан кейін «Путешествие вокруг света» (1777) деген кітап шығарады. Тынықмұхиты аралындағы елдерде ешқандай «Алтын ғасыр» және бақытты өмір де жоқ, сол үшін адамзат прогреске ұмтылу қажет деп санайды. Сонымен қатар, Форстер қоғамдық дамуда әртүрлі таптардың арасында әлеуметтік үзіліссіз күрестер жалғасуда деп жазды.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Германия тарихнамасы

XIX ғасырдың басында Наполеон соғысынан кейін герман тарихнамасы 2 негізгі бағытта дамыды: 1) консервативті-романтикалық (Пруссия мен солтүстік-герман мемлекеттерінде таралған) және 2) либералды-ағартушылық (елдің оңтүстік-батысында).

XIX ғасыр басында наполеондық соғыстан кейін герман тарихнамасында екі негізгі қағида болды: консервативті-романтикалық, ол Пруссия мен солтүстік герман мемлекеттерінде етек жайды және либералды-ағартушылық, ол елдің оңтүстік батысында қанат жайды. XIX ғасыр басында неміс студенттерінің саны 7 мыңнан 1830 жылдары 15 мыңға дейін өсті. Олардың үштен бірі теологиялық факультетте оқыды, 20%-ға жуығы философияны зерттеді, филология мен тарихты оқыды. XIX ғасыр басында дәстүрлі университеттік факультеттер – теологиялық, философиялық, юристік, дәрігерлікпен қатар, мамандандырылған секциялар, оның ішінде тарихи да пайда бола бастады.

Университеттерде деректер зерттелетін семинарлар өткізіле бастады және талқыға салынған рефераттар жазылды. 1815 жылы Герман Одағының құрылғаннан соң ұлттық тарихқа деген қызығушылық артты, бұл тарихи деректердің басылып шығарылуын қажет етті. Бұл жұмыста бастамашы болған танымал пруссиялық мемлекеттік қайраткер барон Карл Штейн және 1819 жылы Майндегі Франкфуртте өзінің журналы бар көне герман тарихының деректерін зерттейтін

Қоғамдастық ұйымдастырылды. Әйгілі «Германияның тарихи ескерткіштері» сериясының негізі қаланды, (Monumenta Germaniae Historica), ол әлі күнге дейін шығарылады. Мұндағы құжаттардың көбі орта ғасыр тарихына арналған және жаңа заман тарихына да көңіл бөлінген. XIX ғасырдың бірінші жартысында Германияда көптеген аумақтық таихи қоғамдастықтар құрыла бастады. 1840 жылдардың ортасына қарай 44 тарихи қоғамдастық жұмыс істеді, олардың Баварияда – 8-і, Саксония мен Тюрингияда – 7-еуі. Олар 9 мың адамды қамтыды. Жергілікті тарихи журналдар да құрылды. 1820 жылдың ортасында бірұлттық тарихи қауымдастықтардың құрылуы туралы қадамдар жасала бастады, бірақ бұл мақсатқа әкімшілік кедергі болды. Алғашқы бүкілгермандық тарихшылар және филологтар жиналысы 1846 жылы қыркүйекте Майндағы Франфуркте өтті. Оңтүстік Батыс Германияның либералды тарихшылары мен австро-пруссік консервативті тарихшылар арасындағы қайшылықтар нәтижесінде бүкілгермандық қоғамдастықтың жоспарлары жүзеге аса алмады.

Саяси бытыраңқылық жағдайындағы Германияда ұсақ мемлекеттерді байланыстыратын бүкілгермандық фактор философияда да етек жайды. Неміс классикалық философиясының өкілдері тарихи процестер мен оның барысын идеалистік қалыпта талқыға салды. Герман тарихи ғылымының және әлемдік тарихнамаға өзінің үлесін қосқан Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің (1770-1831) ойлары болды. 1818 жылдан бастап ол Берлин университетінде философия тарихынан дәріс берген. Ол әлемдік тарихты қарама-қайшылықтар арқылы дамиды деп қарастырды. Тарих – бұл еркіндік санасының үздіксіз өсуіне негізделген алғашқы әлемдік рухтың өзіндік дамуы. Адамзаттың шынайылығы әлемдік рухқа негізделген, және де әлемдік рух та адамзат бірлігінен нәр алады. Рух құрылымы Гегельде үш топқа бөлінеді: ортақ, дара, ерекше. Ортақ – бұл әлемдік рухтың өзі, дара – жеке адам, ал ерекше – бұл бөлек халықтың рухы, ол әлемдік тарихтың басты субъектісі. Халық рухын ол тарихи өзгермелі деп қарастырды. Әлемдік тарихтағы әртүрлі кезеңдерде алғашқы орынға әртүрлі халықтар шығып отырды.

Гегель бірінші болып тарихты ұлы адамдар жасайтынын айтты және тарихтың өзі де даму барысында тарихи қайраткерлерді танымал етеді немесе шет қалдырады, ал қоғамның дамуы объективті заңдылыққа бағынышты, оны тануға болады, ол еркіндікті тануда жатыр деген. Гегельдің көзқарасына сай тарих көне Шығыстан басталады, онда алғаш рет еркіндік пайда болған, бірақ депотиямен тұншықтырылған. Көне Грецияда еркіндік танымы басты құндылық болды, бірақ тек

таңдамалылар ғана бұл еркіндікті сезіне алды. Еркіндікті танудың үшінші кезеңінде Гегель христиандықтың пайда болуымен және оның герман халықтарында таралуымен байланыстырды. Тарих әрдайым карама-қайшылықтар күресіне толы болғандықтан, Гегель соғыстар адам тарихынан тыс болмайды деп ойлаған, бұған қоса мемлекеттің денсаулығы бейбіт кезде тексерілді, ал соғыс кезінде мемлекеттің мықтылығы мен оның жеке элементтермен байланысы тексеріліп, сыннан өтеді деген. «Соғыс мемлекеттің жетілуі үшін қажет болғандарды көрсетеді. Мемлекет – еркіндік принципі дамитын форма және жеке адам, адамның барлық құндылықтары, оның барлық рухани шындығы тек мемлекеттің арқасында дамиды», - деп пайымдайды Гегель.

Гегель мемлекеттік құрылыстың ең тиімдісі конституциялық монархия деп санады, оның пікірі бойынша, ол демократия немесе көпшілік немесе жеке мүддені қорғайтын тиранияға қарағанда тұрақты болады. Бөлшектенген әлсіз Германияның жағдайында Гегель орталықтанған мықты билікті жақтады. Гегель монарх ұлттың бірлігі нышаны ретінде ғана керек деген, ал ондай рөлді сайлау нәтижесінде танылған билеуші де атқара алады. Гегель сонымен мемлекеттік бюрократиялық машинаға да маңыздылық артты, оның айтуы бойынша билік жеке адамдар қолынан корпорациялар қолына көшті. Гегель бұған қоса бөлектену түсінігін енгізді, ол бойынша қоғам тарихында жеке адамдарға жат, бірақ оларға билік жүргізетін күш пайда болды. Қоғамдық өмірдің құрылымы бойынша негізгі адамдар тобы ауыр жұмыстарды атқаруға мәжбүр, сол кезде азғантай ғана адамдар байлыққа кенеліп, басқаларды қанауға мүдделі. Бірақ Гегель революциялық төңкерістерді құптамады, оған қоса реформаларды жақтады, дегенмен адамадар өз құқытарын қорғау үшін күресуі керектігін мойындап, ал бұны істемеген құл болып қалады, себебі өз өмірлерін қауіпке тіккісі келмейді деп есептеді.

XVIII – XIX ғасырдың ширегінде неміс тарихи ғылымында романтизм бағыты пайда болды. Оның пайда болуы Йен үйірмесінің романтиктерімен тығыз байланысты болды (олардың ішінде ең танымал болғандары Фридрих және Август Шлегели, Фридрих Гарденберг-Новалис және олармен байланысты берлиндік теолог және философ Фридрих Шлейермахер). Романтиктер Ұлы Француз революцияның нәтижелеріне риза болмады, оларға бұл қатал болып көрінді.

Романтизмде негізгі екі бағытты көрсетуге болады – реакцияшыл және либералды. Ағартушылықты жокқа шығыра отырып неміс романтиктері тарихтағы тұлға орнын атап көрсетті, тарихи оқиғалардың жеке және қайталанбастығын атады. Романтиктер патриархалдық

ортағасырлық сословиелік жүйені – «рыцарлар мен әулиелерді» пір тұтты, кейбіреулері өткенге оралуды насихаттады. Нақты тәжірибе жағдайында романтиктер ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы бар жағдайды сақтауға шақырды, яғни неміс қоғамының жартылай абсолюттік және сословиелік жағдайдағы дамуына. Олардың ойынша, тек осы ғана қоғамның патриархалдығын сақтауға және аристократия басқаратын дворяндар мен буржуазия арасындағы теңдік пен келісушілікті сақтай алады. Романтиктер бұған қоса әлеуметтік теңдік пен адамгершілік жайлы айтқан, сол себепті олардың көзқарастарында ағартушылық аз да болса білініп тұрды. Неміс романтизмі сонымен қатар солтүстік германдық протестандық және оңтүстік германдық католиктік деп бөлінді. Романтикалық тарихнама өзінің үлесін тарихилыққа сөзсіз енгізді. Романтиктер қоғам тарихындағы әрбір кезеңді ортақ дамудағы қажетті бөлшек ретінде қарастырды, оны басты құбылыс деп есептеді. Бұны реформалармен бұзуға болмайды, ал көтеріліс тіптен көмектеспейді. Ол тарихылықты романтиктер ортағасырлық орынға және түсікке негіздеді, ал буржуазиялық қоғамды олар жоққа шығарып және оны тарихи деп санамады. Романтиктер сонымен қатар ұлттық бірлікті және халық мәдениетін жоғары бағалай білді.

Мұрагерлік және дәстүршілдік қағидаларын неміс тарихнамасында құқық мектебі жақтады. К. Маркс бұл туралы мысқылдап жазды, оның өкілдері «қамшыға қарсы кез келген басыбайлы дауысты бой көтеру деп санады, егер бұл қамшы ескі, мұрадан қалған, тарихи қамшы болса ғана» деп жазған. Бұл мектептің ірі өкілі Фридрих Карл Савиньи (1779 – 1861) болды, 21 жасында ол Марбург университетінің профессоры болған, кейін Берлин университетінің ректоры болды, Пруссияның юстиция министрі және өзін конституционализмнің жақтаушысы ретінде жарқын танытқан, бүкіл Германияда ортақ құқықтық жүйенің қалыптасуына қадам жасаған. Савиньи құқық сананың жемісі деген анықтаманы жоққа шығарды, оны кез келген халықтың табиғи жағы деп атап, оны тілге, салт және дәстүрге теңеді. Оның пікірі бойынша құқықты құрастыруға немесе көрші мемлекеттен алуға болмайды. Ол халық рухының органикалық құбылысы болды, ол құрастырылмайды, жеке заңмен жоққа шығарылмайды, себебі ұлттың ішкі негізінен және оның өткен тарихынан туындайды. Савиньидің қолдаушысы және пікірлесі Карл Фридрих Эйхгорн (1781-1854) болды, ол 1830 жылдары консерваторға айналды. Оның басты еңбегі болған 4 томды «Неміс мемлекетінің және құқығының тарихы» (1808-1823) Геттингте басылды, онда ол герман құқығының тарихын оның басталуы мен ХІХ ғасырға дейінгі уақытта қарастырды. Халық тарихи құқық мектебінің

концепциясында бейнесіз дәстүр мен консервативті ойларды тасушы болып қарастырылды, біркелкі ұлттық рухы бар біркелкі масса ретінде анықталды. Онда таптық әлеуметтік қайшылықтар болмайды. Тарихи мектептің зерттеушілік мақтаншы болған алғашқы деректерге сүйенуі, бірақ бұл тәсіл тарихи процестегі мемлекеттік құқықтық анықтамаға жақын болды.

Құқық мектебінің пайда болуы XIX ғасырдың ірі неміс консервативті тарихшысы Леопольд Ранке (1795 – 1886) есімімен байланысты. Ол Лейпциг пен Галле университеттерінде теология факультетінің студенті болды, Одердегі Франфурктегі гимназияда мұғалім және 1824 жылы өзінің алғашқы «История романских и германских народов с 1494 г. по 1535 г.» атты еңбегін жария етті, бұдан кейін оны Берлин университетіне дүниежүзілік тарихтан дәріс оқуға шақырды. 1834 жылдан бастап Ранке университетте тұрақты түрде студенттермен деректерді сыни тұрғыдан зерттеу семинарларын жүргізді. Бүкіл өмірі бойында ол Жерорта елдерінің тарихы, рим папасының тарихы, Реформация кезеңіндегі неміс тарихы, Пруссия, Англия, Франция тарихы жайлы және халықаралық қарым-қатынас жайлы өте көп жазып, зерттеген. Оның зерттеулер жинағы 54 томды құрайды. Өзінің тарихи көзқарасы бойынша Ранке рационализм және діни консервативті тарихи қағидаларға қарсы болды. Оның танымал талабы «тарихты шын мәнінде болғанындай жазу» тарихқа сот құрған ағартушылар мораліне қарсы бағытталды және тарихи шындықты әсерлеуге тырысқан романтиктерге қарсы болды. Ранке жеке тұлғаның қызығушылықтары мемлекет қызығушылықтарымен тепе-тең болуы керек деген. Мемлекет басқа мелекеттерден толық тәуелсіз болғанда ғана толық гүлденуге жетеді деп ойлаған. Сол себепті бірінші маңыздылық әскери көмекте болу керек, ал сыртқы саясат ішкі саясат бағыттарын айқындайды. Осы себепті Ранке тарихтағы әлеуметтік экономикалық және мәдени мәселелермен тіптен шұғылданбаған, оның бүкіл назары халықаралық қатынастар мен жеке мемлекеттердің саяси тарихына арналған. Ранкенің пікірі бойынша, әлемдік тарихтағы жетекші орынды саяси және діни факторлар алады, олардың көмегімен тарихтағы кез келген оқиғаны түсіндіруге болады. Фактілер теңізінде тұншығып қалмау үшін Ранке бойынша тарихшы тарихи процеске өз әсерін тигізетін ірі оқиғаларды анықтап алуы қажет. Тарихи құқық мектебіне қарағанда Ранке халықтың ішкі дамуы сыртқы әсерге де байланысты деп тұжырымдаған. Шындығында, Ранке ең жақсы саяси құрылыс герман ұлтының қасиетті Рим империясында деп санады.

Ранке тарихи сыни әдіске өз үлесін қосты және бұл әдісті деректің шынайылығын тексеруге қолданды, оның алғашқы немесе кейінгі

сипатын анықтау, зерттелінген дәуірдің деректе көріну деңгейін, деректерді салыстыру, олардың шынайылығын тексеру. Романтиктерге қарағанда Ранке тарихты тануға болатынын мойындады, объективті тарихи шындықтың бар екендігіне сенді.

Ранке тарихи зерттеуде ең алдымен ресми түрдегі деректерді қолдануды таңдаған, ол дипломатиялық мұрағаттық материалдармен жұмыс істеген. Бұған қоса ол мемуарлар, публицистика, ақпарат құралдары мүлдем менсінбеді, себебі оларға Ранке шынайылығы аз тарихи деректер ретінде қарады, бірақ дипломатиялық құжаттардың шынайылығын асыра құптады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Германияда, сонымен қатар либералды романтикалық тарихшылар бағытты болды. Генрих Луден (1780 – 1847) 1808 жылдан бастап Йен университетінде Германия тарихынан дәрістер курсы оқыды, онда Германияның бірлігі мәселесін қолдауға тырысты, тарихты патриоттықты оятушы күш ретінде қарастырды. Кейінгі кезде Луден либералды профессорлар мен студенттер мүддесін білдіруші ретінде танымал бола бастады. Ол бірнеше ірі еңбектерді жария етті, 3 томды «Халықтар мен мемлекеттердің ортақ тарихы» және 12 томдық «Неміс халқының тарихы» (1825 – 1837), 3 томды «Германдықтар тарихы» (1842 – 1843). Ол тарихта болған көтерілістерді қолдамады, бірақ олардың маңыздылығы мен терең себебінің болғандығына сенді.

Тағы бір либералды тарихшы Карл фон Роттек (1775 – 1840), ол да тарихты еркіндікті насихаттау үшін, елін сүйеге шақыру мақсатында қолдану керек деп пайымдаған. Ең ақылға қонымды билік түрі конституциялық құрылыс деп есептеді. Саяси күресте ол заңды тәсілдерді қолдану дұрыс деген. Роттек Германия жерлерінде таралған лозунгі паш етті, ол «Еркіндіксіз бірлік болғанша, бірліксіз еркіндік болсын» деген Германияны австриялық немесе прустік тақ басқармайынша ұлттық бірігу мүмкін емес, бұл шынайы прогресивті құбылыс бола алмайды. Пруссияда оны бар құрылысқа дұшпан деп айыптаған.

Саяси тұрғыда ұстанымды көзқарасқа ие болған Фридрих Кристоф Дальман (1785 – 1860), Кил, Геттинген және Бон жоғарғы оқу орындарында білім берген. Ол мемлекеттің саяси маңыздылығын жоғары бағалады және мемлекеттің сақталуы құқық пен әділеттіліктің негізінде жүруі қажет деп тапты. Бұған қоса Дальман халықтың әлауқатын ашық құрылым мен конституция арқылы жүзеге асыруға болады, бірақ бұған ең тиімді саяси мемлекеттік құрылыс республика емес, конституциялық монархия деп есептеді. Ол керек уақытта либералды конституцияны енгізу арқылы көтерілісті болдырмауға

болады деп жазған. Ағылшын және Француз көтерілістері тарихы бойынша жұмыстарында оның радикалды кезеңдерін төмендетіп, оны террор мен анархияның етек жаюы деп қарастырды, мұны ешқандай құрылымдық өзгеріс әкелмеген деп сынады.

Неміс либерал тарихшыларының арасынан сонымен қатар гейдельберг – либералды ағартушылық мектеп те танымал болды. Оның ірі өкілі болған Фридрих Кристоф Шлоссер (1776 – 1861) өзінің «XVIII жүзжылдық тарихы» және 18 томдық «Дүниежүзілік тарих» атты еңбегінде ағартушылық абсолютизмді насихаттауды жалғастырды, Пруссия королі II Фридрихтің жұмысын жоғары бағалады, ол Германия дворяндары мен кішігірім княздері арасынағы қайшылық жағдайында еркіндік пен даму жолына жол ашты. Ағартушы монарх, Шлоссердің ойынша, елді басқара алады, ал халықты қараң және ынжық, кез келген бұзақылықтарға баратын топ деп қарастырды. Ол Германия үшін еркіндікті халық көтерілісі алу мүмкін емес және дұрыс емес деді. Шлоссер ұсақ және орта бюргерлік монархиялық тұрғыдан дамудың капиталистік жолын айыптады, одан Шлоссер тек әлеуметтік езушілікті ғана көрді. Шлоссердің еңбектері деректерді ойластырылған әдістемелік анализсіз жазылған, тартымсыз әдеби стильсіз, бірақ өзінің демократиялық ұнатушылығынан ұсақ буржуазия арасында қолдау тапты. Шлоссерді орыс тіліне Н. Г. Чернышевский аударған.

Шлоссердің либеральді-демократиялық көзқарастарын қолдаған оның шәкірті Георг Готфрид Гервинус (1805 – 1871). Әсіресе, оны неміс әдебиетінің тарихы және оның қоғамның саяси өміріне әсері қызықтырды. Өзінің 5 томдық «Германиядағы поэтикалық ұлттық әдебиеттің тарихы» атты еңбегінде Германиядағы ағартушылық кезеңнен бастап ұлттық сананың дамуы мен бірігуінде тіл мен әдебиет басты орын алады деп пайымдаған. Оның екінші ірі еңбегі – 8 томдық «История девятнадцатого столетия со времени Венских договоров». Мұнда ол монархиядан аристократия және демократияға дейінгі тарихи дамудың ережелері бар, ол қоғамның әрдайым көтеріліс формасында жүзеге асады. Гервинус сонымен қатар Еуропа тарихында тек германдықтар қоғам құрылысында нағыз демократиялық жүйені енгізе алады деп тұжырымдаған. Оның ойынша, тек роман халықтары ғана биліктің орталықтану мен авторитарлы тәсілін жүзеге асыра алады. 1860 жылдары Пруссияның белсенділік алуы бұл елде және герман жерлерінде қалыптасқан жүйеге қарсылық ретінде қабылданды.

Гейдельберг мектебіне қараған танымал тарихшы Вильгельм Циммерман (1807 – 1878) – ауыл пасторы Штутгартте Жоғары мектепте білім берген. Ол әдеби шығармаларды көп жазған, сонымен

қатар 3 томды «Ұлы шаруалар соғысының тарихы» (1841 – 1843) және 2 томды «Герман көтерілісі» (1848) атты зерттеу еңбектерін жазды. Германиядағы шаруалар соғысын ол Штутгарт мұрағатының үлкен деректер негізінде жазды. Мұнда ол үлкен көлемде әлеуметтік қайшылықтарға қарағанда діни-саяси мәселелерді қарастырды, бірақ шаруалар жайлы езілген халыққа деген аянышымен жазды. «Германия көтерілісі» атты еңбегінде ол жаңа ізденістерге сүйене отырып, 1848 жылы нурызда өткен Германияның оңтүстік батысындағы шаруалар көтерілісін нақты суреттеп берді, сонымен қатар 1848 жылы болған Берлинде, Венада, Мюнхенде наурыз көтерілістері мен басқа неміс қалаларындағы бой көтерулер туралы зерттеулер жүргізіп жазған. Бұған қоса, ол либералды буржуазияның көтерілісін асыра сілтеп жіберді деді және ұсақ буржуазияның бастауымен болған қарулы көтерілістерді құптамады. Циммерман көтерілістердегі сәтсіздіктерді көтеріліске неміс халқының дайын болмағандығында деп көрсетеді, Франфурктегі парламенттегі либералдарды қолдауға кедергі болған халықтың саяси санасының және жетілудің болмауында деп атап көрсетті.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Германдық тарихнама

XIX ғасырдың екінші жартысында неміс университетінде тарихи зертеулерді ұйымдастыруда едәуір қозғалыс байқалды. Университеттерде алдыңғы қатарға философиялық факультеттер шықты, бұл жағдай тарих ғылымының дамуына да әсер етті. Неміс университетерінде студенттерге деректермен жұмыс атқаруға үлкен назар аударылды. 1860 жылдардан бастап университеттерде ежелгі, орта ғасырлар және жаңа заман бойынша мамандандану басталды. 1852 жылы Нюрнберг қаласында Герман Ұлттық мұражайы құрылды. Германияның бірігуінен кейін неміс тарих ғылымының құрылымы федералистік болып қалды және империяда тарихи зерттеулердің үйлестіру орталықтары болған жоқ.

XIX ғасырдың екінші жартысында неміс тарих ғылымында кіші герман тарихшылары орын алды. Бұл атауды (кіші герман) Пруссияның басшылығымен Германияның бірігу үрдісіне саяси күреске белсенді қатысу үшін және 1871 жылдан кейін Герман империясының ресми тарихи мектебіне айналғаннан кейін алды. Бұл бағыттың өкілдері – И. Г. Дройзен, Г. фон Зибель және Г. Фон Трейчке және либералды саяси көзқарасты сақтаған Т. Моммзен.

Иоган Густав Дройзен (1808-1884) өз қызметін тарихшы-антикатушы ретінде бастаған және 1836 жылы «История Александра

Великого», одан кейін 2 томдық «История эллинизма» (1853) атты еңбектерін жазды. Кейін Дройзен жаңа тарихқа көшіп саяси тарихқа назар аударған еді. Бұл саладағы негізгі еңбегі 14 томдық «История прусской политики» атты еңбегі. Өмірдің соңғы жылдары И. Г. Дройзен Пруссия мұрағаттарындағы сақталған деректерді баспаға шығару ісін басқарды.

Генрих фон Зибель (1817 – 1895) «Политические партии Рейнской провинции» (1847) атты өзінің бірінші ірі туындысында пруссиялық монархияның басшылығымен құрылған буржуазияның және юнкерліктің одақтасуы туралы сөйледі. 1875 жылдан бастап ол Пруссиялық мемлекеттік мұрағатының директоры болды және сол уақытта өзінің «Основание Германской империи Вильгельмом I» атты басты еңбегін баспаға шығарды.

Франк-Пруссия соғысы кезінде (1870-1871) Пруссия жағынан соғыстың әділді екенін көрсету үшін германдық тарихшылар көптеген мақалаларды жарыққа шығарған еді. Генрих фон Трейчке «Немецкая история XIX века» (1879-1894) атты 5 томдық еңбегінде Пруссия мемлекетін жалпы германдық мүддені қорғаушы ретінде алға қояды. Бұл еңбегі үшін оны «Пруссия мемлекетінің тарихнамашысы» титулына ұсынады.

Елдің бірігуіне дейін кішігермандық мектебіне Вена мен Германия оңтүстігінің католик жерлері әрекет орталықтары болған ұлы германдық католиктік тарихшылар қарсы тұрды. Саяси бағыт ретінде олар Австрия- Пруссия соғысындағы Австрияның жеңілісінен кейін әрекетін тоқтатты, бірақ тарихнамалық бағыт ретінде Бавария, Вюртемберг, Рейн бойында облыстарда және Австрияда сақталды. Бұл бағыт католицизмді қорғап, Реформация мен пруссиялық протестантизмді айыптады. Бұл бағыттың ең көрнекті өкілі болып Инсбург университетінің профессоры Юлиус Фикер (1826-1902) саналады. Ол ортағасырлық неміс және италиялық құқық тарихы және деректану бойынша зерттеулер жүргізді.

Германияда Фикердің көзқарасын Франкфрутте ұстаздық еткен Майне Иоганн Янсен (1829-1891) қолдады. Ол «История немецкого народа с конца средневековья» (1876-1888) атты еңбегін О. Бисмарктің Германияның оңтүстігіндегі католиктермен мәдени күрес (культуркампф) кезеңінде жазған. Автор белсенді түрде католицизмді қорғады, оның радикалды әлеуметтік қозғалыстардың қаупіне қарсы күресінде рөлін көрсетті.

XX ғасырдың екінші жартысында герман тарихнамасында либералды бағыт сақталды. Либералды тарихшы Якоб Буркхардт (1818-1897) қоғамның өміріне мемлекет пен саясат тарихын емес,

адамзаттың рухани және материалдық мәдениетінің тарихын бірінші орынға қойды. Осы концепцияны «Культура возрождения в Италии» (1860) атты еңбегінде дамытты. Өзінің еңбегінде Я. Буркхардт Қайта Өрлеуді жалпыеуропалық мәдениеттің дамуындағы ауыспалы кезең деп көрсетті.

1870 жылдардан бастап германдық тарихнамада тарихи-экономикалық бағыт күшейе бастайды. Бұл бағыт саяси экономиядағы 1840 жылдары құрылған «тарихи мектептің» ықпалымен құрыла бастады. Бағыттың қалыптасуы елдің өміріндегі экономиканың маңыздылығымен байланысты.

Тарихи-экономикалық бағыттың ірі өкілі Карл Бюхер (1847-1930) болды. Оған атақ-даңқты бірнеше еуропалық тілдерінде баспаға шыққан «Халық шаруашылығының пайда болуы» (1893) атты еңбегі берді. К. Бюхер адам қоғамындағы экономикалық эволюцияның үш фазасын анықтап көрсететті: 1) ешқандай айырбастаусыз, жабық үй шаруашылығы; 2) қалалық шаруашылық – айырбастау кезеңі; 3) халық шаруашылығы, нарық экономикасының пайда болуы.

Марксизмнің таралуымен және ұйымдастырылған жұмыс қозғалысының дамуымен Германияда социал-демократиялық бағыты қалыптаса бастады. Неміс социал-демократияның өкілдері тарихты түсіну туралы өздерінің тұжырымдамасын ұсынды. Тарихи тақырыптарға Август Бебель (1840-1913), Вильгельм Либнехт (1826-1900), Вильгельм Блос (1849-1927) жазды. Бірқатар ірі еңбектерді Карл Каутский (1854 – 1938) баспада шығарды – «Томас Мор и его утопия» (1883), «Классовые противоречия в 1789 г.» (1889), «Предшественники современного социализма» (1895), «Сущность христианства» (1908). Каутскийдің тұжырымасы бойынша Ұлы Француз революциясы Ағарту идеологиясының және жеке ағартушылардың әрекеті ғана емес, ол таптық күрестің көрінісі деген.

Тарихи тақырыптарға ревизионизмнің басты идеологы Эдуард Бернштейн (1850-1932) жазды. Ол «Коммунистическая и социал-демократическая течения в Англиской революции XVII века» (1895) атты еңбегінде Ағылшын революциясының әлеуметтік мінезін атап өтті және халық ортасында пайда болған әлеуметтік қозғалыстарға жоғары баға берді. Англияның әлеуметтік сипатын көрсетіп, реформистік тұрғыдан Э. Бернштейн үш томдық «История рабочего движения в Берлине» (1907) атты еңбегінде 1848 жылдан XX ғасырдың басына дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл еңбектің негізгі ойы – неміс жұмысшы қозғалысының саяси билікке революциялық жолмен емес, парламенттік жолмен жетуге барлық мүмкіндіктері бар.

Германия тарихнамасы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы

XIX–XX ғасырлар межесінде неміс университеттерінде консерватизм мен конформизм орнаған еді. Оған профессорлар орасан зор ықпалын тигізді. 1898 жылы социал-демократтарға университеттерде сабақ беруге Пруссия заңнамасы бойынша шектеу қойылған еді. 21 неміс университетінде философия факульттерінде дербес тарихи семинарлар – ежелгі, орта ғасырлар, жаңа заман және әлеуметтік тарих, мәдениет тарихы бойынша жүргізілген еді. Тарихи басылымдарының саны көбейе түсті, деректердің жаңа басылымдары шыға бастады, олардың ішінде: «Политическая корреспонденция Фридриха II», 1848-1849 жылдары болған революция тарихы бойынша деректер. Арнайы мұрағат қорлары қалыптасқан еді. 14 томдық Бисмарктың сөздері басылымға шықты. Тарих ғылымын ұйымдастыру жетілдірілді. 1895 жылы сәуір айында Майндағы Франкфрутте өткен неміс тарихшыларының үшінші съезінде – неміс тарихшыларының Одағы – жалпы германдық ұйымы құрылған еді. Мемлекет социалистік коммунистік идеяларының таралуын қалады. Людвиг Квидде (1858-1941) «Калигула» сатирасы шығарды, онда II Вильгельмге пародия жасалады. 1888 – 1918 жылдары көптеген неміс тарихшылары бұл сатираны сынға алған еді. Бірте-бірте Неміс тарихшыларының Одағының әрекетінде бірінші қатарға Герман империясының экспансиялық жоспарлардың көрінісі ретінде, «ұлыгермандық мәдени қауымдастықтың» ойларын насихаттауы шыға бастады.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Германияның тарихнамасында пангермандық бағыт орын ала бастады, оның негізінде әлеуметтік дарвинизм, геосаясат және нәсілдік теориясы болды. Бұл бағыттың дамуына университеттердің профессорлары, публицистер, гимназия мұғалімдері жұмылдырылды. Олар германдық ұлтының тарихын дәріптеді, жұмысшылар қозғалысына, марксизмге, либералды-буржуазиялық идеологияға, тарихтағы позитивістік және әлеуметтанулық жолдарына қарсы болды.

Ең ірі пангермандық бағытты ұстанушы, Мюнстер мен Фрайбург университеттерінің профессоры Георг фон Белов (1858-1927) болды. Ол орта ғасырлық әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихпен айналысты.

Ең беделді пангермандық тарихшы Дитрих Шеффер (1845-1929) атанған. Ол «Всемирная история нового времени» (1907), «Немецкая история» (1910) еңбектерінің авторы.

Д. Шеффер Ұлыбританияға қарсы болашақ күрестің қару-жарағы ретінде әскери-теңіз флотын жасауда белсенділік танытқан, Скандинавия, Ганзы елдерін зерттеумен айналысқан және ондағы XVI ғасырдағы ганзейлік флоттың құлатылғаны туралы айтады. Оны флоттық Шеффер («шеффер» - неміс тілінде – қойшы) деп атап кеткен еді. Д. Шеффердің айтуы бойынша тарих – ол ең алдынымен саяси ғылым, оның міндеті – Германияның әлемдік алаңда орнығуына көмектесу.

XIX ғасырдың аяғында неміс тарих ғылымында неоранкендік бағыт көрініс тапты. Неоранкендік теоретикалық-әдіснамалық тұрғыдан біртұтас болды, бірақ саяси көзқарастарда екі бағытқа бөлінді: консервативті және желқабаз-ымырашыл.

Консервативті бағытының өкілдері Макс Ленц (1850 – 1932), Эрх Маркс (1861-1938) және Феликс Рахваль (1867-1925). Неоранкешілер тарихи білімінің объективтілігін қорғады, өткенді зерттеуде тек қана деректердің негізінде эмпирикалық зерттеу арқылы ғана ала-құлалықсыздыққа жетуге болады деген пікірді ұстанды. Олар тарихқа ала-құлалықсыздық жолмен толығымен қарау мүмкін емес деп түсіне отырып, объективтілікті қалаған арман (идеал) ретінде қарады.

Неоранкешілердің назарларының ортасында мемлекет тарихтағы индивидуалды және қайталанбас құбылыс ретінде қаралды. Олардың ойынша, мемлекеттің сыртқы саясаты, ішкі саясатқа қарағанда бірінші орында болу керек. Әлемдік тарихының барысы – ол ұлы мемлекеттердің арасындағы гегемония үшін күрес. Ерекшелігі – сол гегемонияға қарай ұмтылу болып табылады. Тарихты жетелеуші күш консерваторлық идея деп түсінді, ол тарихқа бағыт-бағдар беруші оның заңы мен реттеуші күші. Олардың айтуы бойынша, неміс тарихының негізі – ол протестандық дін және Германдық империя лютерандықтың рухани негізінде құрылған. Бұл ойды Макс Ленц өзінің «От Лютера до Бисмарка» (1910) атты еңбегінде көрсетуге тырысты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында консервативті тарихшылар, алдындағы уақытқа қарағанда, 1848-1849 жылдары болған герман революциясын шұғыл түрде зерттеуді бастады. Бұл революция енді буржуазияның саяси білікке ұмтылысының көрінісі болып қарастырылды.

Германиядағы либералды бағыттың өкілі Гейдельберг университетінің профессоры Герман Онкен (1869-1945), 1904 жылы жарыққа шыққан, Фердинанд Лассале туралы еңбегінде оны «ұлттық социализмнің» өкілі ретінде көрсетті. Сонымен қатар, Г. Онкен неміс ұлтшыл-ымырашылдығы туралы жазғанда неміс либералдарды

догматикалық ымырашыл принциптердің орнына шындық ұлттық саясатқа шақырды.

Либералды тарихшылардың қатарына Берлин университетінің профессоры Ганса Дельбрюкті (1848-1929) жатқызады, ол әскери өнердің тарихымен айналысқан. Оның негізгі еңбегі төрт томдық «История военного искусства в рамках политической истории» (1900-1920), онда ол қарулы күштердің және әскери тактиканың жағдайы мен мемлекет пен қоғамның ішкі жағдайымен байланыстыруды көрсетуге тырысты.

Алдыңғы қатардағы либералды тарихшы – Берлин университетінің профессоры Фридрих Мейнеке (1862-1954). Ол XIX ғасырдағы герман тарихына арналған бірқатар еңбектерді баспадан шығарды. Ф. Мейнекенің ойы бойынша, ел тарихындағы Отто фон Бисмарктың ең басты сіңірген еңбегі – Германия мемлекетігін біріктіру болып табылады. Сонымен қатар, профессордың тағы бір ойы – Германия үшін авторитаризм ұстанымдары парламентаризмге қарағанда жасампаз болды.

Либералды тарихшы Гейдельберг университетінің профессоры Эрнст Трёлч (1865-1923) дін тарихы бойынша ірі маман болып есептеледі. Ол өзінің тың ойларын «Значение протестантизма для возникновения современного мира» (1906) және «Социальные учения христианских церквей и сект» (1912) атты еңбектерінде көрсетті. Э. Трёлч таптық қарама-қайшылықтарды жеңу үшін терең әлеуметтік реформаларды жүргізу қажет деді.

Неміс тарихнамасында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында әлеуметтік-экономикалық тарих бойынша зерттеулерді жалғастырды. Бұл бағыттың өкілі Берлин университетінің профессоры Отто Хинтце (1861 – 1940) болды. Ол XVIII ғасырдағы Пруссия тарихын зерттеуге басты назар аударды. Оның еңбегінде Пруссияның абсолюттік жүйесінің сыры анық көрсетілген еді. Оның айтуынша, мемлекеттік басқарудағы экономикалық саяси жүйе Пруссияда II Фридрих тұсындағы Германия XX ғасырдың басында империя үлгілі болды. Ол Пруссия монархиясы бюрократтық әлеуметтік жігін ашып, толыққанды сипаттап берген еді. О. Хинтценің белгілі зерттеу жұмыстары пруссиялық жібек өнеркәсібінің тарихына, Пруссиядағы өкіметтік мекемелердің тарихына арналған. «Дух и эпохи прусской истории» (1903) атты еңбегінде, құнды деректердің негізінде, өкіметтің саясаты мен экономика жағдайының арасындағы байланыс көрсетілген.

О. Хинтце мемлекеттердің даму ерекшелігі географиялық және сыртқы саяси факторына байланысты және егер басқа мемлекеттерден

қысым мен бәсеке болмаса мемлекет өзінің ішкі саясатында еркін сезінетінін көрсетуге тырысты.

Тарихи-экономикалық мәселелермен Бреслау (Вроцлав) университетінің профессоры, Густав Шмоллердің шәкірті Вернер Зомбарт (1863-1941) айналысқан. Негізгі еңбегі – «Современный капитализм» (1902). Ол студенттермен бірге К. Маркстың еңбектерін, социал-демократиялық партияның құжаттарын оқыды. В. Зомбарт марксизмді «өз заманының баласы» және ол сол заманымен кетеді» деп жазды.

XX ғасыр басында социал-демократиялық тарихнамада ревизионистік идеялар тарала бастады. Ревизионистер социализм идеясын алға тартты. Ревизионизм лидері Э. Бернштейннің пайымдауынша, идеялогиялық құбылыстар қоғамның экономикалық базистан тәуелді болмауы да мүмкін.

Социал-реформистердің ішінде расистік идеяны жақтаушылары да болды. Олардың ішінде Людвиг Вольтман (1871-1907) өзінің «Политическая антропология» (1903) еңбегінде тарихтың дамуының анықтаушы заңы – нәсілдердің күресі деп айтады. Сонымен қатар, Л. Вольтманның айтуы бойынша саяси үстемдікке ұмтылыс антропологиялық белгілермен анықталады және саяси партиялардың негізінде нәсілдік қарама-қайшылықтардан тұрады. Л. Вольтман германдық нәсілді әлемдік өркениеттің басында болуға шақырды.

XX ғасырдың басындағы көптеген ірі тарихи жұмыстарды жазған, ірі маркстік ілімнің тарихшысы Франц Меринг (1846-1919) болды. «Легенда о Лессинге» (1893) атты кітабында Лессингтің Пруссия королі II Фридрихтің тілектесі болғанын жоққа шығарды және де II Фридрихтің салық мақсатында крестьяндық жүйені сақтауға мақсатталған «История германской социал демократии» (1898) атты еңбегінде Ф. Меринг марксистік тұрғыдан XIX ғасырдағы Германия экономикасының тарихын, саяси, мәдени өмірі туралы жазды.

1914 жылы тамызда Германияның барлық бағыттардағы буржуазиялық тарихшылары соғыстың басталуын қабылдады. 1915 жылы В. Зомбарт Англияға қарсы «Торговцы и герои» шығармасын жазды. Либералдар М. Вебер, Г. Дельбрюк Германияның Еуропаның шығысына аннексиялық жоспарларына қарсы шығуға тайынбады. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында либералдар саяси партия Халық Одағын құрмақшы болады, бірақ іс жүзінде жүзеге аспады, өйткені либералдар бірлесіп күштерін жинай алмады.

10-тақырып. ЖАҢА ЗАМАН ДӘУІРІНДЕГІ ФРАНЦУЗ ТАРИХНАМАСЫ

Ағартушылық дәуіріндегі француз тарихнамасы

Ағартушылық дәуіріндегі француз ойшылдары тарихпен белсенді айналысты, олар қоршаған өткен заманның қоғамының сыны, сонымен қатар тарихи мағлұматты түсінуге тырысты. Дидро және Д'Аламбераның 60 мың мақаладан тұратын атақты «Энциклопедия» шығармасында 6 мыңнан көбі тарихи тақырыпқа арналған. XVIII ғасырда Францияда эрудиттік тарихнама дамып отырды, оның өкілдері жалпы теориялық тақырыпта өз ойларын айтса да, көп жағдайда бұдан қашқақтады және тарихтың провиденциалистік түсінігін ұстанды. Эрудиттердің мақалалары мамандардың шектеулі тобына қолжетімді болды, соның өзінде Францияның қоғамдық ойы тарихқа үлкен қызуғышылықпен қарады. Революция қарсаңында XVIII ғасырдың аяғында тарихи мазмұндағы еңбектер Франциядағы жарияланған кітаптардың 15%-ын құрады. Сонымен қатар, Франция тарихына деген назар өсіп және XVIII ғасырда 60 жуық ұлттық тарих бойынша жалпы еңбектер пайда болды. Олардың ішінде ең ірісі 30 томнан тұратын «История Франции со времен установления монархии и до царствования Людовика XIV» деп жарияланған, оны аббат П. Ф. Велли ұйымдастырды. Тарихи шығармалардың көбі компилятивті сипатта болды және саяси, әскери оқиғалар, ұлы адамдардың істері сипатталды. Тарихнама беллетристика жанрларының бірі болып қала берді, тарихты көбінесе әдебиетшілер мен тіл мамандары оқытты. Зерттеушілер XVIII ғасырдың ортасында француз тілінде «тарихи ғылым» ұғымының қалыптасқанын көрсетеді, себебі елдің оқу орындарында тарихтың арнайы кафедралары құрыла бастады, сабақ барысында шығармалар диссертация жанрында берілді. Д'Аламбераның «Энциклопедия» шығармасының кіріспесінде ғылымдар топтастыруында берілген, тарих «адам туралы ғылымның» бір бөлігі ретінде кеңінен қарастырылады. Сонымен қоса, Д'Аламбердың жазуы бойынша адамның тарихының мағынасы оның іс-әрекеті немесе білімі, соның нәтижесінде олазаматтық немесе ғылыми тарих болып табылады. Ж. Ф. Мармонтельдан тарихшы міндеттері жөніндегі «Энциклопедия» мақаласында былай жазды: «Оның қарастырылуына жататындар «халықтардың мінез-кұлқы, олардың қызығушылықтары, олардың ішкі күштері және байлықтары, сыртқы ресурстары, олардың тәрбиесі, заңдары, қағидалары, олардың ішкі сыртқы саясаты, еңбек ету тәсілі, тамақтану, қарулану,

шайқасу таланттары, құштарлығы, қоғамдық істерде кім басшылық етті, адамдардың уақыт пен жерді білуі». Тарихтың танымдық мүмкіндіктерін бағалауда ағартушылардың пайымдауы бойынша, тарихқа математикалық және тәжірибелік ғылымдардың нақтылығын беру мүмкін емес, бірақ тарихшы деректерді сынап отырып, алған білімдердің шынайылығына көз жеткізуі мүмкін.

Ағартушылар осының өзінде тарихи дерек ұғымын кеңейтті, оған жазбаша материалдар, рухани мәдениеттің құбылыстары және материалдық мәдениеттің заттарының толық спекторы жатады. Ағартушылық дәуірде тарихи ойлау әмбебаптыққа жақын болды. Ағартушылар көп жағдайда тарихтың жалпы заңдылығы әр заманда әртүрлі көрінетінін қарастырмады. Ағартушылардың пайымдауынша, қоғамдық өмірде адам білімдерінің прогрессивті дамуы нәтижесінде қоғамдық өмірдің үлгілері, ал тарих философиямен қатар, ақыл-ойды ағартудың басты құралы ретінде жаңа идеялардың рухында қарастырды, сол себептен тарихшы-жазушылар осы идеяларды әдеби үлгіде барынша үгіттеді. Вольтер «тарихтың философиясы» ұғымын енгізді және ол оның 1765 жылы жарық көрген кітабының аты еді. Ағартушылық заманда Францияда еуропалықтардың Азияға, Африкаға, Америкаға енуін қарастырған еңбектер пайда болды. Ең ірі еңбектерінің бірі, көптеген еуропалық тілдерге аударылған, 10 томдық «Философская и политическая история учреждений и торговли европейцев в обеих Индиях» (1770) атты Гийома Томас Франсуа Рейналдың (1713-1796) еңбегі еді. Бұл еңбекте Еуропалық мемлекеттердің отарлық саясатын қарастырған және Қытай, Жапония, Ресей, Үндістан, Америка, Африка туралы мағлұматтар кездеседі. Рейнальдің пікірінше, өркениеттің басты қозғаушы күші, қолөнер, мануфактура және сауданың ерекшеліктері. Осы сауданың дамуымен ол шаруалардың жерге деген басыбайлығының жойылуын, итальян қалаларының өркендеуін, Нидерландтықтардың күшеюін байланыстырды. Отарлық тонау, алғашқы қорлану, Рейнальда да, олардың варварлық тәсілдері үшін қолдауға ие болмады. Ол бірақ еуропалық мемлекеттерінің тарихын зерттеуде халықтық әлеуметтік қозғалыстарды айыптады, оның айтуы бойынша, «теңдік химера өркениетті қоғамдар химерасының ішіндегі ең қауіпті» және теңдік үшін күресте ең ғаламат тонаушылықтармен қылмыстар жасалады.

Ұлы Француз революциясы басталғаннан кейін Францияда қоғамдық санада, ел тарихында жаңа дәуір басталды деген ой қалыптасты. Революцияға дейінгі кезеңге «ескі тәртіп» деген

ұғым қолданылды. Елде жаңа жыл санауды бекіту әрекеті болды, 1789 жылдан тәуелсіздіктің бірінші жылы, 1792 жылы Республиканың бірінші жылы делінген. Өткен кезеңге, тарихи деректерге, мұрағаттық құжаттарына нигилистік қарым-қатынас орнады. Әртүрлі мұрағаттық құжаттарда революция қайраткерлері маңызды емес тарихи деректі көрді. 1792 жылдың жазында Заңшығарушылық жиналыста арнайы декреттер қабылданды, олар бойынша дворян аксүйектердің тектік құжаттарын жою болды. Нәтижесінде көптеген қағаз жинақтары, пергаменттер мақалатураға жіберіліп, жағылды. 1793 жылы француз академиясы жабылды, Жазба Академиясы, ескі университеттер, шеркеулік конгрегациялар таратылды. 1793 жылы Француз академиясы, Жазбалар Академиясы, ескі университеттер жабылып, шіркеу конгрегациясы таратылды. 1795 жылы Конвент қазіргі күнге дейін сақталған Француз ғылым және өнер институтын құруды жариялады. Тарихты оқытуға революциялық өкімет тәрбиелік мазмұн беруге тырысты. Революциядан кейін елде мұрағаттық ұйымдар жүйесі Париждегі Ұлттық мұрағат басшылығымен құрылды. Осының өзінде азаматтардың ұлттық мұрағатына еркін енуіне мүмкіндік туды.

Ағартушылық заманының қайраткерлерімен ойшылдарының идеяларын зерттеуде ХХ ғасырдың басында Антуан Барнавтың (1761-1793) көзқарастарының мәнін түсіну болды. Ол гренобальдік адвокаттар кальвинистік отбасынан шыққан, өзі адвокат болып, революция кезінде сабырлы монархистер-конституционалистерге қосылды, кейін Гренобальға қайтып келді. Оның басты еңбегі «Введение во Французскую революцию». Оның бұл шығармасы замандастарына беймәлім болды, сол себептен тек 1843 жылы ғана жарық көрді. 1792 жылы 10 тамыздағы көтерілістен кейін Барнав қамауға алынып, 1793 жылдың қарашасында Гильотинада қайтыс болды. Барнавтың идеяларына француз тарихшысы социалист Ж. Жорес көңіл аударды, Барнав Ұлы Француз Революцияның себептерінің ішінде өнеркәсіптің ақша қаражатының буржуазияның өсуін көрсетті. Жорес Барнавтың тұжырымдамаларының цитатасын жасады. Ұлы Француз Революцияның тағы бір туындысы Гракх (Франсуа Ноэлем) Бабефтың (1760-1797) құрған ұйымы «Теңдік үшін қозғалыс» немесе «Теңдік бүлігі». Бабеф жақтастарымен бірге көтерілісті ұйымдастырды әлеуметтік құрылысты орнату үшін, 1797 жылдың мамырында жазаланды. Өзінің жалпы теориялық көзқарастарында жекеменшік құқығы табиғат құқықтар қатарына кірмейді деп есептеді. Қоғамның тарихы бұл кедейлер мен байлардың күресі, мүліктік теңдікке негізделген қоғам құру қажеттігін айтты.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Франциядағы тарихнама

1806-1808 жылдары тарих жоғарғы және орта білім беру жүйесінде өз орнын алды. Тарихты оқыту Наполеон лицейлерінде жүргізілді және «сөз факультеттерінің» құрамында университет жүйесінде тарих кафедралары қарастырылған. 1812 жылы құрылған Жоғарғы мектеп елдегі ең жоғарғы оқу орнына айналды. 1816 жылы жазу академиясы қайта қалпына келтірілді. 1821 жылы архивистерді дайындау үшін Хартия мектебі құрылды. 1819 жылдан бастап тарихи ескерткіштерді қолдау үшін жыл сайын бюджеттік ассигнациялар бөлініп отырды. Наполеон кезінде авторитарлық режим қоғамдық ойдың дамуына мүмкіндік бермеді, кейін Реставрация кезінде тарих барған сайын қоғамдық мағынаға ие болды. Тарих саяси қарсыласу сахнасына айналды. Осы кездің тарихи ой мен тарихнамасы идеяландырылып, саяси сипатта болды, ірі тарихшылары саяси өмірге араласты. Француз революциясы әсерімен XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында француз мәдениетінде романтикалық ағым қалыптасты. Алғашында романтикалық тарихи ойы Француз революциясындағы дәстүрлі реакция ретінде қалыптасты. Оның көрнекті өкілдері дворяндық эмиграциясынан шыққан, ал кейбіреулері өздерінің саяси қозқарастарында ультроялизммен ерекшеленді. Олардың бірі Жозеф де Местр (1753-1821) 1802-1817 жылдары Петербургте өмір сүрген. 1796 жылы эмиграцияда «Соображения о Франции» трактатын жариялады. Оның атақты шығармаларының бірі «О папе» трактаты (1819) және «Петербургские вечера». Де Местр ағартушылардың адамға деген көзқарастарын жоққа шығарды. Оның пікірінше, адамдар жаман, ал оның салдары қоғамдық өмірдегі қылмыстар мен соғыстар, сол себептен қоғамды басқару үшін шіркеу мен мемлекет билігі қажет деген. Ең жақсы мемлекеттік тәртіп – ол корольдің шексіз билігі. Де Местр папалардың күнәсіздігі туралы тезис қалдырды. Мемлекет жазбаша конституцияларға негізделмейді, ол халық рухына тәуелді, себебі халық өмірін билейтін мінез-құлық, дәстүрлер, сана-сезім деген. Де Местр қоғамдық беделділер мен тәртіпті бұзатын ол діни Реформация деп түсінді. Де Местрге өзінің саяси көзқарасымен жақын болған виконт Луи де Бональд болды (1754-1840), оның негізгі шығармасы «Теория политической и религиозной власти в гражданском обществе, основанная на разуме и истории» (1796). Л. Бональдтың көзқарасына сәйкес қоғамдық тәртіптің үш негізі бар – діннің өктемдігі, элеуметтік теңсіздік, абсолюттік монархия. Л. Бональдтың дәлелдеуі бойынша,

мемлекет дәстүр мен тәжірибеге негізделген. Тарихнамаға үлкен әсер еткен атақты жазушы және публицист Франсуа Рене де Шатобрианның (1768-1848) шығармаларын да айтып кету керек. 1797 жылы ол «Исторический, политический и моральный опыт о древних и новых революциях» шығармасын жариялады. Бұл шығармасында, антика тарихында болған қозғалыстың француз революция тарихынан тапты. Ф.Шатобриан Француз революцияның басты күнәсі деп ағартушылардың абстрактілі идеяларының не де болса да жүзеге асырылуын айтады, нәтижесінде яacobшілдер шексіз жамандықтар жасады. Тарихи ойдың дамуына Ф. Шатобрианның шығармалары «Гений христианства» және «Мученики» әсер етті. Ф. Шатобриан христиандықтың мәдениетке жағымды әсерін дәлелдеді. Қоғамдық және саяси құрылыстың идеяларын Ф. Шатобриан ортағасырлық христиандықта көрді. Тағы бір консервативтік жазушы граф Ф. Д. Монлозье (1755-1838) Реставрация кезінде граф Буленвильененің идеяларын жандандырды, оның «О французской монархии от ее основания до наших дней» (1814-1821) трактаты жарияланды. XII ғасырдан бастап Монлозьенің пікірі бойынша, үшінші сословие ол құлдардың ұрпақтары. 1820 жылдарда Францияда романтикалық бағыттағы тарихшылар ғылыми қызметін бастады, саяси көзқарастары бойынша либералдар еді. Олардың ішінде ең атақтылары Огюстен Тьерри, Франсуа Гизо, Франсуа Минье, Адольф Тьер болды. Олар либеральдық ағартушылық идеяларымен, адамзат тарихының дамуының прогрессивті сипатына сенумен ерекшеленді.

Реставрация кезінде либеральдық тарихшылар тарихи ойдың дамуына, тарихтағы таптар арасындағы күрес ұғымын енгізді. Бұл тарихшылар Француз революциясын түсінуге көп көңіл бөлді. Мұнымен қоса оларды Англия тарихы қызықтырды, XVII ғасырдың ортасында революциядан кейін конституциялық монархияның орнауы болды. Реставрация кезінде тарихшылар мектебінің негізін қалаушылардың бірі Огюстен Тьерри (1795-1856) болды, оның атақты еңбектері «История завоевания Англии норманнами» (1825) және «Письма об истории Франции (1827)». О. Тьерридің түсінігі бойынша, тарихшының басты мақсаты өткенді қалпына келтіру деген. Осының өзінде О. Тьерри рационалдық танудың әдісін жоққа шығармады және оның негізінде кейбір тарихи заңдылықтарды анықтау мүмкін деген. Ол жас кезінде (1814-1817) атақты социалист-утопист Анри Сен Симонда хатшы болды және оның «қоғам таптық күреске толы» деген идеяларын қабылдады. Ол ұлы адамдардың істерімен бірге халыққа да назар аударуды ұмытпаған. Францияның тарихының бастауын О. Тьерри германдықтардың басып алуымен байланыстырады және

елдің болашақ дамуымен көрсетеді. Үшінші сословие өзі туралы алғаш рет ХІІ ғасырда «коммуналды төңкерістер» жариялады. Тьерриде таптық күрес өзіндік бір нәсілдік сипатта болып келеді. Үшінші әлеуметтік топ ішіндегі күрестің негізін О. Тьерри көрмеді. Тағы бір ірі тарихшы Франсуа Гизо (1787-1874) болды. Оның маңызды еңбектері «Опыты по истории Франции» (1823), «История цивилизации в Европе» (1828), «История цивилизации во Франции» (1829-1830). 1823 жылы ол Англия тарихы мен Франция революциясы бойынша мемуарлардың екі сериясының жариялануын ұйымдастырды, олар сәйкесінше 26 және 31 томнан тұрды. Гизо қоғам дамуының басты тенденцияларын анықтауға тырысты. Қоғамды өмірде Ф. Гизо топтар мен таптар арасындағы күрестің мәнін көрді және меншікке қарым-қатынастың дамуымен байланыстырды. Сонымен қатар, Ф. Гизо қоғам тарихын саяси принциптер арасындағы күрес ретінде қарастырды. Ф. Гизоның айтуы бойынша, үшінші топтардың бірлігі болмады, ХІІ ғасырда қалаларда байларға деген жеккөрушілік байқалды. Ф. Гизоның түсінігі бойынша, Конституциялық монархияның құрылысының орнауында еуропалық өркениеттің дамуының мақсаты деді. Ф. Гизо ағылшын тарихымен көп айналысты.

Монархия және ақсүйектік Англияда ХVІІ ғасырда әлсіреді, ал сауда мен өнеркәсіптің дамуының нәтижесінде өзінің қызығушылықтары үшін күрескен жеке әлеуметтік топтар қалыптаса бастады.

Либералдық тарихшылардың айтуы бойынша, француз революциясында орын алатын оқиға. Революция оқиғаларымен айналысқандар Ф. Минье және А. Тьер болды. Олар мұрағат құжаттарын қолданып, мерзімдік басылымдарды, естеліктерді зерттеді, оқиғаға қатысушылармен сұхбаттасты.

Франсуа Минье (1796-1884) өзінің екі томдық «История Французской Революции» (1824) еңбегінде революцияның қажеттілігін атады. Революция «ескі тәртіп» орнына жаңа тәртіпті орнатты және ол уақытқа сай болды. Буржуазия талаптарына 1791 жылғы Конституция сай еді, бірақ билікке якобиншілдер келіп, 1793 жылғы Конституция қабылданып, якобиншілдік диктатура орнады.

Француз революциясының жалпы бағасын Адольф Тьер (1797-1827) өзінің 8 томдық «История Французской Революции» (1823-1827) еңбегінде берді. Сонымен қатар, революцияның әскери және қаржы тарихынан мағлұмат келтірді.

Франциядағы 1830 жылғы шілде революциясынан кейін буржуазиялық монархия тәртібі орнады. Жаңа тәртіп қайраткерлерінің ішінде тарихшылары болды, мысалы, Ф. Гизо Ағарту министрі болды.

Оның басшылығымен «Неизданные документы по истории Франции» бірқатар деректер жинағы жарияланды. Қазіргі таңда олардың саны 400 томнан асты. Либералдық тарихшылар 1830 жылдағы революциядан кейінгі кезде таптар арасындағы күреске байланысты мәселелерге назарды төмендете бастады. Тек қана О. Тьерри таптық күреске назарды сақтай отырып, 1853 жылы жарияланған «Опыт истории происхождения и успехов третьего сословия» еңбегінде дворяндардың отан сүйгіштігін, олардың батырлығын, Франциядағы король билігінің маңыздылығын көрсетті.

1840-жылдары танымал жазушы және тарихшыға Алексис де Токвиль (1805-1859) айналды. Ол АҚШ бойынша саяхатынан кейін, 1835-1840 жылдары «О демократии в Америке» еңбегін жариялады. А. Токвиль аристократия мен буржуазия арасында келісім қажет екенін айтты. Тарихшының айтуы бойынша, азаматтық және саяси теңдіктің орнауы, сословиелік және жергілікті артықшылықтардың жойылуы цезаристік тәртіптің орнауына әкелуі мүмкін, оның жарқын мысалы Франциядағы Наполеонның билігі еді. А. Токвиль АҚШ саяси элементтеріне, әкімшілік децентрализацияға, екі палаталы өкіметке жақсы көзқараста болды.

1830-1940 жылдары француз тарихнамасында демократиялық бағыт қалыптаса бастады, бұл бағыттың ортасында Француз революциясын зерттеу болды. Бұл бағыттың ірі тарихшысы – Жюль Мишле (1798-1874) және Жоғарғы мектептің профессоры және Коллеж де Франс. Оның басты еңбектері – 17 томдық «История Франции» (1833-1867), 7 томдық «История Французской революции (1847- 1857)». Ж. Мишле 1831 жылдан бастап Ұлттық мұрағаттың тарихи бөлімін басқарды және маңызды құжаттарға қол жеткізді. Олар 1871 жылы Париж коммунасын басу кезіндегі өртте жанып кетті. Якобиншілдерді ол инквизиторлық коорпарация ретінде қарастырды. Басқа тарихшылар якобшілдердің қызметін жоғары бағалады. Якобиншілдік дәстүр француз революциясын түсіндіруде 1830 жылғы революциядан 1829 жылы жарияланған бұрынғы Конвент мүшесі Р. Левассердың «Мемуары» мақаласынан басталды делінеді. Якобиншілдік мұраға Филлип Бюше (1796-1865) христиандық социализмнің негізін салушылардың бірі ретінде қосылды. 1834-1838 жылдары П. Ру-Лавернмен бірігіп, «Парламентская история Французской революции» 40 томдық құжаттарды жариялады. Қосалқы мақалаларда «элеуметтік католицизмді» түсіндіруде ол якобшілдік идеяларын қолданды. Француз тарихнамасындағы якобшілдік бағыттың көрнекті өкілі, танымал социалист Луи Блан (1811-1882) болды. 1847 жылдан бастап

1862 жылға дейін ол 12 томдық «История Французской революции» еңбегі бойынша жұмыс істеді. Өзінің еңбегінде Британ мұражайының кітапхана коллекциясынан материалдарды алды. 1789-1794 жылдары болған оқиғаларда Л. Блан екі бөлек революцияларды көрсетті: 1789 жылғы революция буржуазия талаптарына сай келді, халық көмегімен революция өз мақсаттарына жетті. 1793 жылғы екінші революция қарбалас және сәтсіз болды, теңдік және бауырлас қағидасын орната алмады. Л. Блан Робеспьерді идеалдады және оған қарсыларды сынады. 1840-жылдары Францияда коммунистік идеяларды жақтаушылар пайда болды. Бабефтың жолдасы Филипп Буонаротти (1761-1837) 1828 жылы жазылып жарияланған еңбегінде («Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабефа») Робеспьерді бабувисттердің алдыңғысы деп қарастырды. Утопиялық коммунизмінің теоретигі Этьен Кабе (1788-1856) 4 томдық еңбегін «Народная история Французской революции» (1839-1840) жазды. Э. Кабеның пікірі бойынша, Робеспьер коммунизмге жақын болды.

1840 жылдардағы революциялық коммунизмінің тағы бір теоретигі Теодор Дезами (1803-1850) болды. Т. Дезамидің айтуы бойынша, якобшілдерді бұқаралық қолдамаудың себебі – мүліктің біркелкі ойдың болмауы.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Франциядағы тарих ғылымы

XIX ғасырдың екінші жартысында француз тарихнамасында, романтизм мен либералды тарихнаманың орнына, позитивістік әдіснама орнады. 1850-ші жылдары ресми-апологетикалық бағыт дами бастады, ол Екінші империя жағдайларындағы Бонапарттарды мадақтады. Оның маңызды еңбектерінің бірі – 32 томдық I Наполеонның құжаттармен хат алмасу жинағы.

1856 жылы шыққан маңызды еңбек ретінде А. де-Токвильдің «Старый порядок и революция» атты кітабы болды. А. де-Токвиль өзінің назарын 1789 жылғы және 1848 жылдардағы революциялардың ұқсастығына аударды.

Позитивизмнің негізін қалаушы Огюст Конт (1798-1857), сонымен қатар әлеуметтану ғылымының пәні мен міндеттері туралы ұғымды енгізді. Огюст Конттың философиялық көзқарасының дамуы 3 кезеңге бөлінеді: бірінші кезеңде (1820-1826) Огюст Конт еуропалық қоғам дамуының негізгі кезеңдерін суреттеп, әлеуметік реформалардың мүмкіндігі мен оларды іске асырудың тәсілдерін ой елегінен өткізді. Бұл

ойлар Конттың «Әлеуметтік философия топтамасы», «Өткендегі қазіргі заман элементтеріне жалпы баға» (1820), «Қоғамды қайта ұйымдастыру үшін қажетті жұмыс жоспары» (1822), т.б. еңбектерінде қарастырылды. Екінші кезеңде (1830 – 42 жылдары) Конт өз идеяларын дамыта отырып, қоғам туралы ғылым ретіндегі социологияның негізгі ережелерін тұжырымдайды («Позитивті философия курсы»). Үшінші кезеңде (1851 – 1854 жылдары) адамзат тарихының бірлігі туралы идеясын қалыптастырып, негізгі ойларын дәйекті дәлелдермен дамытады («Позитивті саясат жүйесі»). Әлеуметтік өзгерістерді талдау арқылы Конт қоғам тарихындағы теологиялық, метафизикалық және позитивті кезеңдерді анықтады. Оның пікірінше, қоғамды бөлудің және үш кезеңді белгілеудің өлшемдері үстемдік етуші идеялар сипаты арқылы анықталады. Теологиялық кезең дін үстемдігімен, метафизикалық кезең метафизикалық тұжырымдама үстемдігімен сипатталады. Соңғы кезеңде діни және философиялық сипаттағы спекулятивті жүйелердің соңына нүкте қоятын позитивті ғылымдар дамуы жүреді. Бұл кезеңде жаратылыстану ғылымдары үстемдік алып, социология қарқынды дамиды. Конт қоғамдық өмірді талдаудың үш әдісін: бақылау, әлеуметтік тәжірибе, салыстырмалы зерттеумен бірге, индустриалды қоғам тұжырымдамасын жасады. Конт адамзат тарихының негізгі үрдістеріне сәйкес капитал мен биліктің капиталистерде шоғырлану процесін оң бағалады. Социумның даму шамасы бойынша қауымдық тәртіппен бірге рухани тәртіп, моральдік ізгіліктер тәртібі орнығады. Қауымдық және рухани тәртіптің ұлғаюымен соғыстар анахронизмге (ескіліктің қалдығы) айналады және Батыс елдері индустриалды қоғам дамуы бойынша басқа елдерді жаулап алу саясатынан бас тартуы керек, оларға өз өркениетін күштеп таңбауы тиіс. Конттың пайымдауынша, индустриалды қоғамда соғыс маңызды рөл ойнамайды. Соғыс ретке келтірілген еңбекке адамдарды зорлықпен көндіру, ірі мемлекеттер құру құралы ретінде қажет. Соғыс еңбекке үйрету және мемлекетті қалыптастыру тәрізді екіжақты тарихи миссияны орындады. Индустриалды қоғамда еңбекті ғылыми ұйымдастыру маңызды рөл атқарады. Әрбір адам өзінің қабілеттеріне сәйкес лайықты орнын алып, қоғамдық әділеттілік орнайды. Батыс әлеміндегі ықпалды философиялық ағымдардың бірі позитивизмнің негізін қалаушы Конт философияны ғылымға тән сипаттардан азат ету туралы идеяны көтерді және дәлелді білімге арқа сүйеді. Конттың пікірінше, білімді мынадай жағдайда позитивті деп санауға болады: 1) нақты, дәл және анық болғанда; 2) эмпирикалық бақылау процесінде алынғанда. Философия «ғылым падишасы» – астамшыл ғылым болуға ұмтылмай, нақтылы

ғылым болуы тиіс. Бұл идеяларға Конт қоғам тарихын, әлеуметтік өзгерістер динамикасын талдау нәтижесінде келді. Ол өз зерттеулерін қорытындылай келе, интеллектуалдық және техникалық қос эволюция заңын тұжырымдады. Тұтас алғанда бірі-біріне сәйкес келетін интеллектуалдық дамудың 3 деңгейін және техникалық дамудың 3 кезеңін анықтады. Теологиялық – дәстүрлілікке, метафизикалық – индустриалдыққа дейінгіге, позитивті – индустриалдыққа сәйкес келеді. Конттың ойынша, индустриалды қоғамға өту позитивті білімнің қарқынды дамуымен, нақты ғылымдардың басымдылығы арқылы жүреді. Конт позитивизмі философияның мәні мен міндетін және оның ғылымға қатынасын айқындау төңірегінде дәйекті пайымдау (дискурс) бастаған философияның дамуындағы жаңа ағым, позитивизм философиясының қалыптасуындағы бастама болып табылады.

Францияда позитивистік идеялардың таралуына атақты әдебиетші және мәдениеттанушы Ипполит Тэн (1828-1893) рөл атқарды. И. Тэнның алғашқы үлкен жұмысы 4 томдық «История английской литературы» (1863-1864) болды. И. Тэн жаратылыстану ғылымдарының ішінде психологияны ұнатып, өзінің «психологиялық әдісін» жасады. Қоғамдық психологияның дамуын ол – үш фактордың – нәсіл, қоршаған орта және нақты тарихи жағдай әсері деп білді.

1850-1870 жылдары солшыл республикандық демократиялық тарихнаманың дамуы жалғасты. Мұнда орынды құбылыс ретінде Эдгар Кинның (1803-1875) 2 томдық «Революция» (1865) кітабының баспадан шығуы есептеледі. Э. Кине 1848 жылы болған революцияға қатысып, кейін эмиграцияда болды. Э. Кине өзінің көзқарасымен Мишлеге жақын болды. Революция кезіндегі Франциядағы Реставрация ескі тәртіптің тирания әдісімен жүзеге асырылды, азаматтық теңдік іске аса бастады, бірақ теңдік жойылды.

Тарихнаманың солшыл демократиялық бағыт өкілдері яacobшілдер тақырыбымен айналысуды жалғастырды. 1865-1867 жылдары Эрнест Амель 3 томдық «История Робеспьера» атты еңбекті жариялады. Робеспьер туралы бұл жалғыз ауқымды еңбек болып саналды. О. Бланкидің шәкірті Гюстав Тридон (1841-1871) 1871 жылғы Париж Коммунасына қатысушы, 1793 жылы «Париж Коммунасы» еңбегін жариялады. Г. Тридон «Эберисты» (1864) атты еңбегінде солшыл яacobшілдер туралы жазылған.

1870-1871 жылдары болған франк-прусс соғысындағы жеңілістен және Париж Коммунасынан кейін Францияда республикалық құрылыс орнады. Тарихнамада республиканизм, монархиялық және клерикалық ойларға тұжырымдамалар байқалды. 1876 жылы «Историческое

обозрение» атты жалпы тарихи журналдың негізі қаланды, оның негізін қалаушы және редакторы Габриель Моно болды. Журналдың бірінші санында француз позитивистік тарихнамасының манифесі жарияланды, мұнда тарих ғылымы зерттеудің ғылыми әдістерін негізделген позитивистік ғылым ретінде даму міндетті деп көрсетілген. Тарихшы философиялық және саяси теориялардан алшақ болу тиіс және өзін деректер, фактілермен шектеу керек. «Историческое обозрение» өзінің республикандық және зайырлы бағытында 1866 жылы шыққан «Обозрение исторических проблем» роялистік және клерикалық журналға қарсы тұрды. Тарихи зерттеулерде орталық орында әлі де Француз революциясы тақырыбы болды.

Француз революциясын зерттеудегі консервативтік бағыттың көрнекті өкілі И. Тэн болды. Ол 1871 жылғы Париж Коммунасынан кейін өзінің саяси көзқарасында желқабаз либерализмнен консерватизмге ауысты. 1876-1893 жылдары И. Тэн 5 томдық «Происхождение современной Франции» еңбегін жазды. Тэн өзінің психологиялық әдісінің негізінде француз революциясын айыптады. Ол зиянкесті Ж. Ж. Руссоның көзқарастар жүйесі оның «жалпы еркіндік» және анархия мен деспотизмге әкелді деп түсінді. И. Тэн яacobшілдерге әлеуметтік-психологиялық мінездеме беріп, оларды ызаланған демогтар мен догматиктер ретінде көрсетті. И. Тэннің жұмысының кейбір томдары XIX-XX ғасырлардың межесінде 20 астам баспалары жарияланды.

Буржуазиялық революциялық бағыттағы тарихшылардың қызметі Үшінші республикада ресми қолдауға ие болды. Үкімет Бастилияның алынуы күні 14 шілдені ұлттық мейрам, ал «Марсельезаны» ұлттық әнұран деп жариялады. Парижде 1889 жылы Дүниежүзілік көрмеде және Эйфел мұнарасы мен революцияның 100 жылдығы аталды. 1881 жылдан бастап «Французская революция» журналы шыға бастады, 1888 жылы Француз революциясының тарихы бойынша Қоғам құрылды, 1886 жылы Сорбонада Француз революциясының тарихы кафедрасы құрылды. Француз революциясының тарихы бойынша көптеген тақырыптық анықтамалар, каталогтар, сөздіктер шыға бастады. Революцияның барлық кезендері дұрыс деп есептелді, Ж. Дантон яacobшілдердің өкілі 1891 жылы Дантон атымен әскери флоттың бір броненосы аталды және Парижде Дантонға ескерткіш орнатылды.

Революцияның зерттелуіне үлкен үлес қосқандардың бірі, солшыл республикандық ұстанымдардың тарихшысы Альфонс Олар (1849-1928) болды. Ол Француз революциясының тарихы бойынша Сорбонада кафедра меңгерушісі болды, журнал редакторы

және Француз революциясының тарихы қоғамын басқарды. Ол И. Тэннің көзқарастарын сынап, Француз революциясының тарихы бойынша құжаттардың басылуымен айналысты, оның басшылығымен Якобшілдік клубтың хаттамалары және қоғамдық құтқару Комитетінің актілері жарияланды. А. Олардың басты еңбегі «Политическая история Французской революции» (1901). А. Олар революцияны 1789 және 1793 жылдардың «Құқық Декларациясының» принциптерінің іске асуы ретінде қарастырды. Француз революциясының саяси тарихында А. Олардың еңбегі күні бүгінге дейін өз мәнін жоғалтпады.

Француз тарихнамасындағы XIX ғасырдың аяғындағы маңызды бағыттардың бірі сыртқы саясаттың тарихы. 1887 жылы дипломатия тарихы бойынша Қоғам құрылды. Сыртқы саясаттың тарихымен оңшыл либералды және консерватистік бағыттағы тарихшылар айналысты. Олардың ішінде, Саяси ғылымдар жоғары мектебінің профессоры Альбер Сорель (1842-1906), оның басты еңбегі 8 томдық «Европа и Французская революция» (1885-1904) зерттеуі. Ол Еуропадағы халықаралық қатынастардың «ескі тәртіптегі» 1815 жылға дейін аралықты қамтыды. А. Сорельдің айтуы бойынша, Революция және империя сыртқы саясатта абсолюттік монархия қойған, Францияның табиғи шекаралары Рейннің сол жағалауы, Альпы және Пиренейлерді жаулап алуы міндеттерін орындауды жалғастырды. Осының өзінде А. Сорель Франциядағы 1789-1815 жылдардағы әлеуметтік сипаттағы айырмашылықтарға мән бермеді.

Халықаралық қатынастардың тарихын зерттеудегі ірі маман Антонен Дебидур (1847-1917) болды, ол өзінің көзқарасы бойынша буржуазиялық-радикалды топтарға жақын болды. Оның «Дипломатическая история Европы от венского до Берлинского конгресса» (1891) атты маңызды еңбегінде Еуропадағы саяси күштердің орналасуы көрсетілген.

XIX ғасырдың аяғында Францияда тарихты оқыту мен зерттеу жүйесі қалыптасты, университеттерде 71 тарих кафедралары болды. Франция тарихнамасының жаңа тарих кезеңі деп XVI-XVIII ғасырлар саналды, ал 1789 жыл қазіргі тарих кезеңі деп саналады. Позитивистік тарихты зерттеу әдіснамасында екі атақты тарихшылардың Ш. Сеньбос және Ш. Ланглуаның «Введение в историческую науку» (1898) атты маңызды кітабы болып табылады. Ғылыми тарихтың әдісінің мәнін авторлар фактілердің нақты сипатталуы мен топтастырылуынан көрді.

1870-1890 жылдары Францияда марксистік тарихнама қалыптаса бастады. Алғашында 1871 жылдың Париж Коммунасы туралы көптеген әдебиет шыға бастады, солардың ішінде Проспер Оливье Лиссагардың

(1838-1901) «История Коммуны 1871 года» (1876) атты манызды кітабы және прудонисттік анархисттік сипаттағы, Коммунаның басты идеялары федерация автономиясының идеялары деп есептеген, прудонист Артур Арнудың (1833-1895) «Народная и парламентская история Коммуны» (1878) атты еңбегі.

Француз марксистердің бірінші ұрпақтары Поль Лафарг (1842-1911) және Жюль Гед (1845-1922) еді. Біріншісі теоретик болды, ол таптық күрестің тарихымен және Франциядағы әлеуметтік идеяларымен айналысты.

XIX-XX ғасырлардың межесінде позитивистік әдіснамада дағдарысының белгілері көріне бастады.

Позитивизм (франц. positivisme – оңды, дұрыс, нақтылы) – нағыз ақиқат ғылымның жеке салаларында ғана пайда болып қалыптасатын, философиялық зерттеулердің ешқандай танымдық құны жоқ деген тезиске сүйенетін философиялық бағыт.

Позитивизм XIX ғасырдың 30-жылдарында қалыптасты. Позитивизмнің негізін салған француз ойшылы О. Конт. Позитивизмнің алғашқы өкілдері: Э. Литтре, Г. Н. Вырубов, П. Лаффит, И. Тэн, Дж. С. Милль, Г. Спенсер болды. Позитивизм жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардың әдіснамасына елеулі ықпал етті. Позитивизмнің кейінгі дамуы барысында махизм, неопозитивизм, аналитикалық философия қалыптасты.

XIX ғасырда Ұлы Француз революциясының ұрандары бүкіл Еуропаны шабыттандырды.

1890-жылдардан бастап позитивистік тарихнаманы француз зерттеушілердің өздері сынады, бірнеше онжылдықтар ішінде 1920-жылдардың аяғына қарай, бұл сынау позитивистік бағдарламаға айналды. XX ғасырдың басында басты антипозитивистік орталықтар ретінде Эмиль Дюркгеймнің (1858-1917) әлеуметтанулық мектебі болды.

Э. Дюркгейм негізінен ұжымдық сана рөлі, оның әртүрлі түрлерін зерттеген. Ол өз тұжырымдамасында әлеуметтік шындықтың ерекше және тәуелсіз принципіне сүйенеді. Осы қағидаға сүйене отырып, ол қоғамды индивидтерден моральдық және күштік тұрғыдан жоғары қойды. Келесі ынтымақтастық – ең жоғары моральдық принцип ретінде қарастырылды. Қоғамдағы екі механикалық және органикалық ынтымақтастықты тұтас даму бөліктері деп көрсетті. Механикалық ынтымақтастық архаикалық қоғамға, индивидтердің, олардың қоғамдық функцияларының бір-біріне ұқсастығына және жете дамымағанына негізделді. Органикалық ынтымақтастық Дюркгейм бойынша қазіргі кезеңдегі қоғамдарға тән, ол еңбекті бөлуге негізделеді.

Бордо 1902 жылдан Сорбонна университеттерінің әлеуметтану және педагогика профессоры, «Année Sociologique» журналының негізін салушы. Р. Декарт, К. А. де-Р. Сен-Симон дәстүрін жалғастырып, Ш. Монтескье, Ж. Ж. Руссо И. Кант, Т. Спенсер, О. Конт, т.б. шығармаларын зерделеген. Ол негізінен, ұжымдық сананың, оның әр алуан пішімдерінің (діннің, құқықтың) ролін зерттеді. Әлеуметтануды адам туралы ғылымдардың арасында жоғары бағалап, әлеуметтік болмыстың онтология проблемаларын түсіндіруге арқау етті. Әлеуметтанудағы биологиялық және психологиялық бағыттың редуциялық әдістеріне (барлық пәндер үшін ортақ тұжырым тую арқылы ғылыми білім бірлігі мәселесін шешуге арналған тәсілдер) қарсы шықты. Дюркгеймнің пікірінше, адам дегеніміз – жекеше және әлеуметтік қасиеттерді бойына жинақтаған екіұдай шындық (homo duplex), әсіресе, соңғысы адам болмысында басымдық иеленеді. Міне, сондықтан қоғам индивидтердің алуан түрлі өзара байланыстарының нәтижесінде пайда бола отырып, даралықтан тыс және даралықтан үстем болмысты құрайды. Дюркгейм «Әлеуметтанулық әдістің қағидасы» (1895) атты кітабында өзінің әдіснамасындағы басты қағиданы «әлеуметтік фактілерді заттар ретінде қарастыру керек» деп түйіндеді. Жалпы, Дюркгеймнің философияға көзқарасы екіұдай әрі қарама-қарсылықта болды. Бір жағынан, ол өзінің әлеуметтанулық тәсілдерінің әлдеқандай философиялық тұжырымдарға тәуелсіздігін ерекше қасиет тұтты, сол арқылы әлеуметтік философияның толып жатқан бос ділмарлығын жек көретіндігін аңғартты. Екіншіден, Дюркгейм философиялық мәселелердің барлығын әлеуметтану ілімі тұрғысынан шешуге талпынды.

Дюркгейм мектебінің әлеуметтанушысы Франсуа Симиан тарихшылар қауымының үш пұттарын былай деп көрсетті: «саяси пұт» - саяси тарихқа басым қарау, «индивидуалдықтың пұты» - тарихты институттар мен әлеуметтік құбылыстар емес, индивидтер тарихы ретінде қарастыру, «хронологиялық пұт» - қоғамның белгілі уақытында қарастырмай құбылыстардың алғышарттары мен жеке айырмашылықтарды зерттеу».

XX ғасырдың басында француз тарихнамасында басым орынды саяси тарих (саяси-құқықтық, әкімшілік, дипломатиялық және әскери тарихы мамандануымен) және ойлар тарихы алды. Әлеуметтану ықпалымен экономикалық және әлеуметтік тарихтың қалыптасуы басталады. Дәстүрлі зерттеудің шеңбері кеңейді, Жерорта теңізінің елдерінің тарихымен қатар, Африка, Қиыр Шығыс, Латын Америкасының тарихын зерттеуге көңіл аударыла басталды. Тарихшы-

студенттерді дайындауда да өзгерістер енгізілді. Париж университетінің құрамына Ұлттық хартия мектебі, Жоғарғы мектеп, Әлеуметтік білімнің тәжірбиелік мектебі енді. ХХ ғасырдың басында Францияның жаңа тарихын зерттеу елдің тарихының негізгі кезеңдері мен мәселелерді зерттейтін тарихшылардың негізгі кәсіпқойлық бірлестіктерінің арасында былайша бөлінді: «Рабле дәуірін зерттеу қоғамы» және «Шестнадцатый век» журналы, «Француз протестантизмнің тарихы» атты қоғамы және бюллетені, «Восемнадцатый век» қоғамы және журналы, «Французская революция» атты қоғамы және журналы, «Саяси ғылымдар» атты қоғамы және журналы, «Француз отарларының тарихы» атты қоғамы және журналы, «Әскери тарих» және «Экономикалық және әлеуметтік доктриналар тарихы» атты журналдар. Журналдар өзінің ғылыми бағдарламалары бар зерттеу мектептерінің пайда болуына ықпал етті. Сонымен қатар, елде жергілікті тарихи қоғамдардың әрекеті іске аса бастады.

1830, 1848, 1870-1871 жылдардағы болған Француз революцияларын түсінуге жағдай жасалып, осы мәселе бойынша құжаттар мен монографиялар жарияланды.

Оңшыл тарихшылар Бірінші империя тарих зерттеуіне, Наполеонның іс-әрекетіне едәуір назар аударды. 1912 жылы оңшыл тарихшылар Наполеон кезеңінің тарихын зерттеу Қоғамын құрды. Осы кезеңінің ірі маманы Альбер Вандаль (1853-1910) болды.

Радикалды-демократиялық және социалистік бағыттардағы тарихшылар өздерінің саяси көзқарастары бойынша тақырыптарды зерттеумен айналысты. 1907 жылы демократиялық бағытқа бағытталған тарихшы Альбер Матъез (1874-1932) «Робеспьеризмді зерттеу бойынша қоғамды» құрып, «Анналы французской революции» журналын шығарды.

XVIII ғасырдың соңында болған революцияны зерттеу бойынша жұмысты социалистік қозғалыстың басшысы Жан Жорес (1859-1914) жалғастырды. Ол «Социалистические истории 1789-1900 гг.» атты көптомдық еңбектің айғайшысы болды.

XIX ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басында университеттік тарих ғылымының және мектептік білім мен тәрбиенің ұйымдастырушысы Эрнест Лависс (1842-1922) А. Рембомен бірге 12 томдық «Жалпы тарих» және Франция тарихы бойынша бастауыш сыныптар үшін 1884-1950 жылдары қайта-қайта миллиондық тираждармен басылып шыққан оқулық жазды. Э. Лависс оқулығын Пьер Лалуа (французша «la loi» - заң) лақап атымен басып шығарды. Революциялар туралы Э. Лависс, олардың өткен уақытта қажеті болғанын айтып, олардың Үшінші Республикаға қажеті жоқ деп түсіндірді.

11-тақырып. 1918-1945 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ НЕМІС ТАРИХНАМАСЫ

Бірінші Дүниежүзілік соғыстан кейін Германияда тарихшылардың ортасындағы маңызды өлшем ретінде Веймар республикасына деген көзқарастар болды. Барлық тарихшылар оның кертартпа қарсыластары мен ымырашыл, солшыл және бұқарашылдарға бөлінді. Осыған байланысты неміс тарихшыларының ортақ сипатына тоқтар болсақ, ол дүниежүзілік соғысты бастағаны үшін Германияның басты жауапкершілігі туралы тезисті жоққа шығару, Версаль келісімшартына қарсы идеологиялық күрес өткізу, бұрынғы Германия империясы территориясын қайтару туралы талаптар қою болды.

1920 жылы 23 неміс университеттерінде 206 тарихшы соның ішінде 90 профессор жұмыс істеген болса, 1931 жылы олардың саны күрт өсіп, соның ішінде 238 профессор мен доцент болған. Жоғарғы оқу орындарының 104 мың студенттерінің 4,9 мыңы негізгі пән ретінде және 3,6 мыңы екінші пән ретінде тарихты оқыған.

Веймар республикасы кезіндегі Германияда тарихи зерттеулердің жалпыұлттық орталығы болмады. Университеттер құрылымындағы тарих бөлімдері бұрынғыдай жалпы республикаға қарсы күштердің қорғаны болып танылған философия факультеттерінің құрамына кірді. Жаңа кафедралар құру арқылы адал профессорлардың санын көбейтудегі Веймар әкімшілігінің әрекеттері оларда жоққа шығарылды. 1920 жылдардың басында пангермандық көзқарастарды ұстанатын профессорлар (Г. Белов, Д. Шеффер) зейнетке жөнелтілді.

Әдіснамалық жағынан тарихшылардың көбі, оның идиографиялық әдісті абсолютке айналдыру мен даралыққа табынумен қоса, немістің идеалистік тарихаяты тұрғысында қала берді. Олар әлеуметтануға сенбеушілік білдіріп және оның университеттерде бекуіне кедергі жасады, бірақ 1919 жылдан бастап әлеуметтану кафедралары Кельн және Франкфуртта, 1923 жылы Берлин университетінде ашылады. Сонымен қоса, тарихшылар әлеуметтанушылардың әдеттегі саяси солшылықтарын да жоққа шығарды.

Соғыстан кейін тарихи-саяси журналдар саны да көбейеді, соның ішінде бастысы Фридрих Мейнекенің «Мюнхен тарихи журналы» болды. Дереккөздерін жариялау жалғасып, арнайы осы мақсатта 1928 жылы жаңа тарих бойынша құжаттар шығаратын Империялық тарихи комиссия құрылды.

Ең әйгілі басылымдардың бірі Ф. Лассальдің мұрағатының 6 томдық жинағы мен оның О. Бисмаркпен хат алысулары болды. Олар

Германияны біріктіру ісі бойынша бірігіп әрекет ету жөнінде Ф. Лассаль мен О. Бисмарк арасында келіссөз болғандығын көрсетеді.

Сонымен қоса, «1871-1974 жылы Европа кабинеттерінің үлкен саясаты» атты басылым да көпшіліктің назарын аударды. 1922-1927 жылдары 54 кітаптың 40 томы жарық көрді. Германия үкіметі бірінші болып, құпия танылатын елшіліктер мұрағатынан осыншама көп құжаттарды жария етті. Құжаттарды көп және мақсатты комментарий бере отырып хронологиялық тұрғыдан емес, тақырыптық тұрғыдан жариялау Германияның басқыншылық саясатын бірталай бүркемеледі.

Веймар кезеңіндегі Неміс тарихшылары одағының жиналыстары саяси сипатта өтті. Басты талқыланған мәселелер: дүниежүзілік соғыс үшін жауапкершілік, славян және венгр аумақтарынан айырылған Австрия тағдыры және Еуропаның шығысында болып жатқан экспансиядағы Германия дәмелерінің негізділігі туралы болды.

Соғыстар аралығындағы Германия тарихнамасындағы керітартпа бағыты мемлекеттің заңды нысаны ретінде республиканы қолдамастан, ол жүйені Батыстан тараған және немістер үшін мүлдем бөтен деп жариялаған. Керітартпашылар басқарудың әміршіл нысанына қайта оралуды насихаттап, жұмысшылар мен орта топтарды еуропа тумалары болып табылатын ірі капиталистер мен банкирлерден қорғайтын күшті билікті орнатуды талап етті. Бұл бағытта Вернер Зомбардтың (1863 – 1941) көзқарасы эволюция жолымен дамыды. Ол орта топтардың қорғанына айналып, индустриалды экономиканың қолайсыз жақтарын тегістейтін немістердің арнайы даму жолын насихаттаған. «Неміс социализмі» (1934) атты өзінің ақырғы ірі шығармасында Зомбарт авторитария идеясын қорғай отырып, ірі кәсіпорындарды жауып, кішігірім кәсіптер мен ауылшаруашылық өндірістерін жаңғыртуды ұсынады, тіпті «оқымысты абсолютизм» құрылымын насихаттайды.

Ымырашыл тарихшылар, оны әлеуметтік толғаныстарға қарсы ең жақсы қорған ретінде Веймар республикасын тани отырып қолдау көрсеткен Версаль келісімін қайта қарау және айырылып қалған аумақтарды, соның ішінде, әсіресе шығыстағы аумақтарды қайтару үшін күрестен бас тарпастан, ымырашылдар икемді сыртқы саясат пен батыс мемлекеттермен бейбітшілік құруға шақырды. Ымырашыл тарихнаманың көшбасшысы Фридрих Майнеке (1862 – 1954) болды. 1924 жылы оның «Жаңа тарихтағы мемлекеттік ақыл-ой идеясы» атты елеулі еңбектерінің бірі жарық көрді. Онда ол нағыз ұлы мемлекеттік қызметкердің мақсаты адамгершілік пен күштің арасындағы қажетті теңдікті сақтау болды деп көрсетті. Ал шындығында, мемлекеттік қызметкер адамгершілік заңдылығын әрқашан бұзады және ол қайғылы

қажеттілік болып танылады. Сондықтан Мейнеке, Германияны бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына кінәлі деп санау дұрыс емес деді. Соғыстар аралығында жарық көрген өзінің «Тарихаяттың пайда болуы» атты тағы бір еңбегінде, Мейнеке, тарихаятты оқымыстылық прагматизмі мен рационализмін жеңу ретінде қарастыра отырып, ағарту мен тарихаят қарама-қайшылықтары туралы тезисті негіздейді.

Соғыстар аралығында Герман Онкеннің (1869 -1945) қарқынды қызметі жалғасты. III Наполеонның Рейн саясаты бойынша құжаттарының үш томдық жинағының шығуы оның ерекше қызығушылығын туғызды. Онда Онкен, француз императоры Рейн ағымы бойынша шеқараны орнатуды көздегенін және дәл осы 1870 – 1871 жылдардағы франк-герман соғысының нақтылы себебі болғанын және оның нәтижесінде бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына әкелген бірқатар оқиғалардың қалыптасуын көрсетеді. 1933 жылы дүниежүзілік соғыстың дипломатиялық алғышарттары туралы екі томды жариялайды, ал 1937 жылы оның «Үндістан қауіпсіздігі» атты еңбегі жарық көреді. Онкеннің айтуынша, дүниежүзілік соғыстың басты себепкері орыс ұлтшылдығы мен панславизмі болған, бірақ оның пікірінше, соғыстың басталуына Германия да кінәлі болды, өйткені ол Ұлыбританиямен бітісуге деген өзінің барлық мүмкіншілігін пайдаланбады.

Ымырашыл тарихшылардың пікірінше, XX ғасырдың басында Германия әлемге үстемдік етуді емес, тек қана өзге ұлы мемлекеттермен теңдікке жетуді көздеген, егер ол соғысуды ғана көздеген болса, онда ол соғысты өзіне ыңғайлы уақытта, мысалы, 1904 – 1905 жылғы орыс-жапон соғысы кезінде немесе 1909 жылғы Босния қақтығыстары кезінде бастар еді. Олардың ойынша, соғыстың басты себебі халықтардың тәуелсіздік үшін күресінде, сондықтан да Германия жіберген негізгі қате, басқа халықтарға деген өздерінің үстемдігі сақтап қалуға тырысқан Австро-Венгрия мен Түркияны қолдауда болды.

Атақты солшыл ымырашыл тарихшы болып танылатын Иоганнес Цикурштың (1876 – 1945) негізгі еңбегі – үш томдық «Жаңа Германия империясының саяси тарихы» (1925-1930) болды. Ол Германия империясының құрылуы мен күйреуінің өзара байланыстығы жөніндегі концепцияны қарастырады. Оның айтуынша, онда саяси ерік әміршіл саяси режим құрып және оны қолдаған Германия империясының тарихы көрсеткендей, саяси данышпан тіпті уақытқа қарсы да ғажайып жасай алады, бірақ уақыттың өзі ұлы істерді ұлы қателерге айналдырып, бәрін өз орнына қояды, өйткені әміршіл Германия империясы демократия, ымырашылық және парламентаризм беталыстарына қарсы тұра алмады.

Солшыл ымырашыл тарихнаманың ірі туындыларының бірі ретінде Файт Валентин (1885 – 1947) жазған екі томдық «1848 – 1849 жылдарындағы герман төңкерісінің тарихы» атты жинақ танылады. Өзінің көзқарастарына байланысты автор бірде-бір университетте орын таба алмағандықтан, Берлин қаласындағы Жоғарғы сауда мектебінде еңбек еткен. Мұрағат материалдарын қамтуы мен қолданылған әдебиет тұрғысынан бұл теңдесі жоқ еңбек болып табылады. Бұрын белгісіз болған халық көтерілістері жөніндегі мәліметтерді автор мұрағат материалдарынан алып, төңкерістегі аграрлық мәселелердің ауқымын көрсеткен. Ол 1848-1849 жылдардағы Еуропа тарихындағы неміс, поляк және италиялық мәселелердің маңызын және олардың төңкеріске әсер етуін көрсеткен.

Неміс тарихнамасындағы солшыл ымырашыл бағытпен саяси партиялардағы зерттеулердің басталуы байланысты. Оның бастамашысы ретінде, алдымен ымырашыл Демократиялық партия кейін ГСДП мүшесі болған, 1921 жылы Германия саяси партияларының бірінші тарихын жазған, Потсдамдағы Империя мұрағатының қызметкері Людвиг Бергштроссер (1883 – 1960) танылады. 1921 – 1923 жылдары ол 1815 – 1914 жылдардағы саяси католицизмнің дамуы бойынша құжаттардың екі томдық жинағын шығарған.

Хедвиг Хинтце (1884-1943), Густав Майер (1871-1948) сияқты тарихшылар француз революциясы тарихы мен неміс жұмысшылары қозғалысын демократиялық тұрғыдан зерттеді. Соғыстар аралығында Германияның саяси тарихы жөніндегі Зигмунд Нейманың (1904 – 1962). бірқатар еңбектері жарық көреді. З. Нейман сонымен қоса, саяси партиялардың типологиясын жасады. Оның ойынша, партиялар тек қана өздерінің мәселелерін шешіп қана қоймай, халыққа да көмек берулері керек.

Социал-демократияның ең ірі теоретигі болып табылатын Карл Каутский 1924 жылдан бастап Вена қаласында тұрды. Мұнда 1927 жылы ол марксизмдегі әдіс пен дүниетанымды бір-бірінен бөлектеген, оның «Тарихты материалистерше түсіну» атты екі томдық еңбегі жарық көрді.

Өзінің дүниетанымында социал-реформистік және ортодоксалды-марксистік көзқарастарды біріктірген әйгілі тарихшылардың бірі Артур Розенберг (1889 – 1943) болды. Ол Германия империясы мен Веймар республикасын зерттеген, билікке нацистер келісімен эмиграцияға кетіп, 1938 жылы Амстердамда демократияның бірқилы типологиясын ұсынған «Демократия және социализм» атты еңбегін басып шығарды.

Билікке нацистер келісімен университет профессорларының 15%-

ға жуығы нәсілдік себептермен жұмыстан шығарылған, сонымен қоса саяси көзқарастары бойынша жұмыстарынан айырылғандар да болған. Ұлтшыл тарихшылар арасында басты орынға 1935 жылдан бастап жаңа Германия тарихы Империялық институтын басқарған Вальтер Франк (1905 – 1945) ие болды, бірақ 1941 жылы Альфред Розенбергтің ведомствосымен қақтығысуына байланысты ол орнынан түсіріліп, Германия екінші дүниежүзілік соғыста жеңілген күні өзін-өзі атып өлтірді.

1933 жылдан кейін Германиядан көшіп кеткендердің дені АҚШ-та тұрақтанып, Америка жоғарғы оқу орындарында орналасқан және билікке нацистердің келуі себептері туралы пікір алмасып, ымырашыл-демократиялық дүниетанымды қолдаған. Көшіп кеткендердің бірі, заңгер Эрих Эйк (1878 – 1964) Бисмарк туралы негізгі еңбектердің бірін – оның үш томдық өмірбаянын жазды.

1942 жылы социал-демократ Франц Нойман (1900 – 1954) нацистер режимі туралы «Бегемот» атты кітап жазып шығарды.

Германия үшін соғыс бағыты қолайсыз бола бастағаннан кейін, мемлекетте тұрып жатқан неміс тарихшылары батыс еуропа мемлекеттерімен жақындасу қажеттілігі жөнінде сөз айта бастады. 1943 жыдың аяғында тарихи журналдар жабылып, ғылыми мекемелер мен университеттер жұмысы да тоқтатыла бастады.

XX ғасырдың екінші жартысындағы ГФР-дің тарихнамасы

1945 жылы болған әскери жеңілістен кейін бірнеше жылдар ішінде ымырашыл тарихшылар нацизм кезеңіне сын айтады, бірақ 1949 жылы Германия Федеративті республикасының құрылуына байланысты кертартпа тарихнаманың қайта жаңғыруына қолайлы мүмкіндіктер туындап, және неміс тарихшылары арасында «неміс рухының ерекшелігі» жөнінде сөздер айтылып, өз мемлекеті тарихына қатысты тым қатаң сын айтылуының дұрыс болмауы жөніндегі пікірлер басым орын алады.

Сонымен қоса, ГФР-да неонацизмге жуық оңшылрадикалдық тарихнама да әрекет етеді. Оның орталығы болып, негізінде национал-социализмді ақтаумен айналысатын, нәсілдік басымдықты және тіпті Германия құрамына Австрия мен Швейцарияның немістілдес бөлігін енгізуді уағыздайтын, 1960 жылы Тюбингенде құрылған Соғыстан кейінгі неміс тарихы институты танылады.

Франкфурт мектебінің теоретиктері, соның ішінде, әсіресе Юрген Хабермастың (1929 жылы туған) идеяларының әсер етуі нәтижесінде

Батыс Германия тарихи ғылымында империяға, милитаризмге қарсылығымен айрықшаланатын, марксизмнің методологиялық элементтерін қолданатын радикалды-демократиялық бағыт пайда болады. Олар қоғамдық дамудың капитализм мен кеңестік социализм арасындағы «үшінші жеке бір жолды» іздеумен айналысады.

ГФР-да тарихи зерттеулерді ұйымдастыруда тарих факультеттері, семинарлары, бөлімшелері, секциялары 25 университетте және бірқатар жоғары техникалық және педагогикалық мектептерде әрекет етеді. Университеттермен қоса ГФР-да әртүрлі мәселелер мен тарих кезеңдері бойынша көптеген арнаулы ғылыми-зерттеу институттары, қоғамдар мен комиссиялар да әрекет етеді. Тарихи зерттеулер федералды және жерлер үкіметтері деңгейінде мемлекеттік бюджеттен, сонымен қоса әртүрлі қайырымдылық және партиялық қорлармен қаржыландырылады.

Германияның XX ғасырдағы тарихи белсенді түрде зерттеледі. 1972 жылы ГФР-да Университеттерден тыс тарихи зерттеулер ұйымдарының бірлестігі құрылды. ГФР-да Жалпы тарихи ұлттық ұйым болып 1949 жылы қыркүйекте қайта құрылған Германия тарихшыларының одағы танылды. Оның құрамына тарих пәні мен жоғарғы оқу орындарында қосымша тарихи пәндердің оқытушылары, ғылыми зерттеу мекемелерінің, мұражай, мұрағат, кітапхана қызметкерлері, ғылыми дәрежесі бар жеке тұлғалар, тарихи басылымдардың авторлары кірді. 1980 жылдарының аяғында Германия тарихшыларының құрамында, бірлескен шаралар өткізуге арналған мүшелік жарналарын төлейтін 900-ден артық адам болған. Сонымен қоса, Германияда тарих пәнінің ұстаздары, одағы да әрекет етеді. Уақыт өте неміс тарихшылары әлеуметтік ғылым өкілдерімен, әсіресе Неміс саяси ғылымдарының одағы басқарып отыратын саясаттанушылар өкілдерімен тығыз қарым-қатынас жасай бастады.

Сондай-ақ, марксизмді және де сол сияқты қоғамдық ойлардың барлық бағыттарындағы нәтижелі идеяларды жасампаздықпен пайдалануға шақыратын солшылсоциалистік тарихнамасы да аталады.

Ортодоксалды-марксистік тарихнама орталығы ретінде 1968 жылы Франкфурт-на-Майне қаласында құрылып, тәжірибеде тек қана неміс пен еуропа социалистік және жұмысшылар қозғалыстарының тарихымен, екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Жауға қарсылық көрсету қозғалысының тарихымен айналысқан Марксистік зерттеулер институты танылған.

1972 жылы ГФР-де университеттен тыс тарихи бірлестіктер пайда болды. ГФР-де жалпы тарихи ұлттық мекеме неміс тарихшыларының

одағы болып саналады, ол 1949 жылы қыркүйекте пайда болды. Неміс тарихшыларының одағында 1980 жылдың аяғында 900 адамға жетті, олар жиі арнайы қаржы жинап, жиындар өткізіп турды.

Мемлекеттегі мұрағат ісін ұйымдастыру мақсатында 1960 жылы Кобленц қаласында Федералды мұрағат құрылған болатын. Оның бөлімшелері – Әскери мұрағат Фрайбургта және Саяси мұрағат Бонн қаласында орналасты. Батыс Берлинде екі ірі мұрағат орналасады – ол Пруссия мәдени мұрасы қорының мұрағаты және Веймар республикасы мен национал-социализмнің күйреуі кезіндегі құжаттар жинағы – 1990 жылға дейін Америка мемлекеттік департаментінің құзырында болған Берлин қаласындағы құжаттар орталығы. Мұнда, партия мүшелерінің 11 млн-ға дейін тіркеу карточкаларынан тұратын НСДАП картотекасы, СС картотекасы (60 мыңнан артық істер), шабуыл отрядтарының мұрағаты сақталған.

ГФР-да шамамен 250-ге дейін тарихи және тарихи-саяси журналдар мен әржылдық басылымдар шығады. Тарихи деректер мен тақырыптық кітапнама жинақтары басылып шығарылады. Оларды ықпалдау орталығының рөлін 1859 жылдан бері үздіксіз шығатын «Мюнхен тарихи журналы» атқарады. 1975 жылдан бастап ең тартымды және жарамды журналдардың бірі тоқсан сайындық «Тарих және қоғам. Тарихи және әлеуметтік ғылым» журналы шыға бастады.

1940 жылдың соны мен 50-ші жылдары Батыс Еуропа тарихнамасында басты орынды кертартпа бағыты алды. Оның көшбасшысы, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде 1944 жылы шілдеде Гитлерге қарсы қастандық және оның өміріне оқталуды ұйымдастырушыларымен байланысты болған Герхард Риттер (1888-1967) болды. Нацизмнің пайда болу себептерін ойластыра отырып, Риттер ол тек германиялық құбылыс емес, жалпыеуропалық құбылыстың, қоғам мен мемлекеттің ымырашыл нысанының тоқырауы нәтижесінде пайда болып, көсем басқаратын бірпартиялы мемлекеттің германиялық нысаны болады деп айтқан.

Әйгілі кертартпа тарихшылардың бірі Ганс Иоахим Шёпс (1909 – 1980) өзінің ірі туындыларының бірі – «Жаңа замандағы Германияның рухани тарихы» атты 5 томдық жинағында, нацизм мен пруссияшылдық арасындағы белгілі бір байланыстың болуын түбегейлі жоққа шығарды. Гиттердің билікке келуін ол тек қана нацизмнің дамуы үшін мемлекетте ең қолайлы жағдай жасаған Версаль келісімінің үстемдігімен байланыстырды.

Неміс тарихнамасында кертартпашылардың үстемдік ету кезіндегі тыныштықты бұзушы, 1961 жылы «Әлемге үстемдік етуге

серпілу» атты кітапты жазып шығарған Гамбург университетінің профессоры Фринц Фишер болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталу себептерін қарастыра отырып, ол Германия үкіметі саналы түрде дүниежүзілік соғыстың басталу қатеріне барғанын және өзінің соғысқа дейінгі саясатымен оған көмектескенін айтады. Сонымен бірге, ұзаққа баратын анексияшылар жоспарлары тек пангерманшылар мен неміс генералдарына ғана тән емес еді, олар сонымен қоса керітартпашылардан бастап Орталық партияларына дейінгі көптеген саяси ағымдардың, ымырашылдар мен оңшыл социал-демократтардың қолдауына ие болды. Германияның екі дүниежүзілік соғыстардағы жоспарлары бір-біріне тым ұқсас және Фишердің пікірінше 1871 жылдан 1945 жылға дейін оларда белгілі бір мирасқорлық байқалады және де ГФР-ді өмір сүру кезінде олар өздерінің жақтаушыларынан толық айырылмаған. Осы сияқты қорытындылары үшін керітартпашылар Фишерді саяси жауапкершілігі жоқ деп айыптады.

Фишердің ойларын ары қарай дамытушы Гамбург университетінің профессоры Хельмут Беме (1936 ж. туған) болды. 1866-1871 жылдардағы оқиғаларды ол өнеркәсіп төңкерісінің және орталық Еуропадағы экономикалық үстемдік үшін ұзақ уақытқа созылған күрестегі Пруссиямен Австрияны жеңуі нәтижесі ретінде қарастырды.

1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басында неміс тарихшыларының бір бөлігі әлеуметтік тарихтың маңызы мен әлеуметтік-экономикалық үрдістерді зерттеуге, құрылымдық-әлеуметтік амалға назар аудару қажеттілігін айтады. Немістердің бірігуінің негізіне жету Кеден одағын құру арқылы мүмкін болды, ал соғыс ол тек экономикалық үрдістер нәтижесі болды. Пруссия үкіметі ірі аграрийлар, өнеркәсіпшілер мен банкирлерге сүйенді. 1873 жылғы әлемдік экономикалық дағдарыс Бисмаркты ымырашыл буржуазиямен болған қарым-қатынасты үзуге және экономикалық ымырашылдардан бас тартуға мәжбүрледі. Мемлекеттегі орта таптар тым әлсіз, ірі өнеркәсіптер мемлекетке тәуелді, ал ол үстемдік етуші аристократиялық топтардың басқаруында болды. Осының нәтижесінде мемлекетте тұрақты кертартпа әміршіл жүйе құрылды.

1950 жылдардың аяғы 1960 жылдардың басында неміс тарихшылары әлеуметтік тарихтың маңызын ерекше атап көрсетіп, оның маңызын және әлеуметтік-экономикалық үрдістердің зерттелу маңызын ерекше атап көрсетті.

Әлеуметтік тарихтың әйгілі жақтаушысы Гейдельберг университетінің профессоры Вернер Конце (1910-1986) болды. Оның айтуынша, өнеркәсіп төңкерісінен бастап, тарих жеке бір тұлғалардың

әрекеттерінің нәтижесі болудан қалып, атаусыз әлеуметтік-экономикалық үрдіске айналды.

Сонымен бірге әлеуметтік тарих әдістерін жақтаушылар XIX-XX ғасырлардағы неміс тарихындағы әлеуметтік үдерістерді зерттеуге үлес қосты. Және де әлеуметтік тарихты жақтаушылар арасындағы неміс тарихшылары Вернер Конц, Рейнхарт Козеллек (1923 жылы туған) тарихи ұғымдардың мазмұны мен мәнін нақтылы анықтауға деген ынталанушылықты ажыратады.

Тарихи үрдістің сипаттамасының өзгеруі, сонымен қоса индустриалды қоғам теориясын тарту, тарихты әлеуметтік және саяси тарихтың синтезі ретінде қарастыру арқылы тарихи әдісті өзгертуді де талап етеді. Неміс тарихнамасындағы әлеуметтік тарихты жақтаушылар танымдық құралдар ретінде М. Вебердің мінсіз нысандар теориясын, «Анналар» атты француз мектебінің әдістемелігін пайдалануға шақырады. Бірақ неміс тарихшыларының әлеуметтік тарихтың әдістемелерін жүзеге асыруға тырысуы тек бағдарлама түрінде ғана қалып, тәжірибеде жүзеге аспай қала берді. Олар әлі де бұрынғыдай тек саяси факторлардың әсер етуі мен рөлін және белгілі бір әлеуметтік құрылымдардың туындау немесе жойылуы кезіндегі жеке бір тұлғалардың маңыздылығын атайды.

Онымен айланысқандар Вернер Конце, Рейнхарт Козеллек болды. 1972 – 1985 жылдарда олардың басшылығымен, онда олардың даму тарихындағы және олардың әлеуметтік пен саяси маңызындағы 300-ге жуық ұғымдар жан-жақты талқыланған, «Негізгі тарихи ұғымдар» атты 7 томдық энциклопедия жарық көрді. Тарихи зерттеудің басты бағыты – ол нақты бір тарихи ерекшеліктерге сараптама жасап, оның қайталанбауын және өзіндік ерекшелігін көрсету болып табылады. 1950 жылдардың аяғында В. Конценің бастамасы және басшылық етуімен, онда өнеркәсіп жұмысшыларының капиталистік қоғам құрылымына ықпалдануының өтуін көрсету мақсаты көзделген, «Индустриалды әлем» атты еңбектер топтамасын басып шығарған «Заманауи әлеуметтік тарих бойынша гейдельберг жұмыс қоғамын» ұйымдастыру басталды. Бұл жұмыс Баден-Вюртемберг жерлері үкіметінің қолғабыс беруімен өткізілді. В. Конце айтқандай, биліктің ағат қуғын-сүргін саясаты неміс саяси санасының буржуазиялық-ұлтшыл және пролетарлық-әлеуметтік болып бөлінуіне әкелген және осы бөлінуді жеңуге барлық күшті жұмсау қажет. Гейдельберг мектебі, сонымен қоса, халықаралық жұмысшылар қозғалысымен де айналысады және ондағы ағылшын-саксон, герман, ресей даму нысандарын ажыратады. Неміс жұмысшылары қозғалысы келесідей

бірнеше беталыстардың: реформаторлық және революциялық, нақтылы-тәжірибелік және құбылмалы-теоретикалық, ұлтшыл-адал және интернационалдық болумен сипатталады. Соның өзінде де герман социал-демократиясы өзінің ұлтшыл сезімінен айырылған жоқ. Ұлтқа жұмысшылардың қосылуы бірінші дүниежүзілік соғыстан басталды, ал 1918 – 1919 жылдарында орын алған оқиғалар, бірінші неміс демократиясының тосын сипатта болуына әкелді, қоғамның кең көлемді таптарында демократия жағдайында қызмет ету тәжірибесі болмағандықтан, батыл және экстримистік ұрандарды оңды-солды қабылдай берді.

1960-70 жылдардың шекарасында неміс қоғамымен тарихты қабылдауда дағдарыс белгілері пайда болды. Әлеуметтану, саясаттану қоғамның саяси-идеологиялық қажеттіліктеріне тез арада жауап қайтаратын болды.

Әлеуметтік сын айту мектебіне Юрган Кокка (1941 т.), Генрих Август Винклер (1938 т.), Вольфганг Моммзен (1930 т.) жатады. Олар герман тарих ғылымындағы «Вебер Ренессансына» үлкен үлес қосқан. Бұл мектептің жетекшісі, XIX және XX ғасырдың басындағы неміс тарихының тұжырымдамасын жасаған Билефельд университетінің профессоры Ганс-Ульрих Велер (1931 т.) болды. Тарихтың саяси педагогикаға айналуына қарсылық білдіргендер 1970-1980 жылдары неміс тарихнамасында жаңа тарихшылар деп аталған амалды жақтаушылар болды. Олардың арасындағы ең әйгілілері – Томас Ниппердай (1927 – 1992) және Лотар Галль (1936т.). Ниппердай айтқандай, Германия тарихында ол 1933 жыл болған сияқты ұлт тарихындағы бір ғана оқиға негізінде, мемлекеттің бүкіл тарихы жөнінде айтуға және оның негізінде барлық бұрынғы тарихын қайта қарауға болмайды. Лотар Галль 1980 жылы жаңа тарих әдебиетінің ең жарық туындысына айналған «Бисмарк: ақ революционер» атты кітабын шығарды. Жаңа тарихты жақтаушылар тұлға әрекеттері арқылы тарихи үрдіс ағымының ерекшелігін көрсетуге тырысты және Л. Ранке еңбектері түріндегі наративті тарихнаманы жаңғыртуға мүмкіндік берді. Олардың туындыларының қызығушылық тудыруының себептерінің бірі – әлеуметтік-сын айту мектебінің жақтаушылардың еңбектерінде көпшілікті зеріктіретін теориялық пікірлердің, сызбалар мен кестелердің көп болуы. ГФР-дағы тарихнамалық зерттеулердегі бастапқы мәселелердің бірі болып әлі күнге дейін нацизмді зерттеу қалады.

12-тақырып. 1918-1945 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҰЛЫБРИТАНИЯДАҒЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ

XX ғасырдың басында Ұлыбританияда тарихи білімді кәсіптендіру үрдісі жалғаса берді. 1917 жылы Оксфорд, 1920 жылы Кембридж университеттерінде тарих мәселелері бойынша диссертация жазған университет бітірушілеріне философия докторы ғылыми дәрежелерін беру тағайындалған. 1921 жылы Лондонда, жоғарғы оқу орнынан кейін білім беру нысаны ретінде тарихшыларды кәсіби дайындауды жетілдіру үшін бірінші жетекшісі А. Поллард болған Тарихи зерттеулер институты ашылды. 1921 жылы Лондонда бірінші ағылшын-американдық тарих профессорларының конференциясы өтті, 1926 жылдан бастап ол тұрақты өтетін болды. 1930 жылдары Лондон тарихи зерттеулер институты «Викторианская история графств» атты көптомды басылымын басқарды. Патшалық тарихи қоғам өз қызметін жалғастырды. 1918 жылы оның қатарынан, мұрағат құжаттарын анықтау және жариялаумен айналысатын, тарихи дереккөздерді зерттеу комитеті құрылды. 1921 жылдан бастап Британия сыртқы саясатының тарихы бойынша құжаттарды жариялау басталды. 1937 жылдан бастап дүркін-дүркін, 1900 жылдан кейінгі уақытты қамтитын, британ тарихының кітапнамасы шығады. Мемлекетте 1930 жылдары мүшелерінің саны 4,5 мыңға жуық болған тарихшылар бірлестігі әрекет етеді. Ол тарихи әдебиеттің жыл сайынғы бюллетені болып табылатын «История» журналын шығарды. Жергілікті тарихты зерттеу кеңейе бастады, және ол үшін аумақтағы мұрағат пен антикварлық қоғамдар мен графстволар мұрағаттарының әрекеттерін үйлестіретін жергілікті тарих комитеті құрылды. 1932 жылы Британ мұрағаттар ассоциациясы құрылып, «Архивтер» журналы шыға бастады. 1924 жылы ақпараттық қамсыздандыру бойынша кітапханалық Ассоциация құрылды («Аслиб» қызметі).

Тарих ғылымында ұйымдастырылған мамандандырудың алға, ілгері жүруі байқалды. 1930 жылдары оқу орындарында жаңа заман, орта ғасырлар, көне заман тарихтарының жеке кафедралары құрыла бастады. Бұл, сонымен бірге жаңа заман тарихының дербес академиялық пәнге айналуымен байланысты болды. XIX - XX ғасырлар шегінен бастап мемлекетте университеттер саны көбейді және Манчестер, Лидс, Бирмингем, Шеффилд пен басқа қалаларда «қызыл кірпішті» деп аталатын университеттер пайда болды. Университетерде тарих пәні оқытушыларының саны елеулі түрде көбейе бастады – 1900 жылы олардың саны 30-дан аспайтын болса, ал 1939 жылы 400-ге жуық болды.

Тарих ғылымының теориялық-әдістемелік негіздерінде британ тарихнамасындағы жетекші мағлұмат алу әдісі континенталды позитивизмге тән жалпыәлеуметтік заңдарды анықтайтын және тарихи үрдістегі өзінің себеп-салдар байланыстарын айқындау мақсаттарын шектейтін оқталысқа қарсы тұратын британ нұсқасындағы позитивизм болды. Мұндай көзқарасты, Кембридж тарихшылар мектебінің іргесін қалаушыларының бірі болып табылатын Джон Бьюри (1861-1927) ұстанған. Қоғамның дамуына материалдық және әлеуметтік факторлардың ықпалын ескере отырып, Бьюри тарихи үрдіске айқындаушы ықпалды психология саласынан іздеп, тарих барысына жеке еріктің айқын ықпал ететініне назар аударған. Жаңа заман тарихын зерттеуге Бьюри айрықша мән берген және ерекше XIX ғасырдың соңынан басталатын тарихтың жаңаша кезеңін де бөлу қажеттілігі туралы айтқан. Тарихшылардың академиялық бірлестігінде «оның өзі үшін» тарихты зерттеу қажеттілігін түсіну басым болды және тарихтағы бірегейлік пен даралықты зерттеуге шешуші назар аударылған.

Тарихта, жаратылыс ғылымдарының жалпылама әдістеріне тән әдістерді пайдалану шектен тыс деп саналды. Тарихты осы тұрғыдан түсіну, ғылымға қарағанда, тарихтың әдебиет пен мәдениетке неғұрлым жуық болуы туралы тұжырым айтуға әкелдірді. Демек, британ тарихшылары ортасындағы позитивизм, неокантшылдық көзқарастармен үйлескен.

1930-1940 жылдардағы Британ тарихнамасындағы теориялық-әдістемелік ізденістерінде елеулі орынды А. Дж. Тойнби мен Р. Дж. Коллингвуд идеялары алды. 1934 жылы Ұлыбританияда Арнольд Джозеф Тойнбидің «Постижение истории» атты 12 томдық шығармаларының 1-ші кітабы жарық көрді. Ол көне тарих, халықаралық қатынастар тарихымен айналысқан, британ делегациясының құрамында Париж бейбітшілік конференциясының жұмысына қатысқан, Лондон университетінің экономика және саясат мектебінде студенттерге халықаралық қатынастар тарихын оқыған. 1926 жылдан бастап Халықаралық қатынастар патшалық институтын басқарып, 30 жыл бойы оның директоры қызметін атқарды. Әлем тарихына деген мәдени-тарихи амал шегінде жұмыс істей отырып, ол өз концепциясында позитивизмді интуитивизм элементтерімен біріктірді. Онда көптеген эмпирикалық материалдар жиналған, еңбекте келтірілген фактілер, қорыту жасауға болатын бастапқы мәліметтер болудың орнына, көбінде дүниежүзілік-тарихи үрдістің дәлелсіз құрастырылған сызбасын көркемдеуге ғана қызмет етеді. Тойнби жалпы рухани мәдениет арқылы біріккен халықтар мен мемлекеттер

үшін жергілікті өркениет терминін енгізді. Ол өркениеттерді бірінші, екінші, үшінші деп бөлді. Мұндай түсініктер бойынша осы уақыттағы әлем, олардың әрқайсысы алдыңғы өркениеттер белгілерін мұра ретінде алған негізгі 5 өркениеттен құрылған (батыс, православие – христиан, ислам, индуизм және қиыр шығыс). Адам үшін өрлеу саласы болып, Тойнби бойынша, онда адам рухының дамуы өткен, психология, адамгершілік салалары болды. Батыс өркениетінде британ қоғамы мен мемлекетін, Тойнби, өзіне батыс өркениетінің ең маңызды болып табылатын қасиеттерін (индустриализмді, парламенттік демократияны, ұлтышлдықты) біріктіруші ретінде қарастырған.

Тойнби еңбегі британ тарихнамасының дүниежүзілік тарихи үрдісті түсінудегі еуроцентристіктен алшақтауға себепші болды.

Тарихи таным саласының британ тарихшылары арасындағы беделді теоретиктерінің бірі ретінде Робин Джордж Коллингвуд (1889-1943) танылады. Оның негізгі еңбектері – «Автобиография» (1939), «Идея истории» (1946). Коллингвуд Оксфордта философия және көне тарих профессоры болған. Оның пікірінше, тарихшы алдын ала жиналған және дәстүрлі дәлелденген фактілерді ұстанып, оларды айта бермей, олар жөнінде зерттеулер өткізуге болатын мәселелерді көтеруі қажет болатындықтан, оны «қайшы мен желім тарихы» дей отырып, позитивистердің тарихи әдісіне қатаң сын айтқан.

XX ғасыр басында британдық тарихнамада тарихтың ымырашыл тұжырымдамасын жалпы қолдау байқалады. Сондықтан да тарихи үрдіс, жаңа мен ескінің күресуі барысындағы қоғам мен мемлекеттің үдемелі өрлеуі, жеке бостандық пен өкілдік демократияның тапжылмас кеңеюі болып көрінген. 1920-1930 жылдары бұл тұжырымдаманың кейбір жағдайларын қайта ойластыру, тарихи мағлұматты аңғарудың ымырашыл түсіндіруге сын айту тенденциясы байқалады. Осы тенденциялар, кембридж университетінде сабақ беріп жүрген Герберт Баттерфилдтің (1900-1979) шығармашылығында, оның «Вигская интерпретация истории» (1931) және «Англичанин и его история» (1944) атты еңбектерінде көрініс алғанын көруге болады. Баттерфилдтің айтуынша, тарихнама дәстүрі ретіндегі вигизм, британдықтарға тарихи өткен заманмен осы уақыттағы демократиялық қоғамның арасындағы мирасқорлықты сезінуге мүмкіншілік бере отырып, тарихи білімдегі өз міндетін орындады. Баттерфилдтің пікірінше, тарихшылардың жаңа ұрпағы алдында жаңа міндеттер тұр және тарихи өткен шақтың маңыздылығын нақтылы ашу үшін осы уақыт құндылықтарына бағынудан босату қажет, өйткені тек осы заман тұрғысынан алғандағы тарихқа деген виг көзқарасы тарихи дамудың

дәлелсіз тұжырымдамасына тән фактілердің тарихтан өз бетімен алына басталуына әкелді. Тарих жайдақталып белгілі бір сызбаға бейімделді. Баттерфилд болжағандай, мазмұны адамгершілік бағалаудан тұратын «кертартпа» және «ілгерінді» ұғымдары өткен заман оқиғаларына қатысты бейтарап байқаушы орнын алуы және тарихты оның өзі үшін жазуы тиіс тарихшының сөз қорынан жоғалуы қажет. Тарихи үрдісті, Баттерфилд, даралықтар мен әртүрлі топтардың ынталары мен еріктерінің өзара ықпалы ретінде түсінген, сондықтан виг тарихшылары сияқты «тарихтың қайсарлық қисынын» издестірумен айналысу орынсыз деді. Оның айтуынша, тарихшы «төреші де, алқа биі де емес ... ол куә болатын адам жайғасымында тұрады».

Британ тарихнамасындағы зерттеулер тақырыптарындағы басты орынды саяси және конституциялық тарих алған, бірақ жүре келе экономикалық және әлеуметтік тарихтың жайғасымы да бекемдей түсті. Саяси тарихтағы үлкен орынды сыртқы саясат тарихын зерттеу алды. Париж бейбітшілік конференциясында Британ делегациясы құрамына сарапшылар ретінде тарихшылар кірген. 1920-1924 жылдары Г. Темперлидің редакциясымен «История Парижской конференции» атты 6 томдық еңбек басылып шығарылды. 1927-1938 жылдары соғыстың басталуына кінәлі ретінде Германияның негізгі рөл атқарғанын көрсету мақсатын көздеген, «Британские документы о происхождении войны, 1898-1914» атты 11 томдық еңбегінің ресми басылымы жүзеге асырылды. Сонымен, Британия тарихи ғылымы насихаттау қызметін белсенді атқарған. Лондон университетінде Славян зерттеулерінің мектебі ашылып, онда Ресей, және Орталық пен Оңтүстік Шығыс Еуропа елдерінің сыртқы саясаты зерттелді. Зерттеулердің бұл бағытын Р. Ситон-Уотсон басқарды. Британ отаршыл империясының тарихын зерттеу жұмысы да жалғасып, «Кембриджская история Британской империи» (1929-1959) атты 8 томдық жинағы жасалды. Ағылшын революциясын зерттеу зерттеулердің дәстүрлі бағыты болып қала берді. Ұлыбританияның XVIII ғасырдағы саяси тарихын зерттеуге елеулі үлесті керітартпа бағыттың ірі тарихшысы Льюис Бернстейн Нэмир (1888-1960) қосты. Ол Манчестер университетіндегі жаңа заман тарихы кафедрасын басқарған. Оған ең жоғары атақ әкелген еңбектері – «Политическая структура при восшествии на престол Георга III (1760 - 1820)» (1929) және «Англия в эпоху американской революции» (1930). Нақты тарихқа үніле отырып, Нэмир, XVIII ғасырда елде парламенттік демократия институттарының үдемелі нығаю үрдісі өткені жөніндегі вигтар тұжырымдамасының маңызды ережелерін қатаң сынға алған. Нэмир саяси көшбасшылардың пайдақорлық

мүдделері мен менмендігін, үкімет пен аксүйектердің арасындағы жемқорлық өрісін, саяси өмірдің қара жүзділігін ашқан, бірақ оларға адамгершілік баға берілмеген. Оның өзінің айтуынша, Нэмир, «адамдар тәртібінің маңызды ынталандыру факторларын» ашуға тырысқан. Нэмир, британ саяси өмірін зерттеу үшін, парламент мүшелерінің әлеуметтік байланысы, мансабы, өмірі жөніндегі мәліметтерді жинай отырып, просопографиялық әдісті байқап көруді шешті және қоғамның саяси өмірін, идеялар күресі емес, жеке байланыстар негізінде қалыптасқан ағайындар мен топтардың қақтығысуы ретінде көрсетті. Екі дүниежүзілік соғыстар арасындағы британ тарих ғылымының дамуының тағы бір беталысы, экономика тарихына деген қызығушылықтың өсуі болды және университеттерде экономика тарихының кафедралары ашыла бастады, Манчестер университетінде 1920 жылы, Лондон университетінде 1921 жылы, Кембридже 1928 жылы және Оксфордта 1931 жылы. 1926 жылы Экономика тарихының қоғамы құрылып, ал 1927 жылдан бастап «Обозрение экономической истории» атты журнал шыға бастады. Әлеуметтік тарих та тарихи білімнің саласы ретінде құрастырылды. Үкіметтің қолдауымен 1938 жылы Лондонда экономикалық және әлеуметтік зерттеулердің Ұлттық институты құрылды. Өздерінің әлеуметтік тарихты аңғарудағы белгілі бір даралығын көрсеткен, ең әйгілі ымырашыл және батыл-демократиялық бағдарды ұстанатын тарихшылар Р. Тоуни және Дж. М. Тревельян болды. Әлеуметтік тарих бойынша ең әйгілі еңбек Дж. М. Тревельянның «Социальная история Англии» (1944) атты зерттеуі болды. Онда әлеуметтік тарих пәні, жалпы адамдар қатынастарымен қоса бір-біріне деген әртүрлі таптардың экономикалық қатынастарын, отбасылық қатынастар сипатын, үй тұрмысын, еңбек ету және дем алу жағдайларын қамтитын, өткен уақыттағы аталған мемлекет халқының күнделікті өмірі өте ауқымды түсіндірілген. Әлеуметтік тарихпен жергілікті тарих жанасты.

Әлеуметтік-экономикалық тарихқа қызығушылық білдіруші зерттеушілер виг тарихнамасына тән, Ағылшын революциясын тек қана саяси-конституциялық қақтығыс ретінде түсіндіруге қанағаттанбағандықтан, оның пайда болуын әлеуметтік-экономикалық факторды ескере отырып түсіндіруге тырысқан. Осы бағыттағы жұмысты, 1912 жылы «Аграрная проблема в XVI столетии» атты өз еңбегін басып шығарған Ричард Тоуни (1880-1962) бастады. Ол Лондон университетінің профессоры болды, лейбористер партиясы қызметіне қатысты. 1941 жылы Р. Тоуни, онда ол Ағылшын революциясын джентри өрлеумен, экономикада капиталистік құрылыстың дамуымен

байланыстырған, «Подъем джентри, 1558-1640» атты мақаласын жариялады.

Сонымен қоса, соғыстар аралығындағы кезеңде Британ тарихнамасы марксизмнің ықпалында болды. 1938 жылы А. Л. Мортон марксистік тұрғыдан Британияның қысқаша тарихын жазуға кірісті. Соғыстар аралығында өзінің ғылыми қызметін әйгілі тарихшы Кристофер Хилл бастайды. Ол, оны буржуазиялық революция ретінде сипаттай отырып, 1940 жылы Ағылшын революциясы туралы еңбегін жариялайды. Британ тарихнамасында мемлекетте болып өткен өнеркәсіп төңкерісіне де үлкен назар аударылған. Солшыл ымырашыл тарихшылар осы кезеңге қатысты «өнеркәсіп революциясы» деген ұғымды қолданды. Соғыстар аралығындағы кезеңде экономика тарихы бойынша ірі еңбегін Джон Клэпэм (1873 – 1946) жариялады. Озінің 3 томдық «Экономическая история Великобритании» (1926 – 1938) еңбегінде ол XIX және XX ғасыр басындағы мемлекеттің экономикалық дамуының кең панорамасын суреттеді. Сонда да еңбек авторы «өнеркәсіп революциясы» ұғымын қолданудан қашқақтаған.

Бұл уақытта, білімнің ерекше аясы ретінде, тред-юниондардың пайда болуы мен жұмысшылардың әртүрлі топтарының жағдайын зерттеумен айналысқан «жұмыс тарихы» қалыптаса бастады.

Олардың арасындағы ірі тарихшы, лейбористердің сол жақ қанатына кірген Оксфорд университетінің профессоры Джордж Дуглас Говар Коул (1889 – 1959) болды. Ол жұмысшылар қозғалысының тарихы бойынша жазылған еңбектерді қорытындылайтын өмірбаяндарды жариялаған. Коул, фабрикалар жұмысшыларының өздерінің жағдайына қалай біртіндеп бейімделгенін және алдымен тред-юниондар, кейін саяси партиялар құру арқылы оны жақсарту үшін қалай күрескендерін көрсеткен. Ол социализмді түсінуде қолдануға болатын этика амалдарын ұсынды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы Британ тарихнамасы

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Ұлыбританияда тарихшыларды дайындайтын оқу орындардың жүйесі одан әрі кеңейген. Университеттермен қоса оларды колледждерден қайта құрылған технологиялық университеттер және жоғары колледждер дайындай бастады. Тарихи білім құрылымында жаңа заман және жаңаша тарих мәселелеріне деген қызығушылық өсе бастады. 1960 жылдардың ортасында «Журнал современной истории» журналын шығара бастаған, Заманауи тарих институты құрылды. 1990 жылы

Лондон және Оксфорд университеттері «Двадцатый век британской истории» атты журналды шығара бастады.

XX ғасырдың ортасынан бастап британ тарихының мазмұнын түсіну өзгере бастады және де ол, көбіне, Британ аралдарының әртүрлі елдерінің тарихы ретінде қарастырылатын болды. Шотландияда, Уэльсте, Солтүстік Ирландияда тарихи мектептер ашыла бастады, осы аймақтардың тарихтары жазылды.

Тарихи дерекнамаларды жариялау жалғасты. Соғыстан кейінгі кезеңде Патшалық тарихи қоғам 3 тарихи құжаттардың 300-ге жуық томын басып шығарды, сонымен қоса Патшалық тарихи қоғам еңбектері де жарық көрді. Кітапнама жинақтары басылып шығарылды, Патшалық тарихи қоғам конференциялар ұйымдастырды. Тағы бір жалпы ұлттық тарихи ұйым болып кәсіпқойлар мен әуесқойларды біріктірген Тарихи ассоциация танылды. Оның мүшесі болу үшін міндетті түрде ғылыми жұмыспен айналысу қажет еді. Жоғарғы оқу орындарын қаржымен қамтамасыз етуге мемлекет елеулі ықпал жасады.

Академикалық тарихи білім құрылымындағы негізгі салалар болып саяси, экономикалық және әлеуметтік тарих қала берді және мәдени тарих білімнің арнайы саласына айналды. Заманауи тарихи білім мазмұнының мәселелері «History» және «History today» журналдар беттерінде талқыланды. Басты орында әлі де саяси және конституциялық тарих қалды, бірақ оның пәні, саяси тарих түйіні төңірегінде әлеуметтік, зиялы және экономика тарихын біріктіру үшін кеңінен қарастырыла басталды. Бұл ойларды «Политическая история. Принципы и практика» (1970) атты еңбегінде әйгілі тарихшы Джефффри Элтон айтқан. Сонымен қоса, саяси тарихтың құрамдас бөліктері ретінде ол заң, конституциялық, әкімшілік, дипломатиялық тарихтарды атады. 1980 жылдар ортасында «Что такое история сегодня» тақырыбындағы жалпы британдық пікірталас кезінде «History Today» журналында Дж. Элтон, Р. Хаттон және Р. Фостер «бәрі саясат», сондықтан саяси тарих негізгі орын алуы қажет деген тезисті қорғады. Оның әдістемелік негізі неміс идеалистік историзмінің рухындағы және Р. Ранке идеялары сияқты амалдар, Л. Нэмир идеяларының негізіндегі позитивизм, ревизионизм болды. Бірқатар тарихшылар, саяси тарихтың, идеология мен қолдаудың тыс «таза» түрде істейтінін айтқан, бірақ саяси тарихшылардың бір бөлігі мемлекеттік мекемелермен байланысты болды және саяси ғылым ықпалын бастан кеше отырып, олардың тапсырмаларын орындады. Саяси тарихты зерттеуде жетекші орында Оксфорд және Кембридж болды және оларда еңбек еткен тарихшылар зерттеулердің пәнаралық тәсілдерін қолданды. Саяси тарих бойынша

шыққан еңбектерге Лондон университеті де елеулі үлес қосты және бұл зерттеулерге технологиялық университеттер де қосылды, заманауи саясат белсенді зерделенді.

1950-1960 жылдары «экономикалық тарих» ұғымын қайта ойлау өтті. Математикалық модельдеу, эмпирикалық статистикалық талдау, сандық әдістерді қолданған жаңа экономикалық тарих бас көтере бастады. Ол америкалық клиометрияға жуық болды. Одан кейін, 1970-80 жылдары жаңа экономикалық тарих шегінде екі сала қалыптасты – сандық тарих және бизнес тарихы.

XX ғасырдың екінші жартысында марксизм ықпалын бастарынан кешкен Э. Томпсон, К. Хилл, Э. Хобсбоум, Дж. Рюде, Р. Хилтон, А. Л. Мортондар өкілі болған «жаңа әлеуметтік тарих» қарқынды дамыды. Бұл тарихшылар тобының белгілі зерттеулерінің бірі Э. Томпсонның «Становление английского рабочего класса» (1963) аталатын еңбегі болды. Олардың шығармашылығына және «Анналар» мектебіне жататын М. Вебер идеялары ықпал етті. Жаңа әлеуметтік тарих өзін «жаңа тарихи ғылымына» жататынын жариялады. Зерттеулердің басты заты енді, ол материалдық, әлеуметтік-мәдени және психологиялық тұрғыда зерттелген қоғамның, оның жеке топтары мен даралықтарының жағдайы жарияланды. Ымырашыл тарихшылар, қоғам тарихын, адамдар өмірінің негізгі аспектілерінің – материалдық мәдениетінің, тұрмысының, тәртібінің, құндылықтарының және адам көзқарастарының жиынтығы ретінде көрсетуге тырысты. Солшыл ымырашыл және батыл тарихшылар стихия және саналылық байланыстығымен жаппай тәртіп мәселелерін және әртүрлі денгейдегі көпшілік санасын құрастыруға негізгі назар аударды. Әлеуметтік тарихты «жаппай тарих» деп жариялау тенденциясы байқалды. Көптеген әлеуметтік тарихшылар әлеуметтік түптердің жағдайын зерттеумен айналысты және олармен тарихты түсінуді, олармен әрекеттегі әлеуметтік институттарды ұғынуды зерттеді.

Тарихи білім пәнінің кеңеюі тарихи білім салаларының жіктелуіне, демографиялық тарих, әлеуметтік-зиялылық тарих, психотарих сияқты қосалқы пәндердің пайда болуына әкелді. Жанұя, балалық шақ, білім, қала, қылмыс тарихы, діннің әлеуметтік тарихы сияқты және де одан да тар салалары, сонымен қоса «жаңа жұмыс тарихы», «әйел тарихы» пайда болып, жаңа әлеуметтік тарихтың әдістемелік нұсқауларына сүйенген «жаңа жергілікті тарих», «ауызша тарих», қалыптасты. Әлеуметтік тарих көптеген университеттер, политехникалық институттар мен колледждерде оқытыла бастады. 1964 жылы Кембридж университетінде XVII-XIX ғасырлардағы

халықтар мен әлеуметтік құрылымды зерделеу бойынша зерттеушілер тобы құрылды, оған тарихшылар, әлеуметтанушылар, демографтар, географтар кірді, бұл пәнаралық зерттеулер өткізуге мүмкіндік берді. Топ әуесқой тарихшылармен әрекеттесіп, кейін компьютерлік өндеуден өткізілген жалпы материал жинады, «Local Population Studies» журналын шығарып отырды. 1966 жылы осы топтың бағдарламалық еңбегі – Питер Ласлеттің «Мир, который мы потеряли» кітабы және «Введение в английскую историческую демографию» деген ұжымдық басылым жарық көреді. Тарихи демография дами бастады. Оксфордта әлеуметтік тарихты зерттеу орталығы болып, белсенді жұмысшыларға жалпы білім беру үшін кәсіподақтар қаржысына құрылған Раскин колледжі танылды. 1967 жылы батыл-демократиялық және марксистік бағдардағы зерттеушілерден тұратын «Историческая мастерская» аталатын тарихшылар бірлестігі құрылды. Олардың зерттеулерінің басты тақырыбы, жұмысшылар таптары тұрғысынан қарастырылған, британ жұмысшылар қозғалысының тарихы мәселелері болды. Олар жергілікті тарих материалдарына, ауызша тарихқа назар аударды, феминистік қозғалыс қатысушыларымен байланыста болды, ал 1975 жылдан бастап «History Workshop Journal» аталатын өз журналдарын шығара бастады. 1984 жылы осы топ тарихшылары біртұтас тарихты құрастыруға тырысатындарын жариялаған Әлеуметтік тарихты зерттеу орталығын құрды. Осы жылдары Э. Томпсон Уорика университетінде жұмыс істеді және осында, жұмысшылар тарихы мәселелері, жалпы теориялық және әдістемелік мәселелер қарастырылған Әлеуметтік тарих орталығын құрды. Жаңа әлеуметтік тарихтың ықпал ету нәтижесі ретінде 1971 жылы «Устная история» («Oral History») журналын және ауызша жауап беру әдістерін жасаған ұқсас қоғамды құру танылады. Әлеуметтік тарихты зерттеу бойынша ең ірі орталықтарының бірі, онда жаңа нысандағы әлеуметтік тарихтың негізін қалаушылардың бірі қызмет еткен және Сассекс университетінің қатарында құрылған, зерттеу орталығы болды. Әлеуметтік тарих профессоры лауазымына бірінші болып Ланкастер университетінің оқытушысы Г. Перкин ие болды.

1940 жылдардың аяғында Лестер университетінде ағылшын жергілікті тарих бөлімі құрылды және мемлекетте жергілікті тарихты оқыту енгізілді. Және 1964 жылы осында жергілікті тарихтың бірінші кафедрасы ашылып, «Local Historian» журналы шығарыла бастады.

1950 жылдан бастап, онда тұрақты түрде жаңа әлеуметтік тарих материалдары басылып отырды, «Past and Present» журналы жарық көре бастады. 1959 жылы осы журнал айналасында тарихи қоғам

құрылды. Бұл қоғам олардың тақырыптары арасында болған «История, социология и социальная антропология», «Труд и досуг», «Социальная мобильность», «Народная религия» ғылыми конференцияларының ұйымдастырушысы болды.

1960 жылы Шеффилдта, жұмысшылар табы ішінде болып жатқан әлеуметтік процесстерді, оның жеке топтарының мәдени өмірінің ерекшеліктерін, жұмысшылар табының туындау мен қалыптасуын, оның материалдық жағдайының ерекшеліктерін және наразылық білдіру нысандарын зерттеумен айналысқан Жұмысшылар табының тарихын зерттеу қоғамы құрылды.

Ұлыбритания тарихнамасындағы маңызды тақырыптарының бірі – өткен отаршыл заманды түсіну болды. Британия империясының тарихын жалпы үш кезеңге бөледі: 1) басып алу және отарлы басқаруға негізделген және америка революциясы нәтижесінде жойылған «бірінші» империя, 2) отарындағыларды тікелей әкімшіл басқаруға емес, көбінде еркін сауда жасауға негізделген «екінші» империя, 3) жерлерді басып алу және капиталды шығарумен сипатталатын «XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы жаңа империализм».

Қазіргі кезеңде Ұлыбританияның тарихнамасында қарастырылатын постотарлық дискурс тақырыбында империализм, отаршылдық және деотаршылдықты мәдени өзара байланыстар және дискурсты тәжірибелердің тарихы ретінде қарастырады, өйткені олар еуропалық және еуропалық емес халықтарының байланыстарының құрамды бөлімдері және отарлық дәуірдің тікелей емес мазмұны деп есептелді.

13-тақырып. XX ҒАСЫРДАҒЫ АМЕРИКА ҚҰРАМА ШТАТТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

XX ғасырдың бірінші жартысында АҚШ-та тарих ғылымның дамуы

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін американдық тарихнаманың әдістемелік негіздерінде релятивизм одан әрі дамып және тарала бастады. Тарихи танымда объективтілікті мойындамау орын алды. Тарихшылардың арасында прагматизмнің философиясының әсері жойылды, бұл ғылыми теорияның шындығына сәйкес тиімділігімен анықталады. Тарихи терминология бұл тарихшының санасына тән белгілермен санасады. Тарихты көркемөнердің шығармашылық баяндау саласы ретінде қарастырған көзқарастар да болды. Бірақ американдық тарих ғылымында жетекші позицияларда «теория факторлары» бар позитивизмнің әдістемелігі сақталды. «Ұлы дағдарыс» жылдарында тағы бір рет қоғам өмірінде экономикалық және әлеуметтік салалар маңызды мәнге ие болды. Американдық тарихи қауымдастық төтенше әскери кезеңде де белсене жұмыс істеді. 1945 жылы жергілікті тарихи қоғамдардың саны 833-ке дейін өсті. Көптеген маңызды жұмыстар, соның ішінде: «Америка хроникасы» (1918-1921 жылдары) 50 томда, «Америка өмірінің тарихы» (1927-1948 жылдары) 12 томда жарық көрді. 1945 жылы АҚШ-та 86 тарихи журналдар басылып шықты. Библиографиялық жұмыс пен мұрағаттық іс жоғары деңгейге қойылды. 1934 жылы Вашингтон қаласында Ұлттық мұрағат құрылды. Көптеген құжаттамалы деректер ірі университеттер мен тарихи орталықтарда сақталды.

1920 жылдарда американдық қоғамның экономикалық факторлары мен әлеуметтік жанжал дамуын зерттеуге үлкен ілтипат білдірген прогрессивтік мектеп бағыт алды. Прогресшіл тарихшылар АҚШ-тың және батыс еуропалық елдер дамуында біртұтас ішкі логикалық ойды және ортақ тарихи заңдылықтарды анықтауға ұмтылды, «Американдық ерекшелік» идеясының жақтаушыларынан ерекшеленді. Олардың бірі кіші Артур М. Шлезингер машина жасау өнеркәсібін дамытуда, халық білімі, қоғамдық мектептің дамуына, гуманитарлық реформа, әйелдер мен балалар өмірін жақсартуда жұмыс атқарды. Прогрессивтік мектептің тарихшыларының көзқарасы бойынша американдық тарих және басқа елдер тарихының жоғарғы мағынасы бостандыққа және теңдікке тәуелділіктен «ақсүйектік» және «демократиялық» қағидасына қарсы күресу қозғалысы қосылды. Олар Америка қоғамын екі негізгі

топқа бөлді – ерекше құқықты үстем тап өкілдері және төменгі әлеуметтік топтар мен орташа, ұсақ буржуазия қабаттарынан пролетариатқа дейін. Әрбір негізгі кезең Америка тарихында – ерте (XVIII ғасырдың соңы), орта (1860 жылға дейін), жаңа (азамат соғысынан кейін) болып, негізгі басты мазмұны «жоғарғы» және «төменгі» таптар арасындағы өзара жанжалдармен және қоғамдық-саяси даулармен аяқталды. Прогресшіл мектеп алғаш рет американ тарихнамасында АҚШ тарихының әртүрлі кезеңдеріне тән елге, жүйелер және әлеуметтік үстемдіктің әдістеріне, әлеуметтік күресте әртүрлі пішіндер және ағымдарды талдады. Елдің тарихында әлеуметтік күресте прогресшілдер либералды-демократиялық орташа таптың ағымдарына жетекші рөлді білдірді. Прогресшілдер Америкадағы демократияның шексіз даму мүмкіндіктерінен шықты. Олардың көпшілігі Ф. Д. Рузвельттің «Жаңа бағыт» саясатын АҚШ-тағы 3-ші антимонополиялық көтеріліс деп қабылдады. Көбінесе тарихшылар АҚШ-тағы Азамат соғысына дейінгі кезеңді қарастырады. Ол американдық қоғамның дамуы туралы ұсынысты теріске шығарды, бұл орта таптың бастапқы озық демократиясы, орталық және оңтүстік отарлардағы отарлық мерзіміне саяси және діни өмірді демократиялық емес ұйымдар мен феодализмнің түрлі қалдықтарын көрсетіп, үнемі болған әлеуметтік-экономикалық дифференциациялық қоғамның отарлық мерзімін айтты. Сонымен бірге, отарлық экономика белгілі дәрежеде негрлер мен ақтардың еңбектеріне негізделді, прогресшілдердің деректері бойынша 1770 жылы Солтүстік Америкаға 250 мың құлдар мен негрлер, сонымен қатар, 250 мың ақ нәсілділер, әйелдер мен балалар әкелінді.

Тәуелсіздік үшін соғысты зерттеген прогресшіл тарихшылардың беделдісі Джон Ф. Джеймсон болған. Ол алғаш АҚШ тарихнамасында Америка төңкерісін XVIII ғасырдағы Ұлы француз төңкерісімен салыстырды. Джеймсонның пікірінше, халық бұқарасы қозғалысының мақсаты қоғамдық жүйелерді өзгерту. Бұл кезең АҚШ-та «алтын ғасыр» деп аталып кетті. 1920 жылдары тарихшылар Азамат соғысын терең зерттеді. Бұл соғысты зерттеуге үлестерін қосқан Ч. О. Бирд және Артур М. Шлезингер еді. Ч. Бирд Азамат соғысын жазудан бас тартты, ол қоғамдық істерді жазды.

Сонымен, 1940 жылдың басында либералды-прогресшіл бағыт дағдарысқа ұшырады. 1930 жылдардың соңынан 1940 жылдардың соңына дейін Ч. Бирд өмірінің соңғы он жылдығында көрнекті идеялы эволюция жасады. Бұл оның әйелімен бірлескен «Американдық өркениеттің қарқындауы» атты жұмысының соңғы тақырыптарында айтылды. Ол енді АҚШ-ты ерекше мәдени психологиялық қоғам

ретінде, ерекше дамыған өркениет ретінде қарады. Ол оның ішіне ерекше заңдылықтарға сәйкес бос жерлердің, географиялық орындардың болуын, экономикалық мүмкіндіктер мен теңдікті, биік әлеуметтік қозғалғыштық, саяси демократияны жатқызды. Бирд енді АҚШ Конституциясына өз көзқарасын өзгертті, оны құрастырғандарды сынаудың орнына, олардың көрегендігі және иілгіштігін көкке көтерді. Тарихтың әдістемелігінде, сонымен бірге Бирд ұстанған қағидасынан бас тарта бастады, тарихи заңдылықтар, нақты тарихи айғақтарды анықтаудың мүмкіндігі, тарихшының жеке қабылдауына күмән келтірді. Бирд түпкі есепте нақты білімнің мәртебесінде тарихнаманың бетін қайтарды және оны қоғамдық-саяси ойлар қатарына жатқызды. Прогресшіл-тарихшылар әлеуметтік жанжалды түсінуден бас тарта бастады, бұл американдық тарихтың ең маңызды факторы және өткізілген реформа көреген президенттің білімімен жүзеге асты.

Прогресшіл мектебі соғысаралық мерзім және азамат соғысындағы тәуелсіздік үшін соғыс туралы ұсынған ойларымен консервативтік көзқарастағы тарихшылармен пікір алмасты. Олар соғыстың тәуелсіздік үшін болғанын теріске шығарды, бұл ең ірі отарға қарсы әлеуметтік қозғалыс, елде қоғамдық өзгерістердің тереңдігіне қарсылық еткен отаршылдар жеңісінен кейін күдікпен қарады. Оңтүстік штаттардың университеттеріндегі 1920-1930 жылдары негрлерді кемсітуден қорғаушылар өз көзқарастарын енді тіптен белсене білдірді. Танымал тарихшылардың бірі – Б. Филипс оңтүстіктегі өмір жайлы жазды.

Соғысаралық мерзімде, 1940 жылдан бастап Висконсинның университетінде сабақ берген Джон Коммонс АҚШ-тағы жұмысшы қозғалысын зерттейтін мектептің ғылыми қызметін жалғастырды. Оның редакциямен 10 томдық «Документальная история американского индустриального общества» классикалық еңбегі шықты.

Д. Коммонс өзінің зерттеу қағидаттарын саяси экономиядағы неміс тарихи мектебі және К. Бюхердің идеяларының әсерімен құрастырды. Бастысы, Коммонс бұл идеяларды қабылдайтын экономиканың мінезі, әлеуметтік дамуды анықтауда ұлттық тарихи шарттар және қажеттіліктерге беру үстемдік ететін рөл болды, елдерде саяси институттар да әртүрлі болды.

Дж. Коммонстың көзқарасы бойынша, АҚШ-та ерте капитализмнің даму кезеңі саудалық сипатта болды, өнеркәсіптік буржуазия несие капиталынан толық тәуелділікте болғандықтан, өз есебінен жалдамалы жұмысшылар санын жоғарылатуы керек болды. Кәсіпкер өнеркәсіптік капитализмнің кезеңінде дербестік алды және мүмкіндіктері артық жалдамалы жұмысшы алуға болды. Коммонс, сонымен бірге бірінші

кезекке тред-юнион тұлғада ұйымдастырылған жұмысшы қозғалысы өмірге шақыратынын бекітті, еңбек пен капиталдың аралығында қайшылық емес, өздері бақталас болған топтардың арасындағы бәсекелестіктің басты түрімен ерекшеленді. Әрбір елде даму қайталанбаушылықтың тұжырымдамасы саяси экономияда ұсынылған неміс тарихи мектебімен әлеуметтік-экономикалық американдық жұмысшы қозғалысына Коммонспен таратылды. Американдық жұмысшылар бар болған экономикалық жүйемен қалыптасты, өз дүниетануында көбінесе нарықтық санамен ерекшеленді.

Д. Коммонстың назарына еңбектің 20%-нан аса барлық американдық жұмысшылар Американдық Еңбек федерациясына біріктірілген және ол тред-юнионистік батыл юнионизмға да көңіл бөлмеді, осыған байланысты Коммонс мектебі ІІ дүниежүзілік соғыстан кейін өз дәрежесін төмендетіп алды.

Соғысаралық Америка тарихнамасында, сонымен қатар солшыл радикалды бағыт қалыптасты, тек ашық антимонополиялық бағыт та болды. 1920 жылдары Вернон Льюис Паррингтон негізін салды, 3 томдық «Основные течения американской мысли» атты еңбек жазды, оның 1962-1963 жылдары орысша аудармасы жарық көрді. Оның ойынша, Америка тарихы адам құқығының концепсиясымен күресу еді. 1787 жылғы Конституция жекеменшіктің құқығын қорғау деп бағалады. Негізгі ұсақ буржуазиялық радикалды және қоғамдық партиялар, дағдарыс кезінде екі партиялы болып жұмыс атқарды. Солшыл радикалды тарихшылар либералдық реформаға түбегейлі қарсы еді, антимонополиялық заң, біріншіден қоғамды тыныштандыру болды.

Соғысаралық кезеңінде Америка тарихнамасында жеке бағыт ретінде негрлер тарихнамасы қалыптасты. Бұл Картер Вудсонға байланысты еді. Ол Сорбонда білім алды, 1912 жылы Гарвард университетінде докторлық диссертация қорғады және 1915 жылы қара нәсілді адамдар қауымдастығын зерттеген болатын. 1916 жылы апта сайын «Журнал негритянской истории» басылымы шығып тұрды. Негр тарихнамасына прогресшіл мектептің әсері де тиді, осы кезде расизм, шовинизмді жою болды. Негр тарихшыларының көп назар аударғаны Реконструкция кезеңі болды. Осы кезеңдегі ең жақсы еңбек Уильям Дюбуаның «Қара Реконструкциясы» еді. Ол оңтүстіктегі қара нәсілділер мен ақ нәсілділердің бір қоғамда болмайтындығын айтты.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін тарихнамада ішкі саясатты зерттеуге көңіл бөлінді. Көптеген американдық тарихшылар осында ресмилеу позицияларға ие болды.

Латын Америка саяси тарихнамасында маңызды тақырыптардың бірі Монро доктринасы болды. Солтүстік Америкада Монроның доктринасы бойынша жетекші маманы Декстер Перкинс болды. Ол Латын Америкасында АҚШ-тың экспансионист пікірін теріске шығарды. Тағы бір тарихшы маман Ф. Сэмюэль АҚШ пен Латын Америка байланысын зерттеді, оның ойынша бұл елдерге еуропалық елдердің ұсыныстарына келіспеуі керек. Испан-Америка соғысы кезінде 1898 жылы көптеген испан колониясы босатылды. Қытайға ашық есік саясаты жарияланды, бұл өз кезегінде еуропалық елдерге тәуелділігін азайтты.

Америка тарихнамасында радикалды бағыт өкілдері, американың ішкі саясатын талқылады, өздері жақтан ресми шеңберлер тарапынан наразылыққа душар болды. 1930 жылдары америка тарихшылары әлемдік қақтығыстарға байланысты АҚШ-тың біразға дейін халықаралық істерге араласпауын жөн көрді.

XX ғасырдың екінші жартысындағы АҚШ тарихнамасы

XX ғасырдың екінші жартысында Америка тарих ғылымының дамуының 2 кезеңі болды: 1940 – 1950 жылдардың соңы мен 1960 – 1990 жылдардың басы. Бұл мерзімдердің біріншісінен керітартпа көңілдердің өсуі, ірі кәсіпкерліктің позицияларының күшеюі байқалды. Бұл кездегі президент – Г. Трумэн тарихшыларды «қырғиқабақ» соғысқа араласуға ашық түрде шақырды. 1965 жылы Конгресс болып Ұлттық гуманитарлық бірлестік құрылды. Ең үлкен ұлттық тарихшылар бірлестігі – Америка тарихшылар қауымдастығы құрамына 20 мың тарихшы кірді және олар «Американское историческое обозрение» журналын шығарды. Бұл ұйымның қамқорлығымен мамандандырылған өте түбегейлі тарихи қоғамдар жұмыс істейді, олардың ішіндегі ерекше маңызға ие болғандары «Экономикалық тарих қауымдастығы» (1940 жылы құрылған), «Американың әлеуметтік тарихы қауымдастығы», «Аграралық тарих қоғамы», «Негрлердің өмір салтын және тарихын зерттеу қоғамы». Көптеген тарихи қоғамдар дін тарихын зерттеді, елтану сипатында үлкен беделге Американың жергілікті тарихы қауымдастығы ие болды. 1970 жылы америка тарихи қауымдастығы саяси тұрғыдан алып қарағанда ресми бағыттты ұстанды.

Соғыстан кейінгі жылдары көптомдық басылымдар шықты: 10 томдық «АҚШ экономикалық тарихы», 10 томдық «Оңтүстік тарихы». Басқа елдердің тарихы молынан жазыла бастады.

1960 жылы мұрағат ісі жақсы дамыды. Әртүрлі жазбалар кеңірек қолданыла бастады, оның ішінде салық құжаттары, аударма құжаттары, әртүрлі діни құжаттар. Көптеген құжаттар университеттерде сақталуда және тарих факультеттерінің зерттеу бағытына қарай бөлінді. АҚШ-тың 200 жылдығына орай елдің тарихындағы мерейтойлық мерзімдерімен байланысты Джефферсонның құжаттарының 50 томдық жинағын шығарды, 62 томдық Б. Франклин құжаттар жинағы және де көптеген АҚШ тарихшыларының құжаттары жарық көрді.

1960 жылдары тарихи зерттеулердегі ауызша тарихтың материалдарын қолдану кең өріс алып, негізінен университеттерде, ауызша тарихтың жүздеген орталықтары пайда болды. Өзінен кейін куә болатын қажетті құжаттар қалдырмады, әлеуметтік топтардың қоғамдық өмірі туралы мәліметтер ауызша түрде тіркеліп отырды.

Американдық тарихнаманың теориялық-әдістемелік негіздерінде 1940-1950 жылдардың соңында релятивизм және презентизмге қарай бағытталу күшейді. Либералды реформист-прогрессисттік бағыт құлдырауға ұшырады. Ол өте солшыл және жеткіліксіз отан сүйгіштігінің арқасында маңыздылығын жоғалтты, тек қана кейбір тарихшылар АҚШ тарихындағы әлеуметтік шиеленістердің мәні туралы жазуға тырысты. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі он жылдықтың алғашқы бір жартысында «үйлесімді мүдделер» теориясы американдық тарихнамада үстемдік етті. Ол американдық қоғам өз тарихи даму жолында қоғамдық-саяси құрылымның іргелі сұрақтары бойынша ерекшеленді және әлеуметтік-саяси сипаттың қандай болмасын түбегейлі даулы мәселелерінің жоқтығын көрсетті. АҚШ қоғамдық саяси институттарында кейбір мәселелерде келіспеушілік болғанымен, барлық саяси үрдіске қатысушылар үшін басты саяси дәстүр жекеменшік құқыққа, экономикалық тұлға философиясына, бәсеке құндылығына сеніммен қарады. Негізгі орын саяси идеялар және доктриналардың рөлін талдауға берілді. Американдық тарихнамадағы бұл бағыттың өкілдері Токвильдің «Америкаға демократия» жұмысын насихаттады, бұл еңбекте Америка орта тап өкілдерінің елі ретінде берілген.

1940-1950-ші жылдарда американдық тарихнамадағы неолиберал бағыты ерекше орын алды. Либералды тарихшылар либералды және консервативті дәстүрлері мен күресті және АҚШ тарихындағы әлеуметтік шиеленістерді теріске шығармады. Олар АҚШ тарихына ең алдымен консенсустің идеяларын қолдану керек деп санады және олардың пікірі бойынша, XX ғасырдың бірінші жартысында жүргізілген реформаның қоғам үшін зиянды «Жабайы капитализм»

қызметін бақылауға алды. Олар үшін қоғамдық дамудың қозғаушы күші орта тап өкілдері болды – зиялы қауым және реформист идеологтар халықтың әлеуметтік өмір жағдайларын жақсарту үшін альтруистік немесе өзімшілдік себептерді негізге ала отырып дегеніне жетті. Реформалардағы маңызды рөлге алға шыққан буржуазиялық қоғамның қайшылықтарын жұмсартқан, ешбір таптық құрамға кірмеген төре мемлекет болды. Неолиберал бағытының тарихшылары, экономикалық үрдістерді зерттеумен қатар, ең маңызды рөлді қоғамдық дамудың факторлары ретінде идеялы, психологиялық және саяси салдарларды да қарастырды. Басты назарда неолибералдық тарихшылар Т. Рузвельттің, В. Вильсонның, Ф. Д. Рузвельттің, Дж. Кеннедидің әкімшіліктері жүргізген реформалар болды.

Ірі неолибералды тарихшылар қатарына Р. Хофстедтер және А. М. Шлезингер кірді. Хофстедтердің ірі еңбектерінің аты – «Социалдарвинизм в американской мысли» 1944 жылы, «Американская политическая традиция» 1948 жылы жарық көрді. Хофстедтердің ойынша, АҚШ-тың қоғамдық санасында дәрекі дарашылдықтың доктринасымен бірге реформист тенденциясы қатар пайда болды. Хофстедтер реформаның үш негізгі кезеңін көрсетті: аграрлық қозғалыс, 1890 жылғы даму деңгейіне жеткен популизм; 1900-1914 жылдардағы прогресшіл қозғалыс; Рузвельттің «жаңа бағыты».

А. М. Шлезингер американдық тарихты либералды реформизмнің ықпалының үдеуі деп қарады және оның басты құралы мемлекет болып табылды. Сонымен бірге ол АҚШ тарихында либералды реформалардың циклі және консервативтік консолидациясының мерзімдерінің кезектесіп отыратынын айтты. Ірі еңбектері – «Циклы американской истории» және 3 томдық «Эпоха Рузвельта» жұмысы. 1930 жылдарда Шлезингердің түсіндіруіндегі американдық қоғам өміріндегі басты мәселе, ірілендірілген өндірістің жаңа шарттарына американдық қоғамның бейімделуі.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Америка тарихнамасында ішкі саясат мәселесіне көңіл бөліне бастады. Осы мәселемен айналысатын ірі ғылыми орталықтар құрылды. 1946 жылы Колумбия университетінде халықаралық қатынастар факультеті ашылды. Әсіресе, бұл мәселелер мектепте оқытыла бастады.

АҚШ-тың екінші дүниежүзілік соғысқа араласуы, Германия мен Жапонияның өз агрессиясын арттыруына алып келді. Көптеген американдық тарихшылар АҚШ-тың КСРО-ға одақтас болғанын сынға алды, олардың ойынша бұл одақтасу әлемдік коммунизмнің дамуына себепкер болды. Әлеуметтік-экономикалық АҚШ дамуының

тенденцияларын 1960 жылдардың басынан сыртқы тұрғыдан қарағанда қалыпты жағдайда болғанмен, ішкі қайшылықтар болды. Жоғары және орта таптың жағдайы жақсарды, бірақ кейбір зейнеткерлер мен жастар қиын жағдайда өмір сүрді. Экономикалық өмірдің қарама-қайшы құбылыстары қоғамдық санада да білінді.

1960 жылы АҚШ тарих ғылымында консенсус теориясы дағдарысқа ұшырады және американдық тарихнамада 1960 жылғы жаңа солшыл идеологияның арқасында пайда болған батыл-демократиялық бағыт іске қосылды. Батыл тарихшылар марксизм ықпалын, Франкфурт мектебі, «Жылнамашылар» мектебі ықпалдарын сынап көрді. 1960-70 жылдары демократиялық бағытта батыл тарихшылардың арасынан назар аудартқаны Юджин Дженовезе болды, оның көптеген монографиялық жұмыстары жарық көрген.

АҚШ-тағы «Жаңа экономикалық тарихты» зерттеуде көбіне сандық әдістерге сүйенді. Бұл бағыттың өкілдерінің зерттеулері өнеркәсіптік төңкеріс тарихына, индустриализацияға, құл иеленушілік, аграрлық тарих тақырыптарына арналды. Америка қоғамының дамуы олардың түсінігі бойынша технологиялық детерминизмен сипатталды. Клиометристердің айтуынша, АҚШ-тың экономикалық тұрғыдан күрт жоғары дамуының себебі шикізаттың нарықсыздығы болды. XIX ғасырда теміржол құрылысы аса маңызды еді. Бұл индустриалдық дамуға оң әсерін тигізді. Консервативті және либералды бағыттың өкілдерінің еңбектерінің көп бөлігі Азаматтық соғыс пен оңтүстіктегі құл иеленушілік тақырыптарына арналды. Бұл тақырып бойынша еңбек жазған Р. Фогел және С. Энгерман болды. Әсіресе, Р. Фогельдің 2-томдық «Время на распутье» атты еңбегінің арқасында АҚШ ұлттық академиясына жұмысқа орналасты. Олардың ойынша американдық құлдық АҚШ экономикалық жүйесіне оң ықпалын тигізді. Құлдар үлкен плантацияларда жұмыс істеді. Плантациядағы жұмыстар құлдардың өмір сүру жағдайын жақсартты. XIX ғасырдың бірінші жартысы капитализмнің бастапқы қалыптасу кезеңі болатын.

Д. Норт, Т. Кохрэн, П. Темин сияқты клиометристер азамат соғысының қажеті жоғын айтқан болатын. Өйткені өнеркәсіп өндірісі 13%-ға азайған еді. Соғыс жылдарында көптеген елдердің өндіріс орындары азайды, бұл ретте АҚШ экономикасы өрледі. 1960 жылдан бастап америка тарихнамасында жаңа бағыт пайда болды, ол – «жаңа әлеуметтік реформа». Бірқатар журналдар шыға бастады, олар: 1967 жылы «Журнал социальной истории» және 1970 жылдан бастап «Журнал междисциплинарной истории». «Жаңа қоғам тарихы» шеңберінде ішкі бөлімдер пайда болды. Олар: «Жаңа жұмысшы», «Жаңа

қала» тарихы, отбасы тарихы, әйелдер мен балалар мәселесі. «Жаңа әлеуметтік тарих» әлеуметтік құрылымның серпінділігін және түрлі-түрлі әлеуметтік тұтастықтарды, оның өкілдерінің тыныс-тіршілігімен танысуға тырысты, әлеуметтік психология, этникалық және діни топтар, ауылдық және қалалық қоғам, отбасы және неке, әйелдер және әйелдер қозғалысы, маргиналдық қоғамдық топтарды зерттеді. «Жаңа әлеуметтік тарихта» ішкі тұрғыдан біртіндеп ымырашыл-бұқарашыл бағыттар бекіді. Радикалды-бұқарашыл тарихшылар «жаңа жұмысшы тарихының» дамуына үлкен үлес қосты. Бұл салада ірі беделді адам, Нью-Йорк қаласының университетінің профессоры П. Гатман болды. Ол ХІХ ғасырдағы Америка жұмысшы табының тарихын зерттеді.

Неоконсерваторлар «Ұлы қоғамды» жақтады, оны құрғандар Дж. Кеннеди және Л. Джонсон еді. 1960 жылы жарияланған «қайыршылықпен соғыс» Америка қоғамында әлеуметтік маңызы бар бағдарламаға айналды. 1950-60 жылдары АҚШ ішкі саясат тарихнамасында радикалды-демократиялық бағыт туындайды. Бұл бағыттың негізін салған Уильям Уильямс, көптеген зерттеулердің авторы, сонымен қатар оның еңбектері орыс тілдеріне аударылды. Висконс университетінде оқытушы болды. Радикалды-бұқарашыл бағыт тарихшының экспансияға қарсы әлемді тану айқындамасымен танылды. Олар ұлттық-бостандық қозғалысын мойындады. Радикалдық тарихшылар «қырғикабақ» соғыстың шығу тегін саралап, жорамал жасады. Олардың ойынша, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО АҚШ-қа ешқандай қауіп тудырмайды. Вьетнам соғысынан кейін радикалды тарихшылардың ықпалы төмендеп, консервативті үрдістер күшейді. АҚШ-тың ішкі саясатында «идеалистер» және «реалистер» мектептері бірікті.

14-тақырып. XX ғасырдағы ФРАНЦУЗ ТАРИХИ ҒЫЛЫМЫ

Екі дүниежүзілік соғыс аралығы кезіндегі Француз тарихнамасы

Дүниежүзілік соғыс кезінде, XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың аяғында ғана қалыптасқан Француз тарихи ғылым ұйымдарында көптеген тарихшылар жұмыс істеген, тарихшыларды дайындайтын және тарихи зерттеулердің негізгі орталығы университеттің ауызша факультеттері болды. Францияда ғана университеттер диссертация қорғауға қабылдап және ғылыми дәрежелі атақ берді. Тарих ғылымының дамуына бұрындары қалыптасқан ірі білімдік-ғылыми ұйымдар – Коледж де Франц, Жоғарғы қарапайым мектеп, Хартия ұлттық мектебі де – маңызды үлес қосты. Маңызды тарихи кезеңдер мен мәселелерді зерделеу үшін бұл кезеңдерді журналдар мен тарихи қоғамдарды оқытумен айналысқандар қызметі үлкен ұйымдастырушылық рөл атқарды.

1958 жылға дейін, диссертация қорғауға берген француз тарихшылары, гуманитарлық доктор дәрежесін алуға талаптанды. Тарихшыларда бұл дәреже атауы бойынша филологтармен бірдей болды. Докторлық диссертацияға талап өте жоғары болды. Ізденушіге екі мәтін беру ұйғарылған: қосымша және негізгі. Негізгі мәтін мазмұнында зерттеулердің өзі кең көлемде түпнұсқаға негізделген болуы керек, ал диссертацияға қосымша том зерттелген тарихнама мәселелері және түпнұсқаны енгізу облысындағы автордың жеке біліктілігін көрсету керек болды. Қорғалған диссертациялар жарыққа шықты, сондықтан француздардың тарихи ғылымдары үнемі ірі зерттеулермен толықты. Бірінші дүниежүзілік соғыстан соң ұлттың сана-сезімінде француздық қоғамдағы оқиғалармен байланысқан патриоттық рухта түсіну жоғары орында болды. Әлеуметтік күрес ықпалымен елімізде әлеуметтік-экономикалық келелі мәселелер жиынтығына қызығушылық арта түсті. Ішкі заңдылық ықтималдық сипаттамаға ие, ал қандай да бір есеп жүйесімен байланыспаған, абсолюттік уақыты болмаған және физикалық құбылыс абсолюттік жүйесі есебінің бақылаушысынан тәуелсіз болмауына сәйкес, танып білерлік оқиғаларда әдіснама ғылымының дамуына А. Энштейннің салыстырмалық ілімі үлкен әсер қалдырды. Адамның мінез-құлқы оның сана-сезімінен анықталмайды, бірақ түйсік әртүрлі комплекс түйсігіне бекітіледі деген З. Фрейдтің идеясы орасан зор ықыласпен қабылданды.

Бұл идеялардың барлығы, салыстырмалық қағидаттан фрейдизмге дейін, әлемнің объективті таным қабілетсіздігіне жиі куә екендігін түсіндіреді. Бұл аяда Францияда А. Бергсон философиясы танымал болды, өйткені оның сөзі бойынша, «сана-сезім көзқарасын жеңіп шығуға ұмтылу» және адамның шығармашылық қызметі ақыл-оймен емес, интуициямен беріледі.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін француз тарихи ғылымында үлкен ықпалмен тарихшылар дәстүрлі оң бағытты сақтады. Ол көбінде француз университеттері кафедраларын басқарды, журналдарға жетекшілік жүргізді, бірнеше ірі ортақтастыру басылымдарын дайындады: 10-шы томда (1920-1922) «Төңкерістен 1919 жылғы әлемге дейінгі осы заманғы Француз тарихы», 19 том (1929) «Франция ұлтының тарихы», 1933 жылы Ш. Сеньобос «Француз ұлтының шын тарихы» жұмысын шығарды. Соғыстан кейінгі кезеңде француз тарихнамасына «адам географиясы» мектебінің идеясы ықпал ете бастады, негізін қалаушы (1845-1918) Пьер Видаль де ла Бланш болды. Бұл мектеп демографиялық және экономикалық, демографиялық факторлар және табиғатты қоршаған орта қоғамына үйретуге әсер етті және оның өкілдері тарихи зерттеулер объектісін соңына қоя отырып, алғаш болып тұрғындар миграциясын жақсартты.

1938 жылы, екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Р. Арон өзінің алғашқы ірі жұмысын жарыққа шығарды: кітабында «Неміс рухында тарихты ол субъективтік және релятивистік пайымдауды, тарихтың философияға енгізілуін дәлелдеді».

Француз тарихнамасының жалпы позитивтік бейнесін өзгертуде басты рөлді (1886-1944) Марк Блок және (1878-1956) Лосьен Февр ойнады. Февр Дижонск және Страсбург университеттерінің профессоры болды, артынша Колеж де Франс тарихтың қазіргі өркениет кафедрасын басқарды. Оны қызықтырған сала - география, тарихи психология және тарихтың ортағасырлық мәдениеті. Блок Страсбург университетінде, артынша 1936 жылдан бастап, Париж университетінде экономикалық тарих кафедрасын басқарды. Феврдың басты жұмыстары – (1928) «Мартина Лютердің тағдыры», (1942) «Рабле діні. XVI ғасырдағы нанбаушылық түйінді мәселелері». Февр және де көптеген мөлшерде рецензиялар, мақалалар шығарды, артынша жинақ түрінде шығарылды (1962) «Тарихқа қарсы ұрыс», (1962) «Тарих тұтастығы». М. Блоктың негізгі еңбектері - (1924) Ғажайып іс жасаушы патшалар», (1931) «Францияның аграрлық тарихының ерекше белгісі», 2-томда (1939-1940) «феодалдық қоғам».

Марксизм және Э. Дюркгейм, А.Берра ықпалымен М.Блок және Л. Февра көзқарасы қалыптасты. Февр және Блок оқиғалық дәстүрлі позитивті оқиғалық тарихнаманы жіті сынады. Олар экономикалық және саяси көзқараспен, эстетикалық және діни, адамгершілік, психологиялық, әлеуметтік адам өмірінің барлық жағын, барлығын синтетикалық тегіс қамти алатын жалпы тарих құруға ұмтылды және мәселелерді шешу және қою, болжауды ұсынуға тек қана оқиғаны суреттеп айтуға ғана бейімделмеген деп сендірді. Февр және Блок тарихшыларға тәртiпаралық синтезге бағдар берді және тарих қоғамының демократиялық және географиялық факторына, әлеуметтік-экономикалық қатынастарды үйретуге үлкен мән берді. Олардың аса мән бергені – зерттеушінің жаңа мәселелері, ұжымдық құндылықтары және ұсыныстары, қоғамдық психология тарихын оқу болды. Февр мен Блок менталитет тарихын анықтады.

Олар: «тарихи фактілер санына оқиғалар ғана емес және қоғамдық психологиядағы өзгерістер және әлеуметтік-экономикалық даму жатады» деп атап өтті. Блок және Февр жазбаша деректерге сүйенбей және пайдаланылған деректер көлемін көбейтуге шақырды, бірақ зерттеу мақсатына барлығын пайдалануды адамға қатысты, адамға қызмет көрсету оның қатысуын көрсетеді. Олар тарихи процесс барысын бір фактордың әсерінен екендігін түсіндірмеді, бірақ оларда жиі маңызды ұжымдық менталитет, психология ұсынылды. Барлық зерттеулер барысы тарихшының ой-елегінен өтеді, бұл мағынада Блок және Февр атап өтті, тарихшысыз тарихи деректер болмайды, олар тарихшылар зерттеу деректерімен ойлап шығарылған және жасалған. Бірақ мұның өзінде Блок және Февр сенімділіктен шыға, танып білерлік тарих мүмкіндіктерін сеніммен сақтап қалды.

Адам және табиғатты тануға және түсінуге болады.

1929 жылы Блок және Февр «Әлеуметтік және экономикалық жылнама» бағдарлама атауымен жалпы тарихи журнал негіздеді. Олар «жаңа тарихи ғылымның» негізін қалады, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ-та сондай «жаңа ғылыми тарих» атауын алды. «Жылнамалар» негізін қалаушылармен қатар, француз тарихнамасы әдістері және тақырыптарын жаңартуда экономикалық тарих бойынша мамандар (1895-1988) Эрнест Лабрусс және (1873-1935) Франсуа Смиан үлкен рөл ойнады.

Ф. Смиан қоғам өміріндегі экономикалық циклді айқындауға ұмтылды: үлкен ұзақтылық циклі, қысқа және аралық. Циклдердің ауысуы себебін ақша көлемінің құйылу және төмендеуінен, ақша құнының өзгеруінен, баға қозғалысын қадағалайтын, жалақы деңгейін анықтайтын кіріс және басқа да табыс көзі, табыс және баға өзгеруінен,

оны талқылауға, ұжымдық психологияға әсер ету және де сол арқылы әлеуметтік қарым-қатынас жасау.

Альбер Матъез (1874-1932) оның көшбасшысы болды. Ол 1920-шы жылдардың басында Коммунистік партияның мүшесі және кеңестік тарихшылармен қызметтес болды және КСРО ҒА корреспондент мүшесі болып сайланды, соңынан 1930-31 жылдары КСРО-да саяси жалаға байланысты ынтымақтастықты үзді. Матъез большевиктер мен якобиндер арасындағы ұқсастықтан қорыққан жоқ. Матъездің ғылымға қосқан негізгі еңбегі Ұлы Француз төңкерісінің тарихына байланысты әзірлеген, оның саяси тарихын зерттеуге бет бұрды. Матъездің 3 томдық «Француз төңкерісі» (1922-1927) атты негізгі еңбегінде, «Қымбатшылықпен күрес және лаңкестік уақытындағы әлеуметтік қозғалыс» атты монографиясында (1927) алғаш рет 1792-1794 жылдары төңкерістің өте қиын кезеңіндегі халықтың жағдайы, оның ішінде қаланың қарапайым тұрғындарының жағдайы толық зерттелген, халықтың өзі, Матъез көрсеткендей, төтенше жағдайда экономикалық либерализмге қарсы шығып, сауданы реттеуге және аграрлық-тегістеу шараларын қолдады. Оң баспа Матъезді «лаңкес» деп атады, тек 1926 жылы ол Сорбоннада дәріс оқи бастады, ал 1932 жылы А. Матъез университетте семинар кезінде миына қан құйылып қайтыс болды.

Ұлы француз төңкерісін зерттеуде негізгі рөл Жорж Лефеврге (1874-1959) көшті. Ол 50 жасқа дейін мектепте тарих сабағынан дәріс берді, содан кейін ғана университетте дәріс берді. 1932 жылы ол Матъезді «Робеспьерлік зерттеу қоғамы» және «Француз төңкерісінің тарихы» постының төрағасы болып ауыстырды, ал 1937 жылы Сорбоннада Француз төңкерісінің тарихы кафедрасын басқарды. Лефевр марксизмді, Э. Дюркгеймнің социологиясының ықпалында болды, Франция тарихын зерттеуші орыс тарихшысы И. В. Лучицкийдің еңбектерін жоғары бағалады және сандық әдісті қолдануда Ф. Симнан мен Э. Лабрусті қолдады. Француз төңкерісінің тарихын зерттеу мен дәріс беру үлкен азаматтық маңызы бар іс, демократия мен теңдіктің құндылығын арттырады деп бағалады Ж. Лефевр. Оның төңкеріс жайлы түсінігі якобистік, бірақ Робеспьерді дәріптеу емес еді. Лефевр француз тарихшыларының біріншісі болып төңкерістегі шаруалардың рөлі және төңкерістің шаруалардың тағдырына әсерін терең зерттеді. Бұл мәселелерді ол «Француз төңкерісі кезіндегі Нор департаментінің шаруалары туралы» (1925), «Ұлы үрей» (1932), «Лаңкестік дәуіріндегі аграрлық сұрақтар» (1932) атты еңбектерінде терең аша білді. Лефевр төңкеріс кезінде шаруалар буржуазияның қосалқы күші ретінде емес, олардың өз мақсаттары мен ерік күштері бар дербес топ ретінде

қатысқанын анық көрсетті. Лефевр Ұлы Француз төңкерісі аясында ерекше, өзін-өзі билейтін, капиталистік беталысқа қарсы шаруа төңкерісі дамығанын дәлелдеді. Бұл төңкерістің мақсаты шаруа қожалығын сақтау мен нығайту, шаруа әлемінің салауатты өмір салты, әлеуметтік және рухани құндылықтарын сақтау болды. Шаруалар буржуазиялық төңкерісте сенъериалдық құрылымды жоюға мәжбүр етті, бірақ олар буржуазиялық жерді меншіктеуді бекітуге қарсы шығып, қоғамдық институттар мен ірі жер иелену мүмкіндігін талап етті. Төңкеріс феодалдық режимді жойды, алайда Францияда ұсақ шаруа аграрлық құрылымды күшейтті. Қортындысында капиталистік эволюция француз ауыл шаруашылығында өте баяу және ұзақ уақыт аяқталмаған қалпында қалды.

Лефеврге сонымен қатар, әлеуметтік психология мен діл тарихы – «Ұлы үрей» (1932) де тән. Ол өзіне назар аудартқан ерекше – 1789 жылы Францияның барлық аумағында жаппай үрей толқынын тудырған, қарақшылық банданың пайда болғаны туралы жалған лақаппен тараған жағдайды жазады. 1934 жылы Лефеврдің сонымен қатар «Төңкерістік жиын» атты мақаласы жарық көрді. Бұған дейін француз тарихнамасында бұл мәселелермен И. Тэн, мен Г. Лебон айналысқан еді, олар төңкерістік жиын психологиясын екі түйіске: біріншісі – адамдардың көбі ашуланған жағдайда болған сәттегі жиын арасындағы тағылыққа, екіншісі – басшыға айла-шарғы жасау арқылы жаппай соқыр сенім танытуға теңеді. Лефевр бұл құбылыстарды терең зерттеуге ұмтылды.

Соғыс арасындағы кезеңде «1848 жылы төңкеріс тарихы қоғамы мен XIX төңкерісі» қозғалысы өз әрекетін жалғастырды. Осыған түйіскен тарихшылар 1830, 1848, 1870 жылдары төңкеріс тарихы бойынша, оған қоса Франциядағы экономика мен әлеуметтік жағдай туралы өз еңбектерін жариялады. Алайда XIX ғасыр төңкерісі тарихына деген қызығушылық қоғам арасында біртіндеп азая бастады.

Соғыс арасындағы кезеңде, сонымен қатар, жұмысшы және социалистік қозғалыстар зерттеле бастады. Александр Зеваэстің (1873-1953) редакциясында (1911-1923) басып шығарылған 12 томдық «Франциядағы социалистік партия тарихы» ірі туынды болып саналды. Бұл еңбек нақты деректерден құралған еді, жалпы алғанда бұл мәселемен айналысқан тарихшылардың еңбектерінен позитивтік және уақиғалы тарих нышаны білінді.

Оң тарихшылар сынға алған Париж коммунасының тарихын зерттеу де ерекше орын алды. Париж коммунасының тарихы бойынша ірі маман социалист, Сорбонна профессоры Жорж Бужен (1879-1958)

болды. Өз тұжырымдарында ол Коммуннаға жағымды көзқарас білдірді, бірақ Коммуннаға берілген бағасында ол оны социализмге ұмтылған кеңес тарихнамасында пролетариат диктатурасын құрудағы алғашқы тәжірибе алған мемлекеттің жаңа түрі деп таныды.

Соғыс аралығы кезеңіндегі Француз тарихнамасы мен публицистикасындағы көкейкесті мәселе бірінші дүниежүзілік соғыс тарихын зерттеу болып табылады. 1919 жылы Версаль шартының 231-бабында француз өкіметінің ресми көзқарасына сай соғыс үшін жауапты Германия болып танылды. Бірақ француз тарихшылары арасында соғыстың басты себебінің түптамыры соғысты арандатып, оған Францияны тартқан, Францияның басқыншы Ресеймен одақтасуында деген пікірлер айта бастады, ал Германия соғыс бастауға ұмтылған жоқ еді. Бұл мәселені зерттеу барысында үлес қосқан құпия шарт жасасқан кеңес публикациясы болды. Экспансионистік ниет білдірген Атланта елдерін әшкерелеген, Германияның бейбіт мақсатын дәлелдейтін немістердің дипломаттық құжаттары жарық көрді. Жауап ретінде француз өкіметі Франция саясатын ақтаған дипломаттық құжаттарын жариялады. Олардың басылымдары 1929 жылдан 1959 жылға дейін созылып, 43 том болып шығып, сапасы жағынан неміс басылымынан асып түсті.

Бірінші дүниежүзілік соғысты зерттеуде француз тарихшылары арасында алдыңғы рөлді А. Олардың шәкірті, Сорбонна профессоры, «Соғыс тарихы қоғамының» жетекшісі және «Дүниежүзілік соғыс тарихын шолу» журналының редакторы Пьер Ренувен (1893-1974) алады. Соғыстың себебін бағалауда, антантофильдік көзқараста бола отырып, Францияны жақтап, ол сонымен қатар алғашқыда Германия мен Австро-Венгрия соғысын қаламады, бірақ Ресей Францияны олармен қақтығысуға итермеледі деп пікір білдірді. Кейінірек ол, белсенді түрде, Антанта әрекеті Германияның басқыншылығының салдарынан деп атап көрсетті. Бұл тұрғыдан 1929 жылы соғыстың басталуының 15 жылдығында француз тарихшыларына үлкен бедел әперген «Европаның дипломатиялық тарихы» (1871-1914) атты ұжымдық еңбегі жарық көрді. Бұған қатысқан Ренувен дипломатиялық тарих ұлы державалардың экономикалық бәсекелестігін, жаппай қаруланудың қорытындысын, әлеуметтік өмірді қарастыру, психология мен соғысушы халықтардың моральдық ұстанымдарымен, ұлттық азат ету қозғалысының ықпалымен толықтыруға тырысты. Ренувеннің пікірі бойынша, соғысты бастаған әскери бәсекелестік пен националистік құмарлық болды, ұлы державалардың экономикалық және сауда бәсекелестігін Ренувен екінші рөлге шығарды және қаржыгерлер мен

өндірушілерге әртүрлі тарихи кезеңде әдетте тек бейбітшілік қажет деп санайды. Ренувен француз тарихшылары арасында халықаралық тарихи жағдайлар бойынша үлкен маман ретінде таныла бастады.

Соғыстағы жеңіс және кейінгі француз колонияларын кеңейту колониализм тарихнамасында өз орнын алды. Француз тарихшылары өз елінің басқа елдерге мәдениет пен өркениет әкелетініне сенді, сондықтан бірінші дүниежүзілік соғыста бөтен елдің әскерлері француз әскерлерінің қатарына өтті. Соғысаралық кезеңдегі, колониализм мақсатына ұмтылған өркениеттік идеяны уағыздаушы атақты «Француз колониясы мен француз экспансиясының тарихы» (1929-1933) атты 6 томдық еңбек еді. 1931 жылы осы қарқында Алжирді жаулап алудың 100 жылдығы атап өтілді. Францияның колониальдық саясатын сынап тек солшыл социалистік қанаттағы тарихшылар ғана сөйледі.

Саяси ғылым арасында соғыс аралығындағы кезеңде, Францияның әртүрлі аудандарындағы ықпалды саяси партиялардың дауыс беру қорытындысын зерттейтін «элективтік географияның дамуы» өзіне ерекше көңіл аудартты. Бұл облыстағы бастамалық рөлді оңшыл саяси қайраткер, саясат ғылымының азат мектебінің профессоры Андре Зигфрид (1875-1959) алды. Ол дауыс берудің қорытындысына сәйкес аудандардағы табиғи жағдайлар мен әлеуметтік-экономикалық құрылымдардың және құрылымдық меншіктегі тұрғындардың саяси әдет-ғұрпымен байланыстырды. Зигфрид, батыс Францияның ізбес топырақты аудандарындағы ұсақ жекеменшік дамуы республика мен демократияда саяси азаттықтың негізі болады деп тұжырымдады. Кедей, тұрғындары сирек, топырағы тау-тасты болып келген жерлердегі ірі жекеменшік иелері аристократтарға, монархистерге, шіркеуге жақсы жағдай туғызады. Сайлаушылардың іс-әрекетіндегі саяси мәтінін зерттеу әрі қарай француз саясат ғылымында дамыды.

Соғысаралық кезеңде Француз коммунистік партиясы құрылғаннан бастап, Францияда коммунистік тарихнаманы дамытуда жаңа ынталандыру кезеңі туды. Тек 1930 жылдың орта шенінде компартия секталық бейімділікке көшіп, «Интернационалдың» қызыл туымен қатар «Марсельеза» мен үш түсті туын төңкерістік символ ретінде қабылдады. Соғысаралық кезеңде француз тарихшыларының бірінші ұрпақтары – саясатпен кәсіби айналысқан марксистер қалыптаса бастады. 1934 жылы Париж университетінде Опост Корню «Карл Маркстің жастық шағы» тақырыбы бойынша докторлық диссертация қорғады. 1930 жылдың екінші жартысында Ұлы Француз төңкерісі тарихы бойынша кейіннен атақты француз тарихшы-марксисті Альбер Собульдің алғашқы мақалалары жарық көре бастады.

15-тақырып. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ БАТЫС ТАРИХНАМАСЫНАН КӨРІНІС ТАБУЫ

Қазақстанның осы заманғы тарихнамасынан кеңестік ұлт саясатының теориясы мен практикасы жайлы еңбектерді, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы, этнографиясы мен мәдениеті жөніндегі зерттеулерді, оның ішінде докторлық диссертацияларды, сондай-ақ аймақтағы оқиғаларды көзімен көрген шетелдіктердің күнделіктері мен естеліктерін көруге болады. Шетелдік тарихнаманың маңызды бөліктері ретінде қазақ авторлары зерттеулерінің методологиясы мен әдіс-амалдарына сыни талдаулар жасауға арналған жарияланымдарды, бұрынғы Ресей империясындағы түркі тілдес халықтардың азаттық күресі көсемдері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Шоқай, А. Заки Валиди Тоған, Т. Рысқұлов және басқалардың еңбектері мен жеке мұрағаттарына, сондай-ақ саяси партиялардың бағдарламаларының, үндеулері мен шешімдерінің мәтініне берілген кең көлемді ғылыми түсініктеме мен сипаттамасы бар анықтамалық библиографиялық басылымдарды атап айтқан жөн. Бұларға Ресейдегі мұсылман халықтардың бірінші және екінші Бүкілресейлік съезінің (мамыр және шілде, 1917 жыл), Мұсылмандық әскери съезінің, Кіші бұхарлықтар партиясының, Мусават партиясының (Әзірбайжан), Федералистердің түркілік партиясының, Милли-Фирка партиясының (Қырым), «Ерік» партиясының (Түркістан), «Алаш» партиясының (Қазақстан) бағдарламалық құжаттарын жатқызуға болады.

XX ғасырдың 90-жылдарының басына дейін, Қазан төңкерісінің Ресей империясының орыс емес халықтарының тарихи тағдырындағы рөлі мен орнын бағамдаумен, жергілікті мұсылман қауымының өздеріне сырттай танылған әлеуметтік-саяси және экономикалық институттар мен құндылық бағдарларына қарым-қатынасымен, XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы қазақ қоғамы көшбасшыларының тағдырына байланысты проблемаларды зерттеу батыс тарихнамасының дәстүрлі бағыты болды.

Ұлттық шет аймақтарда, оның ішінде Қазақстанда да Кеңес өкіметінің орнау тақырыбындағы шетелдік тарихнама АҚШ, Ұлыбритания, Франция және басқа мемлекеттердің мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған сан алуан материалдардан, XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ресейде болған оқиғаларға қатысты әртүрлі көзқарастар алуандығы көрініс тапқан мемлекет пен қоғам қайраткерлерінің сөздерінен өз бастауын алады.

Ол жылдар жарияланымдарының, елеулі бөлігі баяндаушылық, сезімдік-тәжірибелік сипатта еді, бірақ дегенмен де олардың ішінен проблеманың тарихнамалық тұғырнамасын қалыптастыруда белгілі бір рөл атқарған жекелеген сәттер мен бағыттарды бөліп көрсетуге болады. Бұл айтылғандар бірінші кезекте америкалық публицист Уильям Чемберлиннің «Орыс революциясы» (2 томдық), «Кеңестік Ресей», «Ресейдің темір ғасыры» жұмыстарына қатысты, бұл еңбектер деректерді кең көлемде пайдалануымен, халық бұқарасының төңкеріске қатысуы тақырыбына ден қоюымен ерекшеленеді. 1917 жылдың ақпанынан қазан айына дейінгі кезеңдегі Ресейдегі оқиғаларға талдау жасай келе, ол патшалық тәртіпті де, ақпаннан кейінгі режимді де біржолата күйретуге жеткізген қуатты төрт қозғалысты алғаш рет атап көрсетеді: бұлар – армиядағы аса зор сапырылыс; шаруалардың жер алуға құлшынысы; жұмысшылардың жалақыны көбейту және жұмыс күнін қысқарту, өндіріске бақылау орнату жолындағы күресі; орыс емес ұлттардың автономия алуға ұмтылысы. Чемберлин, 20-30-жылдар оқиғасының куәгері ретінде, мәселенің елеулі жағын атап өтеді: егер кеңес тарихшылары «шетелдік интернационалистер» деп атаған австрия-венгерлік және басқа да соғыс тұтқындарының шешуші рөлі болмағанда, Кеңес өкіметін Орта Азия мен Қазақстанда орнату және нығайту, басмашылықты талқандау мүмкін болмас еді деген тұжырым жасайды; ол Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы екі онжылдықтағы пролетариаттың «азаттық әперушілік міндеті», аймақтағы саяси күштерді қайта орналастырудың таптық сипаты туралы мәлімдемелерді теріске шығарды. Сонымен бірге француз тарихшысы Ж. Кастаньеден. кейін іле-шала, Чемберлин, ұлттық аймақтардағы Кеңес өкіметінің антидемократиялық табиғаты мен мәні, 1917-1920 жылдарда Ресейде болған революциялық үрдістің шынайы болмысы туралы тезистерін негіздей алды.

XX ғасырдың 50-жылдары КСРО-ның саяси құрылысын тоталитарлық деп бағалаған тұжырымды тұғырнама етіп алған тарихшылар алдыңғы лекке шықты. Бұл тұғырнама Орта Азия республикалары мен Қазақстанды да қамтып, кешенді түрде зерттейтін кеңестану үрдісімен жалғасты. Осы аймақтық зерттеудің шеңберінде және тоталитарлық теория тұрғысында жазылған Р. Смаль-Стоцкийдің «Кеңес Одағының ұлттық проблемасы және орыс коммунистік империализмі» (1952), В. Коларцтің «Ресей және оның отарлары» (1953), О. Кэроудің «Кеңестік империя: Орта Азия түріктері және сталинизм» (1953), Р. Пайпстың «Кеңес Одағының құрылуы: коммунизм және ұлтшылдық» (1954), А. Парктің «Түркістандағы большевизм 1917-1927»

(1957), Ч. Хостлердің «Түрікшілдік және Кеңестер: түркі халықтары және оның саяси арман-мүдделері» (1957), В. Монтейдің «Кеңес мұсылмандары» (1957), С. Зеньковскийдің «Пантюркизм және Ресейдегі ислам» (1960), Дж. Уилердің «Кеңестік Орта Азияның осы заманғы тарихы» (1964), «Кеңестік Орта Азия халықтары» (1966) еңбектері және басқа жарияланымдар жарық көрді. Бұл жұмыстар авторларының проблема тарихнамасына қосқан ғылыми үлесі патриархалды-феодалдық қарым-қатынастар үстемдік еткен өлкенің әлеуметтік-экономикалық және саяси артта қалушылығы секілді фактілер мен құбылыстарға сүйеніп, «пролетарлық отаршылдық» тұғырнамасын жан-жақты талдап зерттеуінде болды. Осыған байланысты А. Парк, С. Зеньковский, Дж. Уилер қазақтардың пролетарлық төңкеріс идеяларын қабылдауға деген саяси құлықсыздығы мен дайын еместігіне баса назар аударды.

«Орыс революциясы» деп аталатын өзінің жаңа жұмысында Пайпс, тоталитарлық үлгінің табанды жақтаушыларының бірі ретінде, орыс ұлттық дәстүрінің және орыс саяси мәдениетінің тұрақтылығына байланысты, мұсылман халықтарына қатысты орыс отаршылдық саясатының өзгермейтіндігі жөніндегі тезисін берік ұстанады.

Сонымен, «пролетарлық отаршылдық» тұғырнамасы авторларының негізгі тұжырымдары тұтастай алғанда мына төмендегілерге келіп саяды: а) төңкерістің өзін Ресей империясының барлық ұлттарына таңған орыс большевиктерінің партиясы жасады; ә) орыс жұмысшылары, украин шаруалары, өзбек мақташылары және қазақ малшылары арасында ешқандай келісім немесе одақ болған жоқ және болуы да мүмкін емес, өйткені бүкілресейлік үш төңкеріс бойына олар өзгеше мақсаттар көздеді; б) әлеуметтік негіздің болмауына қарамастан, большевиктер, Арменияда дашнақтар, Әзірбайжанда мусаватшылар, Түркістанда Шура-ислам және Қазақстанда Алашорда деп аталған оппозициялық саяси күштерді жаппай қырып жою арқылы жеңіске жетті; в) пролетариаттың мұсылман халықтары шаруаларының ұлт-азаттық күресіне «жетекшілігі» қарапайым формуламен жүзеге асты, өйткені орта азиялық халықтардың өзінің жеке пролетариаты болған жоқ; г) «пролетарлық төңкеріс» және Азамат соғысы кезеңдерінде қазақтар және басқа мұсылман халықтары бейғам сырттай бақылап қана отырды, өйткені олар Қазан төңкерісінің мақсатын да, міндетін де, оның «тарихи мәнін» де түсінген жоқ; д) өлкедегі төңкерістің әлеуметтік негізі ішкі отаршылдық элементтер, қызметкерлер, бұрынғы әскери тұтқындар болды. Ал олар үшін жергілікті тұрғындардың ұлттық мүдделері мүлде жат еді.

Кейінгі жылдары Э. Олуорд, А. Беннигсен, Э. Уимбуш, Т. Хэммонд, Х. Сетон-Уотсон, Э. Каррер д'Анкос, Г. Симон, Д. Гейер, А. Каппелер және басқалардың еңбектерінде жекелеген аспектілердің (революциядағы жалпы мен ерекшенің, интернационалдық пен ұлттықтың, әлеуметтік пен этникалықтың) терең зерттелуі есебінен, «пролетарлық отаршылдық» тұғырнамасы жаңа дәлелдермен толықтырылды.

Бірқатар тарихшылардың ХХ ғасырдың 60-70-жылдар шеңберінде, ең алдымен, француздың «Анналар» мектебінен бастау алатын, жанғырудың неғұрлым әсерлі тарихи-әлеуметтік тұғырнамасын, сондай-ақ әлеуметтік дамудың өзге де теорияларын қабылдауымен, Қазақстан тарихына қатысты шетелдік зерттеулердің тақырыптық және географиялық шеңбері айтарлықтай кеңейді. Мәселен, «тарихи жаңа мектептің» өкілдері Дж. Кип, Р. Петибридж, Р. Суни, М. Ферро, Р. Пирс, Ц. Хасегава, Д. Рэлей, Д. Гейер өз еңбектерінде тарихи үрдістің неғұрлым терең тамырлы себептеріне (әлеуметтік, саяси, кәсіби, этникалық және басқа факторларға) баса назар аударды.

Алайда, проблемаға жаңа тұғырнамалық тұрғыдан қарау ұлттық аймақтардағы, соның қатарында Қазақстандағы Қазан төңкерісінің әлеуметтік табиғаты жөнінде шетелдік авторлар берген бағаға мәнді түзетулер енгізген жоқ, мұны соңғы кездегі іргелі зерттеулердің бірі – Колгейт университетінің (АҚШ) профессоры М. Б. Олкоттың «Қазақтар» еңбегінен байқауға болады.

Ол өлкені қансыратқан Азамат соғысы барысында, орыс большевиктерінің жеңісі туралы жаңалықты қуана қарсы алған қазақтардың жаппай құлшынысы туралы дәстүрлі тарихнаманың ресми мәлімдемесімен үзілді-кесілді келіспейтінін білдіреді.

1917 жылғы Қазан төңкерісіне Түркістан мен Дала өлкесі жергілікті тұрғындарының қарым-қатынасы туралы мәселе бойынша жоғарыдағыға ұқсас көзқарас, сондай-ақ 1986 жылы «Орта Азияны зерттеу қоғамы» журналында басылған «Мұстафа Шоқайұлы» (Шоқаев) мақаласында және осы ғылыми орталық 1985 жылы басып шығарған «Қазақтардың 1917 жылға дейінгі орыстар туралы пікірі» және «Төңкеріс мұсылман большевиктердің көзімен» деп аталатын жұмыстарда дәйектелген.

«Большевиктік төңкеріс, - деп жазады Уоррен Уолш (АҚШ), - 1921 жылға дейін созылған тырысқақ ауруына ұқсайды. Ал салтанатты түрде «Азамат соғысы» деп жүргендері – төңкерістің жалғасы ғана болатын». Шетелдік авторлардың Ресейдегі Азамат соғысын «Қазан бүлігінің» бұлтартпас салдары деп қарауы (Р. Даниэльс, М. К. Дзевановский,

Д. Футмэн, Ш. Фитцпатрик және басқалар). 1918-1920 жылдары Қазақстанда болған оқиғаларды бағалауда негізгі методологиялық кілт қызметін атқарды. Петроградтағы Қысқы сарайға шабуылдан басталған саяси дауыл алыстағы кен-байтақ далада тарыдай шашылып жатқан қазақтардың көпшілігі үшін бар болғаны орыстардың біреулерінің екіншілеріне қарсы соғысы ғана, түсініксіз, жұмбақ соғыс болатын.

Проблеманың осы заманғы шетелдік тарихнамалық тұғырнамасының негізгі құрамды бөліктері француз дипломаты әрі тарихшы, 1917-1918 жылдары Ташкентте болған оқиғалардың куәгері Жозеф Кастаньенің еңбектерінде кездеседі. Француз ғалымы көзқарастарының қалыптасуына 20-30-жылдары Парижде эмиграцияда болған М. Шоқай зор ықпал етті.

20-30-жылдары жарияланған жұмыстар

20-30-жылдары жарияланған жұмыстардың ішінен 1919 жылы австрия-венгерлік әскери тұтқұндардың ісі бойынша Түркістанда болған Дания Қызыл Крест қоғамының офицері А. Брунның күнделігі, Паул Олбергтің «Түркістандағы орыс саясаты», Георг Кляйновтың «Кеңес Одағындағы ұлт саясаты» мақалалары тарихшылардың үлкен ғылыми қызығушылығын тудырды. «Остойропада» жарияланған соңғы мақала журналдың 50 жылдық мерейтойына орай, 1975 жылы қайта басылды. Онда Қызыл Армия отрядтарының аймақтағы әрекеттеріне жаңаша баға беретін, Азамат соғысы тарихының бұрын беймәлім болып келген жаңа беттері ашылды.

Кейінгі кезеңдерде батыс ғалымдары 20-жылдардағы Қазақстан тарихының жаңа қырларын игерді; ең алдымен жаңа деректемелерді кеңінен пайдалану арқылы зерттеу тақырыптарының аясын айтарлықтай кеңейтті. Дәстүрлі Кеңестік деректерге (Г. Сафаров. Отаршылдық төңкеріс, 1921; Ю. Козловский. Орта Азиядағы Қызыл Армия, 1928; және басқалар) қосымша зерттеушілер «Локайдағы басмашылық» (М.-Л., 1929), «Қызыл Армия замандастардың, ақтар мен шетелдіктердің пайымдаулары бойынша. 1918-1924 жылдар» (М.-Л., 1925), «Орта Азиядағы Қызыл гвардияның және Қызыл Армияның ұлттық бөлімдері» (Ташкент, 1933) секілді ғылыми айналымнан алынған жарияланымдарға да баса назар аударды.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде қазіргі заманғы шетелдік тарихнамада тұрғылықты халықтардың Кеңес өкіметіне қарым-қатынасы проблемасына «екіүдай» көзқарас орнықты. Бұл көзқарасты оксфордтық «Орта Азиялық шолу» журналының редакциясы «1917-

1920 жылдардағы Түркістандағы Қызыл Армия» деген мақаласында білдірді. «Мұсылмандар Қызыл Армия қатарында қызмет етті, - деп жазады онда, - бірақ олардың саны көп болған жоқ». Демек, аймақтағы ұрыс әрекеттерінің барысын, сипаты мен бағытын мұсылмандар анықтаған жоқ. Большевиктердің астыртын жоспары арқылы Азамат соғысы барысында Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ұлттық-мемлекеттік құрылымдары (Алашорда, Қоқан автономиясы) жойылды, оларды «біртұтас және бөлінбейтін Ресей» құрамында, өз билігінің ықпалында ұстау шаралары жүзеге асырылды. Орыстардың этникалық аумағында революция барысында көзделген таптық мақсаттар мен міндеттер, ұлттық аймақтарда екінші орынға ысырылды. Шет аймаққа келгенде Кеңес өкіметінің мұндай құбылуы, аймақтағы түркі тілдес халықтардың ұлттық санасын оятпай қалған жоқ. Осындай әдіснамалық тұрғыдан зерттеу, Ж. Кастаньенің 20-жылдардағы классикалық еңбегінен кейін шетелдік тарихнамада белгілі бір дәрежеде ұмытыла бастаған басмашылық қозғалысқа деген қызығушылықтың қайта тууына ықпал етті.

70-80-жылдары, басмашылықтың жеңілуінің әлеуметтік негіздері мен себептерін большевизм мен исламның бітіспес қайшылығымен байланыстыра зерттеумен Г. Массел, Э. Каррер д' Анкос, А. Беннигсен, Ш. Лемерсье-Келькеже, С. Уимбуш, Г. Брэкер белсенді түрде шұғылданды. Басмашылық туралы бірқатар кешенді зерттеулер «Орта азиялық шолуда» жарияланды («Басмашылық. Орта азиялық халықтардың 1918-1924 жылдардағы қарсылық қозғалыстары»; «Жұнаид хан — Қарақұм даласының королі»; «Түркістандағы шетелдік соғыс тұтқындары», т.б.).

Шетелдік тарихшылардың (М. Олкотт, М. Броксап, Г. Фрезер) соңғы зерттеулері, жаңа деректік негіздерге сүйеніп, басмашылықты «мәдени және діни жағынан ұқсас» Түркістан халықтарының отаршылдыққа қарсы күресі түрінде тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Басмашылар қатарында тікелей шайқасып, өз өмірін түркі халықтарының бірлігі жолындағы күреске арнаған Әнуар-пашаның жеке тұлғасы мен қызметіне қызығушылық туды.

Бүкіл Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігін қамтуға дейін жеткен басмашылық қозғалыс пен көтеріліс ошақтарының қозғаушы күштері мен мақсаттарын ұғынуға тырысқан шетелдік тарихшылардың көпжылдық еңбегі Принстон университетінің (АҚШ) қызметкері Э. Дейлидің авторлығымен, 1986 жылы жарық көрген «Басмашылар және большевиктер» деп аталатын монографияда қорытындыланды.

Монографиялық еңбекте жоғарыда атап өтілген зерттеулермен бірге, Гуверов институтының мұрағатында (АҚШ) сақталған «Т. Рысқұловтың материалдар жинағы»; Түркістан республикасы ОАК-нің Төтенше комиссиясы мен Халық Комиссарлары Кеңесінің бұйрықтары; Ферғана майданы әскері қолбасшысының жарлықтары; Т. Рысқұловтың «Революция және Түркістанның жергілікті тұрғындары» (Ташкент, 1925) кітабы; ТұрОАК-і комиссиясының Түркістан Компартиясы съездеріндегі басмашылықпен күрес туралы жасаған баяндамалары; В. Құйбышевтің «Басмашылық майданы» мақаласы («Жизнь национальностей», № 16/73, маусым, 1920 жыл) кеңінен пайдаланылған. Эмигрант Анатолий Марковтың «Ақтар қозғалысының энциклопедиясы: көсемдер, партизандар, майдандар, жорықтар және Ресейдегі Кеңестерге қарсы халық көтерілістері» (II-IV т.) деп аталатын жарияланбаған қолжазбаларынан және Уильям Клеммнің «Орыс Орта Азиясындағы революциялық оқиғалар очеркі» дейтін докторлық диссертациясынан (1922 жыл) алынған құнды да алуан түрлі материалдар алғаш рет ғылыми айналымға енгізілген.

Бұл деректемелер мен әдебиеттерді шығармашылық тұрғыда ой елегінен өткізу, автордың басмашылық тарихының әскери-саяси аспектілерін сипаттаудың дәстүрлі шеңберінен шығып, оның әлеуметтік-экономикалық себептерін барынша толық әрі сенімді түрде көрсетуіне мүмкіндік тудырды. Дейли басмашылық қозғалыстың бастау көздерін Орта Азия мен Қазақстан халықтарының 1916 жылғы отаршылдыққа қарсы көтерілістерінен, қазақ және қырғыз шаруаларының жерсіз қалуынан іздестіреді. Осы қатарда, негізінен орыстардан құралған Түркістан үкіметінің шовинистік саясаты, жергілікті тұрғындардың діни сезімдерін қорлау және оларды қайыршыландыру секілді факторларға сілтеме жасалады.

П. Олбергтен кейін, автор Қызыл Армияның өлкеге келуінің өзі ғана аласапыран тудырушы факторға айналғанын ескертеді. Тұтастай алғанда, Дейли басмашылықтың тууын жергілікті тұрғындардың оларға жат теорияға негізделген әлеуметтік тәртіптерді қабылдамауының табиғи көрінісі ретінде түсіндіреді.

Азамат соғысының соңына қарай дәстүрлі қазақ қоғамы қиратылып, Қазақстанның көптеген аудандарында қысқа мерзім ішінде екі рет жаппай ашаршылық орын алды. 1918 және 1921 жылдары жергілікті тұрғындар арасында болған ашаршылықтың қамтыған ауқымы туралы бірқатар материалдар АҚШ пен Еуропа елдері мерзімді баспасөзінің беттерінде жарияланды. 1922-1923 жылдары сауда ісімен Орынбордан Ақтөбеге, одан әрі Арал теңізіне дейін барған австриялық Г. Крист пен

ағылшын Р. Фокстің күнделіктері сол кезеңнің оқиғалары туралы құнды деректер болып табылады.

Қазақтарды жаппай шаруа ұжымына ұйымдастыру («Қосшы», «Жарлы», т.б.) қызметі, жер-су реформалары қайсыбір тарихшылардың (Х. Сетон-Уотсон, Э. Карр, Я. Матли) назарын аударды. Олар большевиктердің аграрлық саясатының қайшылыққа толы екенін, қоныстанушыларға берілген шұрайлы жерлерді қазақтарға қайтарғысы келмейтінін атап өтті.

В. Конолли 1921-1922 жылдардағы аграрлық реформалардың басты мақсаты Кеңес өкіметінің көмегімен мұсылман қоғамына әлеуметтік күйзеліс әкелу болды, ал бұл реформалар болашақтағы басқа да аграрлық өзгерістердің басталуының өзіндік нышаны ретінде қызмет етті деп бағалады.

Қазақстанның ұжымдастыру қарсаңындағы қоғамдық-саяси жағдайы М. Олкоттың кітабында, өмірдің барлық саласынан отаршылдық мұраларын аластау үшін күреске шыққан аз санды қазақтың зиялы қауымы мен бұқара халықтың әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге қолдау көрсетуіне мұқтаж Кеңес өкіметінің жергілікті органдарымен күрес түрінде сипатталады. Орыс отаршылдарының мүдделерін көздеген большевиктер жергілікті тұрғындардың мұқтаждығын қанағаттандыра алмады. Бір сөзбен айтқанда, - деп жазады Олкотт, - әртүрлі себептерге байланысты, Компартияның сол кездегі көсемдері қазақ даласындағы алда тұрған экономикалық эксперименттердің мәдени және әлеуметтік ауыр салдарларын айқын аңғара алмады. Алайда қазақтардың өздері басқа да орта азиялық халықтар секілді, олардың қоғамын экономикалық шаралар арқылы өзгертудің мәнін ғасырлар бойғы дәстүрлері мен мәдениетіне төнген тікелей қатер ретінде түсінді.

Шетелдік тарихшылар (Е. Бэкон, Э. Шихи, И. Виннер, Х. Нейберт, Э. Гизе, т.б.) тіпті экономикалық мақсаттарды ғана көздегеннің өзінде де, қысқа мерзім ішінде көшпелі және жартылай көшпелі малшыларды отырықшылыққа көшуге мәжбүрлеудің ақылға сыйымсыздығы туралы тезисті жан-жақты негіздеді.

Қазақтарды отырықшылыққа көшіруге байланысты орын алған трагедия себептерін П. Крадер (АҚШ), дәстүрлі қазақ қоғамы мен өндірістік жүйені әлеуметтік ұйымдастырудың бірыңғайлық пен тұтастықтың синтезі екендігімен түсіндіреді Э. Шихи, В. Конолли (Англия), дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың биологиялық және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру бағдарында жүргізгенде ғана тиімді болатынын атап өтеді.

Шетелдік зерттеушілер (В. Конолли) өз күштерін «Орта Азия мен Қазақстанды апатқа жеткізген» ұжымдастырудың қайғы-қасіретті тәжірибесін зерделеуге жұмылдырды. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен ауыр өнеркәсіпті дамыту, - деп атап көрсетеді Сетон-Уотсон, - елдің барлық азаматтарының иығына ауыр салмақ түсірді, бұл Украина мен Қазақстанда аса қатыгездік тәсілдермен жүзеге асырылды.

Ұжымдастыру барысындағы бетімен кетушілік пен зорлық-зомбылық көріністері америкалық тау инженері Джон Литлпейдждің «Кеңестік алтынды іздестіру жолында» деген естелігінде шыншылдықпен және терең сезіммен суреттелген. Бұл естеліктер қазақ халқының 30-жылдардағы қасіретті тағдырының құжаттарға негізделген хикаясындай оқылады. «Біз малшылардың шикі балшықтан соғылған, құлап қалған үйлерінің үйінділері арасынан баяу сыздықтап шығып жататын түгінді жиі көретінбіз, - деп жазады ол. — Үйлер номадтар мен коммунистік әпербақандардың арасында болған ұрыс кездерінде өртелген. Олар ұшы-қиырсыз даланың бірде о жерінде, бірде бұл жерінде айлар бойы жанып жатты».

М. Олкотт «Қазақстандағы ұжымдастыру науқаны» мақаласында қазақтарды шаруа шаруашылығына ұжымдастыру шаралары 1930 жылы халықтың жаппай және тегеурінді қарсылығын тудырғанын айтады. Республиканың партия ұйымдары,оның басшылары Ф. Голощекин мен И. Құрамысов өлкеде етек алған зорлық-зомбылық пен талқандаудың бар кінәсін мойнына арту үшін «айыптыларды» іздеуге мәжбүр болды. Олар ең алдымен А. Байтұрсынов және Алашорданың басқа да көсемдері болып шықты.

Қазақстанның көптеген аймағын қамтыған күйзелістер туралы алғашқы хабарлар америкалық мерзімдік басылым («Нью-Йорк Таймс», т.б.) беттерінде 1932-1934 жылдары-ақ көріне бастады. 30-жылдардың қайғы-қасіретін суреттеген мақалалар «Манчестер Гардиан», «Дейли Телеграф», «Матен», «Фигаро», «Нойе Цюрихер Цайтунг», «Газетт де Ла Лозанн», «Стампа» беттерінде жарық көрді.

30-жылдардағы қазақ ауылдарын жаппай қамтыған ашаршылық жөніндегі батыстық жарияланымдардың ішінен Р. Конквестің 1986 жылы Лондонда шыққан «Қасірет науқаны: кеңестік ұжымдастыру және аштан қыру» кітабын бөліп айтуға болады. Автор өз кітабында Х. Сетон-Уотсон бұрынырақта айтып кеткен, қазақтар арасындағы ашаршылық ұжымдастыру түрінде арнайы ұйымдастырылған науқанның салдары деген пікірді ұстанады.

Конквест батыстық тарихнамада алғаш рет байлар шаруашылығын тәркілеу және Кеңес өкіметінің басқа да жазалау шаралары салдарынан, аштықтан құрбан болған қазақтардың санын анықтауға тырысты.

Автор 1932-1934 жылдардағы зұлматтың бастапқы себебін экономикалық және саяси қателіктен емес, большевиктердің адамзат мәдениеті мен оның табиғатын мүлде түсінбегендігінен деп біледі. Конквесттің пайымдауынша, басқа бірде-бір отаршылдық режимнің жылнамасынан ұшырату мүмкін емес осы бір орасан зор адам шығыны мен экономикалық күйзелістің себептері мен мән-жайы зерттеушілердің назар сала, үніле қарауды қажет етеді.

Қазақтар трагедиясы, - деп санайды батыс тарихшылары, - капиталды ауыл шаруашылығынан өнеркәсіпке аударудың есебінен жүзеге асырылған индустрияландыру саясаты арқылы асқына түсті. Орта азиялық халықтардың айтарлықтай материалдық табыстары қандай болғанда да, бұған төленген адам күш-жігерінің құны орасан зор деп санайды олар. Индустрияландыру тарихын осыған ұқсас талдау ағылшындық жетекші орта азиятанушылардың бірі В. Коноллидің еңбектерінде келтірілген. Оның «Кеңестік Азиядағы өнеркәсіптің дамуы» (1941) атты мақаласында Қазақстанның маңызды индустриялық нысандары: Қарағанды көмір кен орны, Балқаштың мыс кені, Жезқазған кеніші, Риддердегі полиметалл қазба байлықтары мен Шымкенттегі кәсіпорындар қарастырылды. Конолли бұл «жетістіктердің» бәрінің артында қазақ халқының трагедиясы тұрғанын түсінді, өйткені бұған оның қолында жеткілікті сенімді дәлелдер, яғни Қазақстаннан Қытайға, Монғолияға, Ауғанстанға, Иранға және басқа елдерге ауған босқындарға сауал қою жолымен алынған материалдар болды.

Конолли өзінің «Оралдың арғы жағында» деп аталатын негізгі еңбегінде, жоспарлау, қаржыландыру және кеңестік жаңғырту проблемалары бойынша, кітап шыққан тұста сүйенуге болатын статистикалық материалдар мен зерттеулердің жеткіліксіз болғанына қарамастан, Қазақстанның экономикалық дамуының кең панорамасын бейнелеп, оның негізгі бағыттары мен белгілерін көрсетіп бере алды. «Тұтастай алғанда, Орта Азия республикалары мен Қазақстанды индустрияландыруға, - деп көрсетеді автор, - сталиндік террордың, ашаршылықтың және тұрғындарды қалаға мәжбүрлеп көшірудің есебінен қол жеткізілді».

Сапалық емес, сан жағынан дамыған кеңестік қоғамның экономикалық кесімді талаптары мен дәстүрлі қоғамның құндылықтары қақтығысқа түскен — Қазақстанды индустрияландырудың аяқталмай қалған үдерісінің негізгі қорытындысы республиканы Ресейдің қосалқы шикізат қорына айналдырумен аяқталды. Батыс тарихшылары, соған сәйкес, қазақ қоғамын тарихи үрдістің табиғи дамуы барысында аз қиындықпен, барынша тиімді түрде жаңғыртуға болар еді, деген қорытындыны дәйектеді.

Қазақстандағы мәдениет құрылысының тарихы әлі де зерттелу үстінде. Бірақ ол 90-жылдардың бас кезіне дейін тұтасымен «мәдени революцияның» мақсаттарын, міндеттері мен қорытындыларын пайымдауға арналған болатын.

Қазақстандағы мәдениет құрылымы мәселелері жөніндегі ғылыми-тарихи жұмыстардың көпшілігін кеңестік отаршылдық теориясын нысана еткен авторлар (А. Беннигсен, А. Парк, Р. Пайпс, М. Ривкин, В. Конолли, т.б.) жазды. Олар кеңес мемлекетінің аймақтағы әлеуметтік-экономикалық шараларын орыстандыру саясатымен тікелей байланыстырады: кеңестендіру, индустрияландыру, ұжымдастыру, орыстандыру оқиғаның тізбегі, міне осындай. Р. Хилл «Кеңес Одағы: Лениннен Горбачевка дейінгі саясат, экономика және қоғам» деген айтулы еңбегінде өзінің қоғамдық дамуында артта қалған халықтарға «білімді ақсүйектердің өз құндылықтарын таңуы» олардың рухани өмірі мен экономикасының жекелеген салаларын өз қалауларынан тыс күшпен жаңартуға мәжбүр еткен отаршылдық саясаттың сөзсіз салдары деп санайды. «Халықтардың экономикалық дамуын қамтамасыз ете отырып, - деп жазады кітап авторы, — Кеңес үкіметі олардың дәстүрлі мәдениетін үнемі күйретіп отырады, сол арқылы олар халықтардың мүсәпірлік өмір салтына душар болуының, олардың орыстар пайдасы үшін қаналуының барлық кінәсін мойнына артты». Алайда, бұл оның пікірінше, жаңғырту жолына түскен елдердің барлығының да үкіметтері бастан кешетін дилемманың бір нұсқасы болып табылады.

Сөйтіп кеңестік отаршылдық, тоталитаризм және модернизация (жаңғырту) теорияларының жақтаушылары бір-бірінен өздерінің тек бастапқы көзқарастары тұрғысынан ғана ерекшеленді. Біреулері жаңғырту үрдісі халықтың рухани бастауы мен моральдық негізін үзіп тастайды, сондықтан мәдениеттің өзгерістер мен ықпалдарға ұшырауы сөзсіз болатын жағдай деген көзқарасты ұстанады. Енді біреулер (алдыңғы екі теорияны жақтаушылар) мәдениет пен қоғамдық дамудың арақатысын түсіндіруде, рухани құбылыстардың, қоғамдық сананың тәуелсіздігін мойындайтын мәдени детерминизмді негізге алады. Батыстық тарихшылар өздерінің түпкі теориялық көзқарастарын, мәдениеттің маңызды саласы ретіндегі мектепте білім беру ісін дамытудың мысалында айшықтап көрсетуге ұмтылды, бұл жағдайда, олардың пікірінше, Кеңес мемлекеті саясатының мақсаттары мен объективті нәтижелері арасында шешімін таппаған дилемма болғандығы айтылды (Р. Видмайер, Г. Бэрман, Н.де Витт, т.б.). Бірақ сонда да ұзақ уақыттар бойы Батыс ғалымдарының күш-жігері білім

саласының әртүрлі даму кезеңдеріндегі кеңестік саясат тақырыбының шеңберінен шыға қойған жоқ.

Орыс әріптерін (кириллицаны) енгізудің салдарлары мен мақсаттары туралы мәселе бірқатар шетелдік тарихшылардың (Дж. Уилер, М. Ривкин, С. Данн және Э. Данн, П. Хенце, С. Матушевский т.б.) еңбектерінде, жан-жақты талқыланады. Олардың зерттеулерінің негізгі қорытындылары алфавитті ауыстыру Орта Азия мен Қазақстан халықтарының рухани мәдениетіне орасан зор зиян келтірді дегенге саяды. Олардың көрсетуінше, кириллицаны енгізу арқылы кеңестік көсемдер алыс мақсаттарды көздеген: а) аймақ халықтарын шетелдік мұсылмандардан алыстату және оларды алда болатын ассимиляцияға, орыс мәдениетіне жақындату; ә) орыстар қашан да өздерінің аймақтағы билігіне төнетін қауіп есебінде бағалап келген – пантюркизмнің іргетасы ретінде қызмет етуге тиіс жалпытүркілік мәдениеттің тамырларынан ажырату; б) қазақ және басқа тілдерге араб, парсы сөздерінің орнына орыс атаулары мен терминдерінің кіруін оңайлату.

Саясаттың экономикадан, мемлекеттің қоғамнан, Орталықтың мүдделері шет аймақтардың маңызды қажеттіліктерінен басым болуын негіз етіп алған КСРО-ның әміршіл-әкімшіл жүйесі Қазақстанның соғысқа дейінгі кезеңдегі экономикалық дамуының бейшара беталысын одан әрі күйзелтті.

Батыс мамандары үшін бұл бағыттың болашағы қандай болатынын түсінудің қажеттілігі ерекше болды, өйткені бұл мәселенің КСРО экономикалық жүйесінің тиімділігі мен саяси құрылысының болашағы туралы тұжырым жасау үшін маңызы зор еді. Осы сұраққа берген жауаптарына қарай батыстық тарихшылар мен экономистер бір-біріне тұп-тура қарама-қарсы көзқарастар ұстанған «оптимистер» мен «пессимистерге» бөлінді. Біріншілері - Қазан төңкерісі мұраттарының «өміршеңдігіне» сеніммен қарауымен ерекшеленеді, соған сәйкес Орта Азия мен Қазақстан халықтарының экономикалық ілгерілеуіне назар аударып, олардың экономикалық осы заманғы формаларына өту мүмкіндігіне оң баға береді (Р. Меллор, И. Короповецки, Г. Шредер, Г. Шаффер, Р. Мантинг, У. Мандель, Макейли, Л. Бланшар, т.б.).

Егер аталған алғашқы тарихнамалық бағыт өз қатарына әлеуметтік тарихтың жекелеген жақтаушыларын біріктірген болса, ал «пессимистер» негізінен тоталитаризм және кеңестік отаршылдық теориясын ұстанушылардан тұрды. Соңғылары кеңестік қоғамдық құрылыстың күйреуі сөзсіз болатын жағдай деген тезиске табан тіреді. Олар Қазақстанның экономикалық даму проблемаларын зерттеулерінің ең басында-ақ бұл үрдістің біржақты сипатын, оның Ресейдің

өнеркәсіп ошақтарына қызмет етуге бағдарланғандығын атап айтты (З. Мясковский, Г. Вагенленер, П. Ботт, Катков, т.б.).

Шетелдік тарихнамада, Қазақстанның экономикалық дамуы, Кеңес Одағының ыдырау кезеңіне дейін де, бұрынғысынша: а) Еуропалық Ресей мен КСРО-ның шығыстағы республикаларының экономикалық мүдделері арасындағы жағдайды антагонистік сипатта қарастыратын «орталық – шет аймақ» моделінің шеңберінде; ә) аймақтың табиғат байлықтарын орталық-отарлаушы ел пайдасы үшін тонауға, экономикалық қанауға және отарлауға қарсы наразылық білдірулері арқылы көрінген Орта Азия мен Қазақстан халықтары ұлттық санасының өсу заңдылықтары арнасында қарастырылып келді.

М. Олкот, Қазақстанның экономикалық дамуының индустриялық сипатын теріске шығармай, алайда өнеркәсіптің осы кезге дейін «негізінен орыстардың бақылауында» екеніне ерекше назар аударады. «Бүгінде Қазақстан көмір өндіруші өнеркәсібі және индустриялық негізі бар республика бола тұра, - деп жазады Олкот, - еңбекке жарамды жергілікті тұрғындардың 75%-ы үшін ауыл шаруашылығы әлі де экономиканың өмірлік маңызды саласы ретінде қалып отыр». Қазақтардың индустриялық еңбектен тысқары қалуы салдарынан, - деп санайды Олкот, - қазақ қоғамындағы ең терең өзгерістер индустрияландыру мен өнеркәсіпті одан әрі дамыту есебінен емес, тың жерлерді игеруі арқылы жүзеге асырылды.

Тың және тыңайған жерлерді игеру батыста тарихшылардың, сондай-ақ ғалым-агрономдардың, топырақтанушылардың, экономистердің және басқалардың да кең спектрлі көзқарастары көрініс тапқан әдебиеттердің тұтас бір ағынын тудырды. Тың науқанының алғашқы жылдары жазылған Дж. Клири, Э. Стивенсон (АҚШ), О. Шиллер, Г. Раух, Х. Финдейзеннің (ГФР) жұмыстарында Қазақстандағы егіс қорын кеңейтудің экономикалық мақсаттары мен әдістерін талдап, жергілікті тұрғындардың өз қалауымен қатысуынан тысқары қабылданған кезекті партиялық шешімге қарым-қатынасын ашып көрсетуге ұмтылыстар жасалған.

Проблема тарихнамасының даму деңгейіне қарай, онда өкілдері тың игеру науқанын экономикалық немесе саяси тұрғыдан түсіндіруге тырысқан негізгі екі бағыт қалыптасты.

Мәселен, О. Шиллер мен А. Ноувтың науқанының алдында екі түрлі жолмен шешілуі мүмкін болатын кеңшарлық жүйенің ұзаққа созылған дағдарысы орын алды деп санайды. Біріншісі — ауыл шаруашылық өндірісін ежелгі егіншілік аймақтарды қарқынды дамытуға жеткізеді. Бірақ бұл айтарлықтай мол қаржы жұмсауды қажет етеді. Екінші

жол – Қазақстан мен Сібірдегі тың және тыңайған жерлерді игеруді қарастырды.

Р. Лэйрд, Дж. Чэпел, Дж. Уилер, М. Макколи, М. Рае, Н. Рязановский, яғни бұл тақырыпты зерттеушілердің басым көпшілігі Қазақстандағы тың жерлерді игеруді Қазақ даласын мәңгілік отарлауға ұмтылған патшалық қоныс аудару саясатының жалғасы деп қарайды. Кеңестер, - деп пайымдады олар, - осы науқан арқылы бірқатар міндеттерді шешуге: славяндарды қоныстандырып, Ресеймен шекаралас аумақтардың беріктігін нығайтуға, ұлттық аймақтарды орыстандыруға тырысты. Бір сөзбен айтқанда, АҚШ-тың сыртқы саясат мекемесінің органы «Форрин аффездін» пікірінше, тың игеру «бәрінен де бұрын Қазақстанға қатысты болған» КСРО-дағы «орыстарды одақтық республикаларға қоныстандырудың мұқият жоспарланған және саяси сипатқа ие» кезекті шараларының бірі болып табылады. Қазақстан экономикасының Кеңес Одағының ыдырауы қарсаңындағы жай-күйіне тұтастай сипаттама бере келіп, батыстық зерттеушілер, агроөнеркәсіптің өз ішіндегі экономикалық қатынастардың реттелмегендігіне және соның салдарынан кеңшар мүшелерінің еңбегімен жиналған қордың елеулі бөлігі өнеркәсіпке құйылғанына назар аударады. Осындай тәсілмен республиканың 60-70%-ын күні бүгінге дейін қазақтар құрайтын ауыл тұрғындарын жасырын қанау жүзеге асырылды. 80-жылдардағы Қазақстан экономикасының дамуындағы жағымсыз бағыттар М. Гольдман, М. Олкот, Д. Хоскинг, Т. Коултон, тағы басқалардың еңбектерінде 150 көрініс тапты. Олар республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуын тежеген теріс үрдістер, оның өнеркәсібіндегі құрылымдық ерекшеліктермен, халық шаруашылығының сапалық емес, сан жағынан дамыған экстенсивті сипатымен, ғылыми-техникалық прогрестің баяу қарқынымен байланысты болғандығын атап өтті.

Елдің ыдырау себептерінің (экономика мен саясаттың қатаң орталықтандырылуы, экономикалық және саяси тетік қызметінің тиімсіздігі, төрешілдіктің өсуі және басқа да теріс құбылыстар) 151 қатарында көптеген шетелдік зерттеушілер КСРО-дағы ұлттық мәселенің шешілмегендігін тілге тиек етеді. Кеңес Одағы өзінің құрылған кезінен бастап әлеуметтік көпірме сөз бен озбырлыққа арқа сүйеген отаршыл империяға айналды. Күшейе түскен орыстандыру мен ассимиляциялық үрдістер жағдайындағы ұлттық сана-сезім жарылысы болмай қоймайтыны сөзсізеді. В. Конолли 1974 жылдың өзінде-ақ «Эйшн аффезде» былай деп жазды: «Егер түркілік ұлтшылдықтың өсуі мәжбүр ететін болса, социализмнің Орта Азиядан кетуі мүмкін екендігіне ешқандай да таң қалуға болмайды».

1988 жылы АҚШ-та Р. Конквестің ұсынысымен «Соңғы империя» тақырыбы бойынша кеңестанушылардың халықаралық конференциясы өтіп, онда ұлттық фактордың Кеңес Одағының болашағына ықпалы туралы мәселе талқыланды.

70 – 80-жылдары З. Бжезинский және басқа ғалымдар кеңестік ұлт саясатының саяси аспектілеріне арналған бірқатар негізді зерттеулерін жария етті. Онда олар Кеңес мемлекетін оны патшалық империяның өткен шағымен байланыстыратын ұқсас құрылымдық сипаттарының ұзын тізбегін ашып берді.

«Кеңестік саясат: болашақтан өткен шаққа?!» дейтін мақаласында, З. Бжезинский, қалай болған күнде де «КСРО-дағы ұлттық проблема ондағы әлеуметтік өзгерістермен тікелей байланысты» деп көрсетеді. Ол Кеңес Одағындағы ұлттық мәселе «кеңестік қоғамның біртіндеп даму жолындағы негізгі кедергі» болып келгенін және тіпті болашақта да бұл мәселе «елдің саяси дамуындағы фатальдық қайшылықтар ретінде көрініс табуы мүмкін» екендігін болжады. КСРО-дағы ұлттық мәселенің ондағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістермен өзара байланыстылығы туралы қорытындысын Бжезинский өзінің кейінгі жұмыстарында да атап өтті. Кеңес Одағының ыдырауы қарсаңында жарық көрген «Ұлы сәтсіздік» деген кітабында ол мынадай қорытынды жасайды: «КСРО баллистикалық ракеталар мен ғарыштық техникадан басқа, әлемдік нарықта бәсекелестікке қабілетті өнім өндіре алатын тиімді экономикалық жүйе құра алмады. Кеңестердің экономикалық стратегиясы, табиғи қорға бай Орта Азия мен Қазақстан әлі де артта қалған аймақ болып қалып отырғаны үшін кінәлі. Отаршылдық бірде-бір халықты бақытты етпейді».

80-жылдардың екінші жартысындағы оқиғалар

Атап айтқанда, қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсандағы көтерілісі шетелдік Орта Азия зерттеушілерінің болжамдарын көп жағдайда дәлелдеп берді. Беннигсен өзінің соңғы еңбектерінің бірінде Алматы мен республиканың басқа қалаларындағы желтоқсан оқиғасына орай былай деп жазады: «1986 жылғы оқиғалардан кейін бұрынғы бейғам ксенофобия мұсылман ұлтшылдарының «үлкен орыс ағасына» қарсылығына, этносаралық тартысқа орын бере бастады».

Қазақстанда 1986 жылдың желтоқсанында болған оқиғаларға әлемнің көптеген елдері үн қатты. Б. Керблей, М. Лавинь (Франция), У. Хальбах, Р. Шарф (ГФР), Э. Уимбуш (Англия), М. Олкотт (АҚШ) өздерінің орта азиялық республикалардың болашағы туралы ғылыми

болжамдарын қазақ халқының ұлттық оянуының қуатты жарылысына алып келген факторлармен байланыстыруға тырысты.

Алматыдағы желтоқсан оқиғаларына кешірек, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін үн қосқан Э. Карркер д'Анкос оны жарылған бомбаға теңеді. 80-жылдардың екінші жартысында Горбачевтің ойластырған жартыкеш реформаларына талдау жасай келе, ол былай деп жазды: «Сол кезеннің ең есте қаларлық оқиғасы Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсандағы көтеріліс болды... Ол бірінен кейін бірі Ташкентте, Вильнюсте, Тбилисиде және басқа қалаларда болған бой көрсетулер тізбегін бастап берді».

Әлемдік астам державаның тікелей ыдырауы қарсаңында болған оқиғаларға жүргізілген талдаулар (М. Олкотт, Б. Нахайло, Г. Симон, т.б.) 161 ғылыми біліктілігі уақыттың өзімен дәлелденген, кеңестанушылардың қызметтерінің қорытындыларын шығаруына алып келді. Кеңес Одағының тарих сахнасынан кетуіне байланысты, кеңестанудың өзі де зерттеу нысанасы болудан қалды. КСРО-ның, Г. Симонның сөзімен айтқанда, «соңғы отаршыл империяның» ыдырауы, оны құраушы республикалардың ұлттық және мемлекеттік тәуелсіздік алуы, Қазақстан мен шетелдер арасындағы ғылыми және мәдени байланыстардың кеңеюі шетелдік авторлар зерттеулерінің әдіснамасы мен құрылымына мәнді түзетулер енгізді. «Кеңестану» және «Кеңестану орталықтары» терминдерінің орнында бүгінгі күннің ақиқатын бейнелейтін жаңа ұғымдар пайда болуда. 1992 жылдың ақпан айында Мәскеуде өткен «Кеңестік сыртқы саясат; 1971-1991 жылдар, өткенге шегініс» деп аталатын халықаралық конференцияда сөйлеген Стэнфорд университетінің (АҚШ) профессоры Александр Даллин былай деп мәлімдеді: «...уақыт біздің алдымызға жаңа сұрақтар қоюда: тоталитарлық режим өзгере ме? Бір қоғамдық құрылыстан екіншісіне бейбіт түрде өту мүмкін бола ма? Бүгінгі Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы көптеген сұрақтар қойып отыр».

Осы және басқа сұрақтарға жауап іздестіру мақсатында, тарихшылар мен саясаткерлер кеңестік империяны күтпеген жерден күйреуге душар еткен себептер мен факторларды, оның сыртқы және ішкі саясаттағы жетістіктері мен сәтсіздіктерін сындарлы түрде зерттеді. РЭНД корпорациясының аға ғылыми қызметкері Г. Фуллер бұл жағдайға байланысты былай деп жазды: «Әлемнің барлық аумақтарындағыдай, Орта Азиядағы отаршылдық бар болғаны жарылқаушылық сипатында ғана болды. Ол аймаққа теміржолдар, отырықшы егіншілік және оқу-ағарту ісін әкелді. Алайда патшалар да, большевиктер де аймақты түсінгендік танытпады немесе оны саяси

және экономикалық жағынан жаңғырту жөнінен жәрдемдескісі де келмеді».

Орта Азия мен Қазақстандағы кеңестік басқарудың қорытындыларын бағалаудың бұл тұғырнамалық тәсілін нақтылау 90-жылдардың басындағы көптеген батыстық зерттеушілердің жұмыстарында көрініс тапты. П. Гобль, М. Олкот, Г. Глисон, С. Клотцли, Р. Фердинанд, Я. Бремер, Г. Велт, Дж. Кричлоу және басқалар империяның қазақстандықтарға Қалдырған ауыр мұрасы (Қазақстан экономикасының шикізаттық сипаты, экологиялық проблемалар, кадр және қаржының жетіспеушілігі) туралы атап өтті.

Қазақстанның мемлекеттік егемендігін алуы ғалымдардың идеологиялық тосқауылдан түбегейлі арылуына, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне арналған батыстық зерттеулердің құрылымы мен тақырыбының өзгеруіне алып келді. Батыс еуропалық және америкалық тарихнамада жас мемлекеттің осы заманғы проблемаларына жаңаша қарау үрдісі белең алуда.

Тұтастай алғанда, тарихнамалық талдау көрсетіп отырғанындай, ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихына қатысты алдағы зерттеулер мен материалдарды дайындауда, республиканың кеңестік дәуірдегі дамуының төмендегі кезеңдерін басты меже етіп алуға болады: Кеңес мемлекетінің ұлттық саясаты. Тоталитаризм жағдайындағы қазақтың ұлттық идеясы және ұлттық сана-сезімнің өсуі. Социализм ауқымындағы ұлтсыздандыру үрдісі. Кеңестік өркениетті қалыптастыру талпыныстары. КСРО-ның ыдырауы: дамудың жаңа көкжиегі.

Жалпы алғанда, КСРО халықтары 70 жылдық даму кезеңінде тоталитарлық тәжірибеден трагедиялық тарихи сабақ алды. Бұл ретте Ресей мен басқа да бұрынғы КСРО, қазіргі тәуелсіз республикалар большевизмнің ішкі мәнін терең түсініп қана қоймай, мұны өз дамуында шынайы демократия жолымен келе жатқандығының кепілі ретінде сезінуі аса маңызды.

Әдебиет:

1. См.: Alvorth E. Central Asian publishing and the rise of nationalism. An essay and a list of publications in the New York public library. N.Y., 1965; Idem. Nationalities of the Soviet East. Publications and writing system. A bibliographical directory and translation tables for Iran- and Turkic language publications, 1818-1945, located in the U.S. libraries, N.Y. and L., 1971; Guide to the study of the Soviet nationalities. Non-Russian peoples of the USSR / Stephan M. Horak (ed.) Littleton, 1982; Lazzerini E.J. The Archive of Mustafa Chokay Bey// Cahiers du Monde Russe et Sovietique. 1980. Vol. XXI. No. 2. p. 235-239; Hoffmann H. Als Oberinstrukteur in Spassko-

Sawodski-Lager// Militargeschichte. 1986. 25 Jg. No. 6. S. 524—535; Documents on Soviet Russia's Anti-Islam policy in Turkestan/ Introduced and collected by B. Hayit. Pt. I-II. Dusseldorf, Köln, 1958-1959; Programs of the Muslim political parties, 1917-1920. Oxford, 1985. The Revolution as seen by Muslim Bolsheviks// The Society for Central Asian Studies. Reprint series. No. 3. Oxford, 1985 etc.

2. Kap.: Evans C. Facts and fabrications. N.Y., 1920

3. Chamberlin W. H. The Russian Revolution. 1917-1921. In 2 vols. N.Y., 1935; idem. Russia's iron age; Boston, 1934

4. Castagne J. Les musulmans et la politique des Soviets en Asie Centrale. P., 1925; idem. Bolchevisme et l'islam // Revue du Mond Musulman. P., 1922

5. Pipes R. The Russian Revolution. N.Y., 1990

6. Kap.: Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801-1917. Oxford, 1967; Carrere Encausse H. The fall of Tsarist Empire; Civil War and Government; The National Republic 11-37-6.; На Варшавском шоссе. Сб. Сост. А. Ф. Наумов. Лит. запись П. Якушева. А. А., Казахстан, 1968; Белан П.С., Колыванов И. А. Смолин И. И. Перекопская стрелковая: (Боевой путь 387 и стрелковой Перекопской дивизии). А.-А., Казахстан, 1989; Белан П.С., Тимошенко А.Д., Барков К.С. Фронтовые дороги 391-й дивизии . А. А., Казахстан, 1978

7. Белан П., Потапов А., Честное С. Доблесть солдатская. А., Казахстан, 1974; Балақаев Т., Алдажуманов Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде. А., Ғылым, 1985; Аманжолов К.Р., Зинченко Н.И. На службе Отечества. А.-А., КазЖенПИ, 1992. (Ротапринт); Боевые дела казахских национальных соединений частично освещаются им и в работах по истории военных действий на фронтах 1941 — 1945 гг.; Аманжолов К. Ерлік жолымен. - А., Жалын, 1977; Соныкі. Ерліктін жарқын беттері (Ұлы Отан соғысында қазақстандық құрамалардын жеңіспен өткен жолдары 1941-1945). А., Казахстан, 1987; Соныкі. Жауынгерлік туы астында. А., Қазақстан, 1991

8. Белан П. С. 100-я казахская национальная стрелковая бригада в боях за Родину // Известия АН Каз ССР. Серия обществ., 1972, №5. 65-68-6.; Тасбулатов А.Б. Боевой путь казахских национальных соединений в годы Великой Отечественной войны // Казахстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов. Сб. докладов и выступлений на Междунар. научной конференции. 70-77-6.; Джиенбаев С.С. Сотая казахская. Боевой путь 100-й отдельной казахской бригады. Военно-исторический очерк. А., «Дайк-Пресс», 2000

9. Букаткин П. Р. Сталинград-Маньчжурия: (Боевой путь 129-го

минометного Молодечненского полка) // История. Сб. статей аспирантов и соискателей. Вып. 2. А.-А., 66-74-6

10. Белан П. С. Из истории боевых действий казахстанских авиационных частей на фронтах Великой Отечественной войны // Известия АН КазССР. Серия обществ. №3. 3—13-6.: Соники. Летчики гражданской авиации Осоавиахима Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны // Богатыри крылатой гвардии. Сб. / Сост. П.С. Белан, Н.И. Колточник. А.-А., Казахстан, 1984

11. Едыгенов Н. Подвиги партизан-казахстанцев // Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. Вып. I. А.-А., Наука, 1968. 108-148-6.; Соники. Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. А, А., Наука, 1972; Соники. Предисловие // Шла война народная: Партизаны Великой Отечественной войны — казахстанцы / Сост. З.А. Швыдко. А.-А., Казахстан, 1985, 5-22-6. Маляр И.И. Вдали от Родины. Казахстанцы - участники европейского движения Сопротивления // Партийная жизнь Казахстана. 1965, №5. 37-38-6.; Соники. Солдаты Сопротивления. (О воинах-казахстанцах, участвовавших в движении Сопротивления в странах Европы) // Партийная жизнь Казахстана. 1967, №6. 71-73-6.; Соники. Участие казахстанцев в европейском движении Сопротивления // Всегда на чеку. 160-167-6

12. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. В 2 кн. М., 1989; Мерцалова Д. А. Сталинизм и война: из непрочитанных страниц истории (1939-1990). М., 1994; Мерцалов А. Н., Мерцалова Д. А. Сталинизм и война. М., 1998; Суворов В. (Резун). Ледокол. День «М». М., Изд-во АСТ ЛТД, 1997; Соколов В. В. Цена победы. - М., 1991; Мельтюхов ММ. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (Документы, факты, суждения). М., Вече, 2000 ж.б.

13. Дильманов С., Кузнецов Е. Карлаг. А., Фонд «XXI век», 1997; Козыбаев М. К., Алдажуманов К. О Тоталитарный социализм: реальность и последствия. А., Фонд «XXI век», 1997; История немцев Центральной Азии. Материалы Международной конференции. 9-10 октября 1997. А., ТОО «Комплекс», 1998; Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. / Сост. Г. Анес. А., Арыс-Казахстан, 1998; Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. Сб. документов и материалов / Вступит, статья и сост. К. С. Алдажуманов, М. К. Каиргалиев, В. П. Осипов, Ю. Н. Романов. А., Фонд «XXI век», 1998; Из истории поляков в Казахстане (1936-1956). Сб. документов / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. А., Казахстан, 2000; Кульбаев Т.С., Хегай А.Ю. Депортация. А., Данекер, 2000 және басқалар

14. Анфилов В. А. Грозное лето 41 года. М., 1945; Гареев М. А. Неоднозначные страницы войны (очерки о проблемных вопросах Великой Отечественной войны). М, 1995: События. Уроки Великой Отечественной войны: чему они учат Россию? // Ориентир (журнал Минобороны РФ), 1997, №5, 4-8-6.; События. Смысл военной службы. XX век и уроки для будущего // Свободная мысль XXI. 2000, №2, 22-33-6.; Куманев Г.А. Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства. М.: Былина, 1999; События. Подвиг и подлог: страницы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. М., Русское слово, 2000; Поляков Ю.А. Великая война: дискуссии продолжаются // Свободная мысль — XXI. 2001, №5, с. 7—14; Козыбаев М.К. История и современность. А., 1991; Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. А., 2000, кн. 2, 207-347-6.; Қар.: Казахстан в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг. А., 2000; Депортированные в Казахстан народы (колл. авторов), А., 1998 және басқалар

15. Великая Отечественная война 1941 — 1945; Военно-исторические очерки. Т. 1—4. М., Наука, 1998-1999. Красная звезда

16. Балакаев Т., Алдажуманов К. - Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде. А., Ғылым, 1985; Аманжолов К. Р., Зинченко Н. И. На службе Отечества. А. А., КазЖенПИ, 1992. (Ротапринт); Боевые дела казахских национальных соединений частично освещаются ими в работах по истории военных действий на фронтах 1941-1945 гг.; Аманжолов К. Ерлік жолымен. А., Жалын, 1977; События. Шайқаста шындалған достық А., Мектеп, 1985; События. Ерліктің жарқын беттері (Ұлы Отан соғысында қазақстандық құрамалардың жеңіспен өткен жолдары. 1941—1945). А.: Қазақстан, 1987; События. Жауынгерлік туы астында (Қызыл Армияның Қазақстанда құрылған әскери бөлімдері мен құрамаларының ерлікпен өткен жолдары. 1918—1945 жж.). А.: Қазақстан, 1991

17. Белан П. С. Память погибших за Родину — священная эстафета поколений // Казахстан в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов. Сб. докладов и выступлений на Международной научной конференции, посвященной 55-летию Победы над фашистской Германией. 98-99-6. Работа по определению потерь во многом было облегчена изданием статистического исследования «Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах...». Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. - М., ВИ, 1993

18. Таштемханова Р. М. Казахстан в немецкой историографии. Павлодар. 2003. Жумашев Р. М. История культуры в отечественной историографии. Караганда. 2002; Очерки истории культуры Казахстана.

Алматы. 2002; Капаева А. Т. Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во 2 половине 40-80-х гг. XX в.). Алматы, Атамұра. 2004

19. Мухатова О. Х. Қазақстандағы XX ғасырдың 20-90-жылдарындағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. Алматы, 1999; Кадысова Р. Ж. Советская модернизация Казахстана (1917—1940 гг.): историография проблемы. Алматы. 2004

20. См.: Alhvorth E. Central Asian publishing and the rise of nationalism. An essay and a list of publications in the New York public library. N.Y., 1965; Idem. Nationalities of the Soviet East. Publications and writing system. A bibliographical directory and translation tables for Iran- and Turkic language publications, 1818-1945, located in the U.S. libraries, N.Y. and L., 1971; Guide to the study of the Soviet nationalities. Non-Russian peoples of the USSR / Stephan M. Horak (ed.) Littleton, 1982; Lazzerini E.J. The Archive of Mustafa Chokay Bey// Cahiers du Monde Russe et Sovietique. 1980. Vol. XXI. No. 2. p. 235-239; Hoffmann H. Als Oberinstrukteur in Spassko-Sawodski-Lager// Militargeschichte. 1986. 25 Jg. No. 6. S. 524-535; Documents on Soviet Russia's Anti-Islam policy in Turkestan/ Introduced and collected by B. Hayit. Pt. I II. Dusseldorf, Koln, 1958-1959; Programs of the Muslim political parties, 1917-1920. Oxford, 1985. The Revolution as seen by Muslim Bolsheviks// The Society for Central Asian Studies. Reprint series. No. 3. Oxford, 1985 etc.

21. Chamberlin W. H. The Russian Revolution. 1917-1921. In 2 vols. N.Y., 1935; idem. Russia's iron age; Boston, 1934.

22. Castagne J. Les musulmans et la politique des Soviets en Asie Centrale. P., 1925; idem. Bolchevisme et l'islam // Revue du Monde Musulman. P., 1922.

23. Pipes R. The Russian Revolution. N.Y., 1990.

24. Kap.: Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801-1917. Oxford, 1967; Carrere d'Encausse H. The fall of Tsarist Empire; Civil War and Government; The National Republics lose their Independence // Central Asia: a century of Russian rule / Ed. By E. AUworth. L., 1967. pp. 131-253; idem Le grand defi. Bolshevics et nations 1917-1930. P., 1987; The Anatomy of the Communist takeovers/ Ed. By T.T. Hammond. New Haven and London, 1975; Simon G. Die nichtrussen Volker in Gesellschaft und innenpolitik der UdSSR. Koln, 1979; Bennigsen F., Wimbush S.E. Muslim national Communism in the Soviet Union. A Revolutionary strategy for the Colonial World. Chicago, 1979; Bennigsen A. La revolution importe: le precedent de l'Asie Centrale. 1917// Le systeme communiste: le monde expansion. P., 1982; Kappeler A. Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. Munchen. 1992.

25. Kap.: Keep J. October in provinces// Revolutionary Russia. Ed. By R. Pipes. Cambridge (Mass.), 1968; Peiky bridge R. The Spread of the Russian Revolution. Essays on 1917. L., N.Y., 1972; Suny R. The Baku Commune, 1917-1918. Princeton, 1972; idem. Towards a Social History of October Revolution// The American Historical Review. Vol. 88. No. 1. February 1983. p. 31-52; idem. Nationalism and Class as factors in the Revolution of 1917. Ann Arbor, 1988; Ferro M. La revolution de 1917, t.I. La chute du tsarisme et les origins d'Octobre. P., 1967; T. 2. Octobre: naissance d'une societe. P., 1976; American Historical Review. 1981. No. 5. p. 1122; Soviet Studies. 1981. No. 3. p. 453-459; Hasegawa T. The February Revolution: Petrograd, 1917. Seattle. 1981; Pierce R. Toward Soviet power in Tashkent. February-October 1917// Canadian Slavonic Papers. Ottawa, 1975. Vol. XVI!. No. 2/3. p. 261—269; Raleigh D.J. Revolution on the Volga. 1917 in Saratow. Ithaca; L., 1986; Geyer O. Die russische Revolution. Probleme und Perspective !. Gottingen, 1985.

26. Olcon M. B. The Kazakhs. Stanford, California, 1987.

27. Kap.: The Kazakhs on Russians before 1917 // The Society for Central Asian Studies. Reprint series. No. 5. Oxford, 1985; The Revolution as seen by Muslim Bolsheviks // Ibid. No. 3; Mustafa Chokay oglu (Chokaev) // Ibid. No. 8. Oxford, 1986.

28. Walsh W. Russia and the Soviet Union. The Univ. of Michigan, 1968. p. 387.

29. Kap.: Footman D. Civil War in Russia. L., 1961. p. 109; Daniels R. Red October. The Russian Revolution of 1917. N.Y. 1967; Dzievanovski M. K. A History of Soviet Russia. Englewood Cliffs, 1985. p. 99; Fitzpatric Sh. The Civil War as a formative experience 11 Bolshevik culture: Experiment and order in the Russian Revolution. Bloomington, 1985. p. 74.

30. Kap.: Castagne J. Le Turkestan depuis la Revolution Russe, 1917-1921// Revue du monde musulmane. Paris, 1922. Vol. 51. Juine. P. 28—73; idem. Les organizations sovietiques de la Russie musulmane// Ibid. 1922. Octobre. Vol. II. p. 1-248.

31. Егемен Қазақстан. 2005, 26 қаңтар.

32. Brun A.N. Troubles times. Experiences in Bolshevik Russia and Turkestan. L., 1931; Olberg P. Russian policy in Turkestan// Contemporary Review. 1922. Vol. 122; Kleinov G. Die Nationalitätenpolitik in der Soviet Union// Osteuropa. 1975. Vol. 8-9. S. 720-728.

33. The Red Army in Turkestan, 1917-1920// Central Asian Review. 1965. Vol. XIII. No. 1. p. 35.

34. Castagne J. Les basmatchis: Le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale depuis la revolution d'Octobre 1917 jusqu'en octobre 1924. Paris, 1925.

35. Olcott M. B. The Basmachi of Freeman's revolt in Turkestan, 1918-1924 // *Soviet Studies*. Glasgow, 1981. Vol. XXXIII. No. 3. p. 352-369; Broxup M. The Basmachi // *Central Asian Survey*. 1983. Vol. 2. No. 1. P. 57-82; Fraser. G. Haji Sarni and the Turkestan Federation, 1922-1923 // *Asian Affairs*. London, 1987. Vol. XVIII. Part I. P. 1-21; Lorenz R. Die Basmatschen-Bewegung // *Die Muslime*. 1989. S. 235-256.

36. Kap.: Dumon P. La fascination du bolshevisme. Enver Pacha et le parti des soviétiques populaires, 1919-1922 // *Cahier du Monde Russe et Sovietique*. 1975. Vol. XVI. No. 2. P. 141-166; Rorlich A.A. Fellow-Traveller: Enver Pasha and the Bolshevik government, 1918-1920 // *Asian Affairs*. 1982. Vol. XVIII. Part III. P. 286-290.

37. Daiiev E.B. Basmachi and Bolsheviks: The Defining of nationality in Soviet Central Asia. Princeton, 1986.

38. Ibid. p. 29.

39. Fox R. People of the steppe. Boston, 1925.

40. Kap.: Seton-Watson H. Nations and States. An inquiry into origins of nations and the politics of nationalism. L., 1977. pp. 310-322; Malhley I.M. Agricultural development in Central Asia. A century of Russian rule. P. 288; idem. The population and the land // Ibid. P. 91-130.

41. Conolly V, Beyond the Urals. Economic development in Soviet Asia. L., etc., 1967. P. 89.

42. Olcott M. B. The Kazakhs. Pp. 199, 157.

43. Kap.: Winner I. Some problems of nomadism and social organization among recently settled Kazakhs // *Central Asian Review*. 1963. Vol. XI. No. 4. P. 355-373; *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart*. B., 1981; Giese E. Nomaden in Kasachstan // *Geographische Rundschau*. 1983. No. 1. S. 529-588 etc.

44. Krader L. Social Organization of the Mongol-Turkic pastoral nomads. The Hague, 1963; idem. The Origin and the State among the nomads of Asia // *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart*. S. 71-82.

45. Littlepage J. D. In Search of Soviet gold. N.Y., 1938. p. 186.

46. Conquest R. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine. L., 1986. p. 189-198.

47. Conolly V. The development of Industry in Soviet Asia // *Journal of the Central Asian Society*. 1941. Vol. 28. Ft. II; idem. Beyond the Urals. Economic development in Soviet Asia. L., N.Y., Toronto, 1967.

48. Kap.: Vucinich W. Muslims of the Soviet Union // *Current History*. January 1953; Wheeler G. Cultural development in Soviet Central Asia // *Journal of the Royal Central Asian Society*. 1954. Vol. 41. No. 3-4; Maosian

M. The Marxist approaches to nationalism I I The American Slavic and East European Review. 1957. Vol. XVI. No. 4 etc.

49. Hill R.J. The Soviet Union: politics, economics and society. From Lenin to Gorbachev. L., 1985. P. 189.

50. Widmayer R. The Communist Party and the Soviet schools, 1917-1937. Unpubl. Philosoph. D. thesis. Radcliile College. 1952; idem. Evolution of Soviet educational policy // Harvard Educational Review. 1954. Vol. 24. No. 3. P. 159-175; Berman H.J. The «Right to knowledge» in the Soviet Union/7 Columbia Law Review. May 1954. Vol. 54; Witt N. De. Education and professional employment in the USSR. Washington, 1961; Bereday G., Pennar J. (eds.). The politics of Soviet education. N.Y., 1960; Medlin W.K., Cave W.W., Carpenter F. Education and development in Central Asia. A study in social change in Uzbekistan. Leiden., 1971.

16-тақырып. ҚАЗІРГІ ШЕТЕЛ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ БАҒЫТТАРЫ

Қазіргі батыс тарихнамасындағы гендерлік зерттеулер

«Әйел қауымының зерттеулері» деп аталатын пәнаралық ғылыми бағыт бөлігі ретіндегі әйелдер тарихының негізі Батыста 1960 жылдың аяғы – 1970 жылдың басында қаланды. Алғашқы «әйел тақырыбы» спецификалық құбылыс ретінде өзі туралы XIX ғасырдың аяғында феминизмнің бірінші толқындарының негізінде тарады. XX ғасырдың бірінші жартысында әйелдерге арналған басылымдар жарық көре бастады, олар атақты әйелдердің өмірбаяндары болатын. Әйел тақырыбын зерттеуде үлкен орынды атақты француз философы Симон де Бовуардың (1908-1986) жазбалары алады, 1949 жылы «Екінші жыныс» басылымы жарық көрген, онда әйел қауымының өзекті мәселелері философиялық тұрғыда қарастырылған.

1960 жылдары жастар қозғалысының негізінде Батыста феминистік қозғалыс басталды, ол феминистік гуманитарлық зерттеулерге, сонымен қатар тарихи ретроспективаға жаңа бағыт берді. Алғашында бұл феминистік зерттеулер дәстүрлі-тарихшылар мен ғылыми қоғамдастықпен және жыныс айырмашылығына аса мән бермеген көптеген әлеуметтік тарихтың методологиялық бағытын жақтаушыларымен де скептикалық түрде қабылданды. Бірақ бұл критицизм, өз кезегінде әдеттегі «еркектік шовинизмнің» көрінісі ретінде қарастырылды және «әйелдер тарихының» дамуына жағдай жасады, радикалды-феминистік бағытты теріске шығарды.

Соңғы жиырма жыл ішінде әйелдер тарихын зерттеуде үлкен істер атқарылды: өткен ғасырлардағы әйелдер тағдыры талданды, олардың экономикадағы, саясаттағы, мәдениеттегі өзгерістердің негізінде жеке қоғамдастықтарының тарихи тәжірибесі талданды. Жалпы алғанда, әйелдер тарихында үш бағыттың ерекшеленуі байқалды, олардың әрқайсысы оның даму деңгейін және көпжақты бейнесінің біреуін көрсетеді. Аталған бағыттардың бір-бірінен айырмашылығы негізгі зерттеу мәселелерінің қалыптасуынан байқалды. Алғашқы қалыптасқан бұл бағыттардың біріншісінде танымдық әдістің мақсаты арнайы «еркектер» тарихнамасынан сызылып тасталған және ұмытылған «әйелдердің тарихи тіршілігін қалпына келтіру» ретінде танылды.

1970 жылдың екінші жартысында танылған екінші бағыттың өкілдері өз мақсаттарын тарихи қалыптасқан құдайлық және

қоғамның патриархалды құрылымдарындағы еркектер мен әйелдердің арақатынасын оқып-білуде деп санады. Олар «әйелдер» тарихын қоғам тарихымен байланыстырмақшы болды.

Әйелдер қауымын зерттеудің дамуының жаңа кезеңі болып америкалық зерттеуші Джоан Скоттың 1986 жылғы «Гендер – тарихи талдаудың тиімді дәрежесі» атты мақаласының жарық көруі табылды. Осы уақыттан бастап «гендер», «жыныс» - тағы да «әлеуметтік-мәдени жыныс» деп аталатын ұғымдары бұл мәселелердің талдауының маңызды дәрежесі болып саналады. Гендерлік дәреже дүниеге жаңа келген адам тап болатын қоғамдағы қалыптасқан арақатынас жүйесін және ондағы гендерлік әлеуметтенуін талдайды – еркек және әйел деген кім, әрқайсысына қандай іс-әрекет жарасады, олардың арақатынасы қандай болуы керек, осылардың барлығы олардың табиғи, биологиялық қасиеттерінің жалғасы немесе көрінісі ретінде ғана емес, қоғамдағы адамның дамуының мәдени-тарихи жемісі болып табылады. Осының негізінде тарихқа екі жыныстың да қайтып келуі жүзеге асты, осындай бейнеде талқыланған гендерлік тәсіл тезірек әлеуметтік тарихшылар мен мәдениет тарихшыларының арасында жақтаушыларды таба бастады. Осылайша әйелдер тарихынан үшінші бағыт – гендерлік зерттеулер (gender studies) дамыды, ол алғашқы зерттеулік болжамдарды жаңартты.

Әлеуметтік-тарихи дамуды түсіне білу енді өзіне гендерлік арақатынастардың өзгерісін қосты. Тарихи зерттеулерде класс пен жыныс, әлеуметтік және гендерлік иерархия, әлеуметтік және гендерлік аңыз, әлеуметтік және гендерлік тарих ұғымдары арасындағы байланыс туралы жаңа мәселелер туындады.

Джоан Скоттың мақаласында екі жағдайдың арасындағы байланыс атап көрсетілді: 1) гендер жыныс арасындағы айырмашылыққа негізделген әлеуметтік арақатынастардың құрамдас элементі; 2) гендер басқару қатынастарын көрсетудің алғашқы тәсілі болып табылады. Оның көзқарасына байланысты «гендер» ұғымының мағынасы өте зор, және онда өзара байланысқан және бір-біріне ұқсамайтын төрт жүйе бар. Бұл төрт жүйе 1) мәдени-символикалық жүйе, оған мәдени символдардың жиынтығы кіреді, мысалы – пәктік пен тазалықтың белгісі болып табылатын Ева, Дева Мария бейнесі; 2) нормативті-интерпретациялық жүйе – барлық өзінің тарихилығына байланысты бұл доктринада әйел жағдайы мен рөлі норма ретінде танылады; 3) әлеуметтік-институттық жүйе – бұған барлық қоғамдық институттар кіреді, мысалы, жұмыс күшінің базары, білім жүйесі және мемлекеттік құрылғы, жалпы алғанда әр сатыда гендерлік саясаттың құрамдас бөлігі

болатын барлық әлеуметтік және саясаттық институттар. 4) жекелей-психологиялық жүйе – бұл субъективті гендерлік түсінік, яғни жеке тұлғаның қоғамдағы болжамды гендерлік іс-әрекеті жайлы ойлары. Джоан Скоттың айтуы бойынша тарихи зерттеудің басты сұрағы осы төрт жүйенің арасындағы қарым-қатынас қалай болатындығын зерттеуде болып табылады. Гендерлік зерттеулерге арналған тұрақты мақалалар көптеген белгілі журналдарда, сонымен қатар арнайы басылымдарда жарық көре бастады, мысалы, «Journal of Womens History», «Womens History Review», «Gender and History» атты басылымдар. Ресейде осындай басылымның бірі болып «Адам және Ева» табылады.

Алғашқы қауымның әйелдер тарихы 1970-ші жылдары бұрынғы дәстүрлі тарихнамадан тарихи кезеңге бөлу мәселесін қабылдап, оған өз шешімдерін ұсынды. 1974 жылы француз зерттеушісі Моник Пьетр «Ғасырлар ішіндегі әйелдер орны» атты жұмысында бүкіл тарихты әйелдер бейнесінде үш ұзақ кезеңге бөлді: бірінші кезеңде бұл бейне – «Ана-Жер ана», екіншісінде, ежелгі мемлекеттерде және христиан діні мен моногамияның қалыптасуына байланысты – «әйел – жұбай» бейнесі, үшіншісінде Қайта Өрлеу дәуірінен бастап – «әйел-тұлға» бейнесі қалыптасты. Бұған қарамастан әйел қауымының деңгейінің жоғарылауы бірқалыпты үрдісте болмады.

Осы күнге дейін әйелдер қауымының тарихын зерттеу үшін тарихшы, теоретик және 1970-ші жылдары америкалық феминизмнің тәжірибеленушісі Джоан Келлидің «Әйел қауымында Қайта Өрлеу болды ма?» деген мақаласы аса маңызды орын алады. Дж. Келли қоғамдық өзгерістердің әртүрлі әлеуметтік топтардағы әйелдер қауымына әсерін зерттеу үшін өзінің теориялық үлгісін – әйел бостандығының сапасы мен деңгейі көрсеткішін ойлап тапты. Дж. Келли өз зерттеулерінің негізінде XV-XVI ғасырларда италиян әйелдерінің гендерлік деңгейлерінің төмендегені жөнінде шешімге келді, осының негізінде ол «Әйелдерде ешқандай да Қайта Өрлеу болған жоқ, әсіресе Ренессанс дәуірінде» деген тұжырымға келді. 1971 жылы Ұлы Француз көтерілісінің бағдарламалық құжаттарының бірінің, «Адам және азамат құқығының декларациясының» жарық көруінен соң, әйелдерге азаматтық құқықты беруді жақтаушылардың бірі Олимпия де Гуж «Әйел және азаматша құқықтарының декларациясы» атты манифесін жариялады, бірақ бұл іс-әрекет көтерілісті жақтаушыларының қолпаштауын тудырмады, керісінше әлеуметтік болмысынан ақсүйек авторға 1973 жылы көтеріліске қарсы күштермен байланыста деген айып тағылып, француз феминистерінің атақты бір бейнесіне айналды. Еуропадағы жаңа заман тарихынан мысал ретінде көруге болатын

жайттар – қоғамдық құрылымдардың жағдайларының шиеленісуі отбасындағы әйелдер деңгейінің төмендеуіне, олардың мүлкітік құқықтарының қысқартылуына, мінез-құлық әдептерінің екі есе қатал болуына, сонымен қатар отбасы мен үй шаруашылығынан тыс әлеуметтік байланыстарының күшейе түсуіне әкеліп соқтырды. Байқағанымыз бойынша, гендерлік арақатынастар аса ірі қоғамдық өзгерістер кезінде өзгерістерге ұшырап отырды, және ылғи әйел қауымына ешбір қолайлы жағдай жасамады.

Гендерлік зерттеулердің бағалысы күнделікті және жеке өмір тарихын зерттеу болып табылады. Гендерлік тарих шынымен де жалпы тарих тек қана гендерлік тарихты есепке ала отырып қана жазылатынына көз жеткізді, қоғамда бұл – әлеуметтік түсінікті кеңейтуге арналған «жаңа әлеуметтік тарих» ретінде танылды.

1980-ші жылдары «еркектердің гендерлік тарихы» деп аталатын жаңа бір көзқарас дамыды. Еркек қауымының тарихында олардың гендерлік сипаттамалары әлеуметтік сипаттамалармен тығыз байланыста екендігін зерттеушілер байқады, мысалы, орта, деңгей, қызмет, өмір сүру орны, жасы, т.б. Мысалы, ерте жаңа заман кезеңінде «нағыз еркек» ұғымы отбасының отағасы деген түсінікте болды, ал үйленбеген еркектер жасы не деңгейіне байланысты азаматтық құқықтарға ие бола тұра қоғамдық өмірге еркін араласа алмады. Бойдақтарға тұрмыс құрмаған әйелдерге сияқты күдікпен қараған, себебі түсінік бойынша олардың өмір сүруі сол замандағы гендерлік-дифференциалды әлеуметтік тәртіпке сай болмады.

XVI-XVIII ғасырларда қоғамдағы барлық еркектер сол замандағы әйелдердің еркектердің патриархалды басқаруынан босап шығуының мүмкін еместігін жақтады. Бұл не қоғамдық реформаторлардың, не Ұлы Француз көтерілісінің дәуірінің көтерілісшілерінің басына келмеді. Еркектік қасиеттер ерте жаңа заманда саяси жауапкершілікті білдірсе, ал әйелдер қауымы сол қалпы үй шаруашылығы мен христиан дінімен айналысты. Ақыл-ой, мағыналылық деген қасиеттерді еркектер қауымы тек өздерімен теңестірді. Нағыз еркектік көрсеткіш болып оның өзімен бірге тұратын әйелдерді – әйелін және қыздарын, басқа да әйел туыстарын, тіпті үй шаруасындағы қызметшілерді де бақылауда ұстауы саналды. XIX ғасыр әйгілі британдық тарихшы Джон Тош ағылшындық орта таптың еркектік белгісін көрсетті. Оларға 1) нанымды жұмыс, 2) отбасын өздігінен қамтамасыз ету, 3) басқа ер адамдармен еркін қарым-қатынаста болу жатқызылды.

XX ғасырда гендерлік көзқарастың мақсаты дербес және жаңа өмірбаяндық тарихпен жүзеге аса алды. Осыған байланысты

тарихшылардың жаңа көзқарасы бойынша жеке тұлғаға аса назар аудару заңды болып қалыптаса бастады, сонымен қатар ол тұлға қиын жағдайларда қажетті шешімдерді қабылдай алуы керек болды. Шағын тарихтың дамуына байланысты 1980-ші жылы өмірбаян жанрында жазылған еңбектердің саны арта бастады.

1990-шы жылы әйелдер қауымы тарихының кезеңге бөлу мәселесі қайта қарастырыла бастады, себебі бұл периодталуды екі жыныс арақатынасын есепке ала отырып беру керек болды. Барлық тарихи кезеңдерде еркек қауымының мәдениеті патриархалды басқару және мойынсындырту қатынастарын бекітуге тырысты, және олар табиғи айырмашылықтар, тамыры берік және жалпыға ортақ деп түсіндірілді.

Қоғамда тарихшылармен қатар гендерлік қатынастар мәселелерімен философтар да айналысты. Философиялық ортада гендерді тұрмыстық жағына мән беру түсінігі аса орын алды, себебі әйел табиғаты барлық уақытта ерекше сипаттама мен еркектерге қарағанда рухани-психологиялық қасиеттерге ие болған. Тарихшыларға қарағанда философтардың көзқарасы әйел табиғаты еркектермен салыстырғанда өз дәрежесін ешқашан жоғалтпайтынын және бұл жайт гендерлік арақатынаста алынбас кедергілер тудыратынын атап көрсетеді. Гендерлік қатынастарды философиялық зерттеудің ірі зерттеу орталығының негізі Харьков университетінде қаланды, ол жерде осы бағытта Ирина Жеребкина өзінің үлкен еңбектерін жазды.

Тарихты зерттеудің сандық тәсілдері

XX ғасырдың ортасында батысеуропалық тарихнамада және АҚШ-та тарихи зерттеулердің сандық тәсілі кеңінен қолданысқа енді. Бұл жаңа дереккөздерінің шығуына байланысты болды, сонымен қатар сол уақытта мәлім болған мәліметтерді қайта қарастыру басталды. XX ғасырда тарих ғылымының назары жеке тұлғаларды және ұлы адамдарды зерттеуден қоғамдағы көпшіліктің іс-әрекетін зерттеуге ауысты. Тарих бұл жерде экономикамен де, әлеуметтанумен де тікелей байланысқа түсе бастады және не олардың тәсілдерін пайдаланып, не пайдаға жарамдылықтарын тексеруге тиісті болды. Сондай-ақ 1960-шы жылдардан бастап батыс өмірінде компьютерлер қолжетімді болды әрі арзандай бастады, олардың өңдейтін деректері мен операцияларының саны арта бастады. Сандық тәсілдер кейбір жағдайларда мәселені шешуде нақты деректерді беруге лайық болып шықты: мысалы, бақылаушылардың бақылауы бойынша жаңа заманда адамдардың өсуі байқалды, ұлдары мен қыздары өз әке-шешелерінен көп жоғарыда

болды. Сандық зерттеулердің негізінде маңызды қоғамдық мәселелерді шешу мүмкін болды, мысалы, XVIII ғасырда Ұлыбританиядағы халық санының күрт өсуі қандай факторлардың әсерінен болғандығы және бұл үрдістің сандық дәрежесі қандай болғандығы туралы. Жалпылай алғанда, барлық тарихшылар бұл тәсілдердің танымдық әсерін түсіне бастады. Сандық тәсілдің аса қажет болған саласы – ол тарихи демография және онымен байланысты мәселелер. Демография сандық көрсеткіштерсіз мүлдем қауқарсыз, себебі жай ғана халық санын білу үшін, сонымен қатар сол халықтың жасы, жынысы, шаруашылық көлемі, жұмыс істейтіндері мен істемейтіндері туралы түсінік алу үшін сандық деректер маңызды болды. Сондай-ақ, туу, өлу деңгейлерін, неке сандарын зерттеу де маңызды болды. Тарихи демография екі негізгі дереккөзін пайдаланды: 1) уақыттың нақты мезетінде облыстың немесе бүтін елдің халқының саны туралы деректер және 2) айқындалған бір жерлердің демографиялық көрсеткіштері мен өмірлері туралы жазбалар. Тарихи-демографиялық зерттеулерге мәлімет беретін қазіргі уақыттағы халық санағы XVIII ғасырдың ортасынан бастап Скандинавия елдерінде жүргізіле бастады, ал 1801 жылы халық санағы алғаш рет Британияда өткізілді, соңынан олар 10 жыл сайын бір рет өткізіле бастады. Еуропада кіріс кітаптары пайдаланылды, Англияда 1538 жылдан бастап, оған заңды түрде барлық шоқындырулар, үйлену тойлары және соңғы сапарға шығару салттары жазылды. Осы кіріс кітаптарының негізінде бүкілхалықтық туу және өлу деңгейін, үйленулер санын және халықтың санын білу мүмкін болды. Бұл агрегаттық талдаудың мысалы болып табылады.

Сандық тәсілдер сондай-ақ қоғамның әлеуметтік құрылымын зерттеуге мүмкіндік туғызды.

Сандық әдістер саяси тарих саласында да қолданылды. Олар, әсіресе электораттық зерттеулерде қолданыла бастады – бұл зерттеу саласы британ саяси ғылымында «псефология» (грек. псефос – ұсақ тастар, галька) деп аталады. 1872 жылы Британияда дауыс беру туралы заң қабылданғанға дейін дауыс беру ашық түрде өткізілді, әрбір дауыс жеке тіркелді. Осы сақталған тізімдерді талдай келе сайлаушылардың әлеуметтік және діни көзқарасы, кіріс мөлшері, XIX ғасырда Британияның саяси партияларының әлеуметтік базасы туралы қорытынды жасалады. Сонымен бірге сандық әдістер саяси элитаны зерттеуде қолданылады, өйткені бірнеше өмірбаян негізінде ол туралы түсінік бола бермейді. Осылайша заң орындары депутаттарының саяси мінез-құлқын, ата-тегін зерттеуге болады. Британ парламентінде 1836 жылғы дауыс берудің тізімі сақталған. Сол арқылы қандай да бір саяси

партияның кімнің қолдағанын көруге болады. АҚШ-та XX ғасырдың ортасынан бастап сандық әдістер негізінде «жаңа экономикалық тарих» дами бастады. Белгілі Британ тарихшысы Л. Стоун 1965 жылы жарияланған «Кризис аристократии, 1558-1641» деген еңбегінде 382 титулды отбасының экономикалық жағдайын қарастырды. Дегенмен осы кезеңдегі зерттеушілердің айтуы бойынша, қағаздары толығымен сақталған аристократиялық отбасылардың пайызы үштен бірден асқан жоқ, және осы тұлғалар барынша жетістікке жеткен адамдар болып табылады. Сандық мәліметтермен жұмыс барысында оның нақтылығы, өзара байланысы және репрезентивті болып табылатындығын негіздеу қажет.

Тарихи зерттеулерге постмодернистік көзқарас

1960 жылдардан бастап батыстың гуманитарлық ғылымдарының ықпалды бағытының бірі постмодернизм болды. Оның пайда болуына ықпал еткен негізгі ой жалпы тілтану және лингвистика саласында өріс алды. Постмодернизм саласына Ролан Бардттың (1915-1980) еңбектері зор үлес қосты. Бард «сотциолект» немесе «тип письма» ұғымдарын енгізді. Бард, сонымен бірге сөз мағынасының денотативті және коннотативті аспектілеріне назар аударды. Коннотативті мән мағынаның бірнеше елеулі сипаты бар: 1. олар табиғи тілге ғана емес түрлі материалдық заттардан көрінеді (мәселен, киім-кешектің айырмашылығы – жай кеудеше, жылы кеудеше немесе теріден жасалған киім, олар әлеуметтік мән мағынаға ие; сонымен бірге бұл ұғымда түрлі тағамдар да көрініс алады).

Постмодернизмнің қалыптасуының ірі оқиғасының бірі Хейден Уайттың «Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века» (1973, русский перевод 2002г) еңбегі болып табылады. Уайт тарихи сипаттаманы формалды жағынан талдайды, нәтижесінде ол стратегияның үш типін бекітеді. Осы стратегиялардың аясында ол төрт артикуляция әдісін бөледі. Формалды дәлелдеу үшін – бұл Формализм, Органицизм, Механицизм және Контекстуализм; сюжет құру үшін – бұл Роман, Комедия, Трагедия және Сатира архетиптері; идеологиялық мазмұн үшін – бұл Анархизм, Консерватизм, Радикализм және Либерализм тактикалары. Уайт, сонымен бірге тарихи мазмұнның кезеңдерін өз түсінігімен белгіледі: 1) хроника 2) тарих 3) сюжет құру типі 4) дәлелдеу типі 5) идеологиялық мазмұн типі. Әрине, Х. Уайт тарихнаманың жаңа бағытының негізін қалаушы ретінде қабылданды деп айта алмаймыз, оның еңбектері біртіндеп қабылданды.

Постмодернизм саласының пайда болуы академиялық қоғамдастықта (солшыл радикалдар, феминистер, т.б.) морвеналдық орын алатын батыс тарихшыларына елеулі ықпалын тигізді.

1970-90 жылдары АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Скандинавия елдерінде жаңа интеллектуалдық тарих қоғамдастығы пайда болды. Х. Уайтпен қатар Доминик Лакапра, Фрэнк Анкерсмит есімдері кеңінен белгілі бола бастады. Постмодернистер ең бірінші кезекте әдебиеттану, гуманитарлық білім салаларында берік позиция ұстанды, көптеген батыс тарихшылары постмодернизмге сенімсіздікпен қарады. Белгілі британ тарихшысы Джефри Элтон «Кез келген постмодернистік теорияның қабылдануы фатальды тұрғыда болуы мүмкін» деп мәлімдеді.

Тарихи танымның саласына постмодернизмнің әсерінің нәтижесінде бір-біріне байланысты екі бағыт пайда болды: жаңа мәдени тарих және жаңа интеллектуалды тарих. Бұл екі бағыт та тілдің, мәтіннің, наротивті құрылымның белсенді рөлін таныды. Бұл ретте жаңа интеллектуалды тарихтың жоғары мәдени мәтіндегі тарихтан елеулі айырмашылығы болды. Жаңа мәдени тарих өзінің назарын әлеуметтік іс-тәжірибеге барынша кеңінен бағыттайды, соның бар көрінісі 1980 жылы гендерлік тарих, бұл сала да постмодернизмнің ықпалын бастан өткерді.

Ауызша тарих және оның проблемалары мен әдістері

XX ғасырдың ортасынан бастап батыс тарихнамасында ауызша мәліметтерге қызығушылық өрістеді, ауызша материалдар екі түрге бөлінеді, ауызша естеліктер – оны тарихшы сұхбат барысында көзі көрген адамдардан алады, әдетте оны ауызша тарих деп атайды; екінші түрі ауызша дәстүр – ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткен тарих. Ауызша мәліметтер тарихи білімде өте ертеден бері белгілі бір мөлшерде пайдаланылып келді, оған Геродот пен Фукидит те сүйенген. Ауызша мәліметтерді орта ғасырлық шежірешілер мен тарихшылар да пайдаланған. Қазіргі заманғы тарихшылар ауызша тарихты пайдалануды жөн көрмейді, өйткені олар болған оқиғалар болған уақытымен сәйкес келе бермейді деп түсінеді. Десек те, ауызша материалдарды көп жағдайда антропологтар мен әлеуметтанушылар зор жетістікпен пайдалануда. Сонымен бірге, қазіргі заман жайындағы ауызша мәліметтер көптеген себептерге байланысты өрістеп отыр, егер XIX ғасыр және XX ғасырдың басында қоғам қайраткерлері қызметтік және жеке хабарлармен алмасса, кейіннен қазіргі заманның байланыс

құралдарын қолданады. Өйткені қазіргі өмір анағұрлым жылдам даму үстінде және болған оқиғаны дәйектеп жазуға уақыт аз қалады. Осындай себептерге байланысты 1980 жылы Британияда саяси және әкімшілік тарихтың ауызша мұрағаты құрылды. XX ғасырда болған оқиғалар елеулі түрде ауызша материалдарға негізделді, өйткені күнделікті болған оқиғалар құжат түрінде сақталмады. Қазіргі заман тарихшыларының тарапынан ол негізгі бақылау және зерттеу көзі болып табылады. Ауызша тарихты зерттеудің маңыздылығы сонда, соның негізінде тарихи сананың қалыптасуының қалай жүргендігін терең түсінуге болады. Қазіргі заманғы Еуропа қоғамында тарихи сана дамыған ауызша дәстүр кезеңі арқылы қалыптасты. Жазба тарихта гендерлік құрылымның маңызы зор. Көптеген жазба құжаттарын ересек ер адамдар қалдырған, жазба дереккөздерінде көптеген өзге пікірлер әлсіз ұсынылған, ал ауызша тарих ақпарат берушілер аясын кеңейтуге мүмкіндік береді. Батыс қоғамындағы көптеген әлеуметтік топтар – қаңғыбас саудагерлер, жалдамалы жұмысшылар, имигранттар – олардың жазба тарихы мүлдем жоқ.

Ауызша дәстүрде ақпарат ауқымы көп болады, өйткені кез келген әңгіме маңызды ақпарат әкеледі, онда негізгі оқиғалар желісі орын алып, тарихи дерекке айналады. Ауызша тарих сонымен бірге тарихи шындық тұрғысында ғана емес әлеуметтік жадыны қалыптастыру жолы туралы бағалы ақпараттық дереккөз ретінде маңызды болады. Әлеуметтік жады саяси қажеттілікке сәйкес орын алады. Зерттеулер бойынша соғысқа қатысушылар өздерінің естеліктерінде қорқыныш сезімін көрсетпейді, олар өз естеліктерінде ерлік, жауынгерлік, сенім сезімдерін еске алады. Тарихи тарихқа талдау арқылы халық санасындағы тарихи аңыздың қалыптасуын байқауға болады. Ауызша тарихпен қатар ауызша дәстүрді талдаудың танымдық маңызы зор. Ауызша дәстүрді бірнеше ұрпақтар арқылы ауызша жеткізу және қоғамның ұжымдық байлығы ретінде қабылдаймыз. Ауызша дәстүр екі негізгі әлеуметтік қызмет атқарады 1) нақтылы бір халыққа тән құндылықтар мен сенім құралы болып табылады, 2) олар саяси және әлеуметтік тану құралы болып табылады. Уақыт өте келе актуалды деп танылған оқиғалар ұмытылып әңгімеге символикалық, риторикалық элементтер енеді. Кейбір жағдайда мұндай өзгерістер саналы түрде енгізіледі, бірақ жаңа заманға бейімделу ақырындап жүреді. Сонымен, ауызша дәстүр документалды дереккөздерімен салыстырғанда сөздер мен сөз мағыналарын бастапқы түрде жеткізбейді, кейбір жағдайда, тіпті, ауызша дәстүрдің кейбір фактілері күмән туғызады.

Микротарих және оның ерекшеліктері

Микротарих 1970-жылдары «Quaderni Storici» журналында қызмет ететін және 1980 жылдан бастап «Микросоциология» сериясын шығарған Карло Гинзбург және Джованни Леvidiң басшылығымен «Микросоциология» сериясын шығарған итальяндық тарихшылардың шағын тобы пікір айтқан мәселелер мен идеялар кешені бойынша қалыптаса бастады.

Микротарих өзінің шығу тегі бойынша әлеуметтік тарихпен байланысты. Бұл ретте, тарихшыларға кездейсоқ емес, іс жүзіндегі оқиғаларды ғылыми зерттеу нысаны етіп алып, тереңірек зерттеу ұсынылды: ұдайы қайталанатын процестер/үдерістер/, өйткені оның мән-мағынасын толық ашуға, заңдылықтары мен үрдістерін зерттеуге болады. Басты назар барынша ұзақ мерзімді таңдауға аударылды, өйткені одан ұзақ немесе ғаламдық келешектің әлеуметтік өзгерістерін көру мүмкіндігі болады.

1975 жылы микротарихтың қалыптасу кезеңінде, белгілі француз тарихшысы Эммануэль Ле Руа Ладюри, бұған дейін сандық тарихты насихаттап, оны «Крестьяне Лангедока» (1966) еңбегінде жазған еді. Сондай-ақ, ол «Монтайю, окситанская деревня, 1294-1324» еңбегінде Пиренея шаруаларының өмірі туралы жазып, онда осы кезеңдегі, атап айтқанда орта ғасыр тарихшыларының қолданған ұғымдарының, нақтылы тарихи талдау жасауда тиімділігі аз деп көрсетті. Өйткені күнделікті өмір ағысында Монтайюдегі нақтылы күш феодалдық әлеуметтік институттар, сеньорлар, граф немесе епископтар емес, бір-бірімен үнемі жауласып отырған жергілікті тұрғын халық екендігін көрсетті.

Тарихшы осындай микроталдаулар жүргізу арқылы әлеуметтік өмір құбылыстарын жіберіп алмай, тереңірек макроталдау деңгейіне жеткізгенде тарихи процестерді тереңірек ұғынуға болатынын көрсетті.

1978 жылы итальяндық тарихшылар К. Гинзбург пен К. Пони «Микроистория» деп аталатын мақала жариялады, онда барынша жеке дара/дербес/жекешілдік/ ұғымын кеңінен талдап, әлеуметтік тарихтың жаңа түрін жасады. Жекешілдік – ол – жеке тағдырды зерттеу арқылы әлеуметтік тарихты зерттеп-жазу. Микротарихи талдау дәстүрлі макроәлеуметтік категорияларға емес, ұжымдық қалыптасу немесе ұжымдық күйзеліс көріністерін қарастыруға сүйенеді. Микротарихшылар, көптеген жекелеген тағдырларды зерттей келе, нақтылы әлеуметтік құрылым ішіндегі әрбір жеке адамның немесе жекелеген топтардың өзіндік ресурсына қарай, әлеуетті мүмкіндігінің кеңістігін құруға ұмтылады.

Микроэлеуметтік талдау, әдетте, «феодализм», өндіргіш күштер және өндірістік қарым-қатынастар» тәрізді макроэлеуметтік ұғымдарға емес, олар тарихи дереккөздерде кезікпейді, ал, дереккөздің өзінде кездесетін «семья», монашеская община» «цех», «вотчина», т.б., сондай-ақ индивидті/жеке адам/ зерттеуге сүйенеді.

Микротарихшылардың көбі макро және микроталдауға байланысты тарихи нақтылықтың екі нұсқасын таңдау арасында мәселе жоқ деген пікірді ұстанады. Микроэлеуметтік зерттеу көмегімен өткенге талдау жасап, түсіндіруде ең алғашқы іс-тәжірибе тиімді болып табылады, ол – шағын топқа немесе жеке адамға зерттеу жүргізу.

Микротарих тарихи зерттеу аясын тым ұсақтатып жіберді, тарихты түрлі субъектілердің түрліше ұғынуы және жинақтаудағы қиындықтар, нақтылы тарих жасауда кедергі болды.

Жалпы қоғам тарихын жазу қиындық туғызды – ол бір-бірімен байланыссыз дискурстарға бөлініп кетті. Микроталдаудың осындай «жетістігіне» көз жеткізе келе, британ тарихшысы Джон Тоша «үзік үзінділерден үй тұрғызу мүмкін емес, тіпті ең тамаша мозаикадан болса да» - деген нақтылы ой түйіндеді.

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. Шарль Луи Монтескьенің теориясы:
 - А. «басқарудың араласу формасы», билікті үшке бөлу
 - В. үрдіс теориясы
 - С. өркениет теориясы
 - Д. тарихи циклдер
 - Е. мәдениет теориясы

2. Жаңа замандағы географиялық бағыттың негізін қалаушы:
 - А. Монтескье
 - В. Тюрго
 - С. Тарле
 - Д. Бокль
 - Е. Гоббс

3. Басты идеясы тарих пен ағартушылық философияны біріктіру болған француз ағартушысы, драматург, философы:
 - А. Бокль
 - В. Тарле
 - С. Вольтер
 - Д. Сен Симон
 - Е. Дидро

4. Вольтер «Ресей тарихы және ұлы Петрдің билігі» атты еңбегін қай жылдары жазды?
 - А. 1645-1648
 - В. 1650-1655
 - С. 1658
 - Д. 1721-1725
 - Е. 1759-1763

5. Вольтердің бай кітапханасын Ресейдің қай билеушісі сатып алды және ол қайда орналасқан?
 - А. II Екатерина, Петербургте
 - В. I Петр, Москвада
 - С. Павел, Новгородта
 - Д. I Александр, Царское селода
 - Е. I Николай, Загорскіде

6. Анн Робер Жак Тюргоның еңбегін атаңыз?
- А. «Адам ақыл-ойының кезекпен келетін жетістіктері»
 - В. «Қиял патшалығы»
 - С. «Тарихты зерттеуге кіріспе»
 - Д. «Наполеон»
 - Е. «Карл XII»

7. Романтизм идеялық-көркемдік қозғалыс ретінде қай кезде қалыптасты?

- А. Европада, XV-XVI ғ.
- В. Орталық Азияда, XV ғ.
- С. Араб елдерінде, XVII ғ.
- Д. Европада XVIII-XIX ғ. аралығында
- Е. Таяу Шығыста, XVIII ғ. аяғы

8. Романтизмнің пайда болуы Европадағы қандай оқиғалармен сәйкес келді?

- А. европалық мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстардың өркендеуі, ұлттық мемлекеттердің құрылуы
- В. европалық одақтардың пайда болуы
- С. әскери блоктардың құрылуы
- Д. университеттердің құрылуы
- Е. дұрыс жауабы жоқ

9. Вальтер Скотт (1771-1832) кім?

- А. ағылшын философы
- В. тарихшы
- С. тарихи романдар мен еңбектер жазған шотланд жазушысы («Айвенго», «Роб Рой», «Пуритандар», «Шотландия тарихы», «Наполеон Бонапарттың өмірі»)
- Д. тарихшы («Француз революциясы»)
- Е. Англияда шешендік мектепті ұйымдастырушы

10. Романтикалық тарихнаманың Ағартушылық рационалды тарихнамадан айырмашылығы қандай?

- А. тарихты жеке адамдар жасаған жоқ деп санады
- В. позитивистер бағытында болды
- С. норманн теориясын жақтады
- Д. танымның сезіну сияқты түріне мән берді, уақыт аралығындағы ұқсастық пен айырмашылықты сезіну

Е. жоғарыдағының бәрі дұрыс

11. Романтиктердің ұстаған негізгі принципі:

А. объективизм

В. историзм

С. марксизм

Д. реализм

Е. рационализм

12. Англиядағы консервативтік романтизм өкілі:

А. Эдмунд Берк (1729-1797) (еңбегі «Франциядағы революция туралы ойлар»)

В. Огюстен Тьерри (1795-1856) («Франция тарихы туралы хаттар»)

С. Жюль Мишле (1798-1874) («Франция тарихы»)

Д. Франсуа Гизо (1787-1874) («Европадағы өркениет тарихы»)

Е. Шатобриан (1768-1848) («Христиан даналары»)

13. Н. М. Карамзин (1766-1826) қандай тарихнама өкіліне жатады?

А. либералдық

В. консервативтік

С. буржуазиялық

Д. радикалды

Е. романтикалық

14. «Тарихты жазудың тәсілі» атты еңбектің авторы кім?

А. Франсуа Гизо

В. Тагищев

С. Габриель Бонно де Мабли

Д. Леопольд Ранке

Е. Жан Жак Руссо

15. Маблидің қай еңбегінде XIV Людовиг билігіне дейінгі варварлардың жаулап алуы туралы жазылған?

А. «Тарихты жазудың тәсілі»

В. «Франция тарихына байланысты ескертпелер»

С. «Франция тарихы»

Д. «Франция революциясы»

Е. Дұрыс жауабы жоқ

16. Француз революциясы тұсындағы әйгілі журнал:

А. «Юманите»

- В. «Колокол»
- С. «Пчела»
- Д. «Философиялық декада»
- Е. «Таймс»

17. 1795 жылға дейін Конвент революцияға дейін жабылған қай институтты қалпына келтірді?

- А. Француз өнер және ғылым институты
- В. Сорбонн университеті
- С. Тарих институтын
- Д. Құқықтану институтын
- Е. Бәрі дұрыс

18. Барнавың «Француз революциясына кіріспе» еңбегінде қарастырылған мәселелер:

- А. Ұлы Француз революциясының себебі, маңызы туралы
- В. мемлекеттілік
- С. билікті бөлу
- Д. құқықтық мемлекет
- Е. тарихи методология

19. XVIII ғасырда ғылымдардың атасы атанған Вюртембергтік заң істерінің маманы кім?

- А. Адам Смит
- В. Гоббс
- С. Ньютон
- Д. Дарвин
- Е. Иоганн Якоб Мозер

20. XVIII ғасырда Англиядағы ағартушылық ойлар... қарсы болды:

- А. абсолютизмге
- В. революцияға
- С. феодализм мен шіркеуге
- Д. нәсілшілдікке
- Е. реформацияға

21. XVIII ғасырдағы Англиядағы тарихи ағарту ерекше көңіл бөлген ғылым:

- А. этика
- В. эстетика

- С. психология
- Д. музыка
- Е. фольклор

22. Лондондағы қоғамдық антиквар қай жылы құрылды?

- А. 1600 ж.
- В. 1650 ж.
- С. 1700 ж.
- Д. 1707 ж.
- Е. 1800 ж.

23. Англияда Британ музейі қашан ашылды?

- А. 1700 ж.
- В. 1753 ж.
- С. 1760 ж.
- Д. 1825 ж.
- Е. 1870 ж.

24. Дэвид Юмның философиялық еңбегі:

- А. «Адам табиғаты туралы трактат»
- В. «Философиялық трактаттар»
- С. «Болмыс және уақыт»
- Д. «Тарихи таным»
- Е. Хаттар

25. 1821 жылы архивистерді дайындайтын мектеп қалай аталды?

- А. Әйелдер гимназиясы
- В. Шешендік мектеп
- С. Құқықтану
- Д. Жас архивистер
- Е. Хартия мектебі

26. Француз революциясының алғашқы тарихшысы Л. Бланнның еңбегін атаңыз:

- А. «Француз ағартушылары»
- В. «Адамзат тарихы философиясына идеялар»
- С. «Болмыс және уақыт»
- Д. «Француз революциясының тарихы»
- Е. «Заңдардың рухы туралы»

27. XIX ғасырдың 40-50-жылдары Оксфордта қалыптаса бастаған мектеп:

- А. Хартия мектебі
- В. Архивистер мектебі
- С. құқықтану және жаңа тарих
- Д. шешендік мектебі
- Е. дұрыс жауабы жоқ

28. Оксфорд мектебінің негізін салған:

- А. Гоббс
- В. Уильям Стеббс
- С. Сен Симон
- Д. Роберт Оуэн
- Е. Гиббон

29. Уильям Стеббстің негізгі еңбегі:

- А. «Мемлекеттің философиялық теориясы»
- В. «Физика және саясат»
- С. «Ауыл шаруашылығы тарихы»
- Д. «Революция»
- Е. «Англияның конституциялық тарихы»

30. Кембридж тарихи мектебіндегі басты тұлға кім?

- А. Джон Эмери Актон (1834-1902)
- В. Генри Томас Бокль (1821-1862)
- С. Уильям Лекки (1838-1903)
- Д. Сэмюэл Гардинер (1829-1902)
- Е. Торолд Роджерс (1825-1890)

31. Актон Кембрижде:

- А. ғылыми журналдар шығарды
- В. газеттер шығарды
- С. білім алды
- Д. неміс үлгісі бойынша тарихи семинарларды енгізді
- Е. дұрыс жауабы жоқ

32. Қай кезде либералды тарихи мектеп өз маңызын жойды?

- А. XIX ғасыр басы
- В. XIX ғасыр ортасы

- С. XX ғасыр басы
- Д. XX ғасыр соңғы ширегі
- Е. XXI ғасыр басы

33. XIX ғасыр 70-90-жылдары француз тарихнамасындағы басты ағым:

- А. либералды
- В. романтизм
- С. позитивистік
- Д. консервативтік
- Е. барлық жауап дұрыс

34. «Француз революциясы» журналы қашан шықты?

- А. 1775 ж.
- В. 1770 ж.
- С. 1778 ж.
- Д. 1880 ж.
- Е. 1881 ж.

35. Француз революциясын зерттеудегі консервативтік бағыттың өкілі:

- А. Ипполит Тэн
- В. Альфонс Олар
- С. Альбер Сорель
- Д. Ф. Массон
- Е. Л. Мадлен

36. XIX ғасырдың аяғы XX ғасыр басындағы француз тарихнамасының негізгі белгісі:

- А. романтизмге бет бұрды
- В. І Наполеон мен Наполеон жүргізген соғыстарға көп көңіл бөлінді
- С. консерватизм басым болды
- Д. ауызша тарихқа назар аударды
- Е. халықаралық қатынас сипатталды

37. Мабли «Тарихты оқу» атты еңбегінде тарих жөнінде былай деді:

- А. «егер сен саясатпен айналыспасаң, саясат сенімен айналысады»
- В. «келдім, көрдім, жеңдім»
- С. «мемлекет деген – мен»
- Д. «тарих адамгершілік пен саясаттың мектебі болу керек»

Е. «бізден кейін жер жүзін топан су бассын»

38. Оксфорд университетінің бағыты:

А. орта ғасыр тарихы

В. жаңа заман

С. ежелгі дүние

Д. қазіргі заман тарихы

Е. бәрі

39. Кембридж университетінде қай дәуірдегі тарихқа көңіл бөлініп, терең оқытылды?

А. ежелгі дүние

В. орта ғасыр тарихы

С. қазіргі заман тарихы

Д. жаңа заман тарихы

Е. \ бәрі

40. «Саясатсыз тарих бекер, ал тарихсыз саясат тірексіз», - деп атап көрсеткен Кембридж университетінің профессоры:

А. Джон Сили

В. Ипполит Тэн

С. Герберт Спенсер

Д. Массон

Е. Бокль

41. 1877 жылы жарық көрген «Еңбек пен капиталдың қақтығысы» деген еңбектің авторы:

А. Мабли

В. Карамзин

С. Дж. Хауэлл

Д. Массон

Е. Оуэн

42. Луи Бланның 12 томдық еңбегі:

А. «Европа және Француз революциясы»

В. «Франция революциясының тарихы»

С. «Демократия»

Д. «Ұлы Александрдың тарихы»

Е. «Англия тарихы»

43. Хорас Грилидің еңбегі:

- А. «Америка тарихы»
- В. «Азамат соғысы»
- С. «Англия тарихы »
- Д. Философия тарихы
- Е. «Американдық конфликт»

44. Америка тарихи қауымдастығының негізі қай жылы қаланды?

- А.1880 ж.
- В. 1884 ж.
- С. 1885 ж.
- Д. 1900 ж.
- Е. 1905 ж.

45. 1895 жылдан осы қауымдастық шығарған журнал:

- А. «Таймс»
- В. «Тарих»
- С. «Американдық тарихи шолу»
- Д. «Аптальк»
- Е. «Современник»

46. Англо-саксондық мектеп қашан пайда болды?

- А. XVI ғ.
- В. XVII ғ.
- С. XVII ғ. соңы
- Д. XVIII ғ. басы
- Е. XIX ғ. соңы

47. Қай жылы Германияда жалпы германдық ұйым – неміс тарихшыларының одағы құрылды?

- А. 1890 ж.
- В. 1895 ж.
- С. 1900 ж.
- Д. 1905 ж.
- Е. 1910 ж.

48. Дитрих Шефердің 1907 жылы жазылған еңбегі:

- А. «Жаңа замандағы дүниежүзі тарихы»
- В. «Француз революциясы»
- С. «Пруссия саясатының тарихы»
- Д. «Германия тарихы»

Е. «Шотландия тарихы»

49. Англо-саксондықтар қай мектептің орнына келді?

А. либералистердің

В. позитивистердің

С. консервативтік

Д. романтикалық

Е. дұрыс жауабы жоқ

50. XIX ғасырдың соңы – XX ғасыр басында Америка тарихында қандай бағыт пайда болды?

А. радикалды-сыни

В. романтикалық

С. консервативтік

Д. либералдық

Е. позитивистік

51. Гегельдің шығармалары қай салаға жатады?

А. мәдениеттану

В. саясаттану

С. философия тарихы

Д. экономика теориясы

Е. әдебиет

52. Маркстің Гегель теориясының негізгі ережелерін сынаған еңбегі:

А. «Гегельдің құқық философиясына сын»

В. «Фейербах және немістің классикалық философиясы»

С. «Коммунистік партияның манифесі»

Д. «Гот бағдарламасына сын»

Е. Жоғарыдағының бәрі

53. Маркс пен Энгельстің еңбектерінде мына заң негізделген:

А. қоғамдық өркениет болған жоқ

В. кез келген қоғамда өндірістік қатынастар өндіргіш күштердің даму деңгейіне сәйкес келу керек

С. өткен құбылыстар қайталанады

Д. қоршаған орта бәрін анықтайды

Е. дұрыс жауабы жоқ

54. Ғылымда позитивизм қашан дами бастады?

- А. 1700 ж.
- В. 1790 ж.
- С. 1800 ж.
- Д. 1840 ж.
- Е. 1900 ж.

55. Тарихнамаға позитивизм принциптерін енгізген классикалық үлгідегі еңбек:

- А. Ф. Энгельс «Коммунистiк партия манифесi»
- В. Генри Бокль. «Англиядағы өркениет тарихы»
- С. У. Робертсон «Шотландия тарихы»
- Д. В. Ключевский «Орыс тарихының методологиясы»
- Е. Макс Вебердің еңбектері

56. Деректерді нақты зерттеуге сұраныс тарихи-сын әдісімен байланысты тарихнамадағы бағытты жасауға әкелді. Осы бағыт кімнің атымен байланысты?

- А. Тимофей Грановский
- В. Карл Маркс
- С. Виктор Гюго
- Д. Гердер
- Е. Леопольд Фон Ранке

57. Ранкенің негізгі тезісі:

- А. тарихшы тарихты іс жүзінде қалай болды солай жазу керек
- В. тарихты еркін бейнелеп жазуға болады
- С. қоғамдық болмыс сананың қандай да бір формаларын жасайды
- Д. бес формацияны көрсетті
- Е. тарихтағы жеке адамның ролін көрсетті

58. Н. И. Кареевтің редакциясымен шыққан баспасөздер:

- А. «Колокол», «Современник»
- В. «Отечественные записки»
- С. «Голос минувшего», «Научный исторический журнал»
- Д. «Вестник РГО»
- Е. «Сибирские ведомости»

59. Тарихи синтез теориясының негізін қалаған:

- А. француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгейм
- В. француз философы Анри Берр

- С. Вильгельм Дильтей
- Д. Генрих Риккерт
- Е. Эдуард Мейер

60. О. Шпенглер тарихи танымдағы басты әдіс:

- А. мәдениет
- В. сезім
- С. интуиция
- Д. өркениет
- Е. қиял

61. Освальд Шпенглердің еңбегі:

- А. «Англиядағы өркениет тарихы»
- В. «Германия тарихы»
- С. «Шотландия тарихы»
- Д. «Закат Европы»
- Е. жоғарыдағының бәрі

62. А. Тойнбидің ойынша тарихты кім билейді?

- А. жеке адамдар
- В. адамдар тобы
- С. олигархтар
- Д. монополистер
- Е. Құдай идеясы

63. XX ғасырдағы «жаңа тарихи ғылым» қандай қозғалыс ретінде туды?

- А. интеллектуалды
- В. позитивистік
- С. романтистік
- Д. идеологиялық
- Е. өркениеттік

64. Прогресс теориясының негізгі идеясы:

- А. тарихты батырлар жасаған жоқ
- В. тарихи таным теориясымен сай келді
- С. адамзатты Құдай жаратты
- Д. рационалды көзқарасқа ұқсас
- Е. барлық адамзат өз тарихының түрлі кезеңдерінде біртіндеп жетіледі.

65. XIX ғ. Францияда тарихнамада позитивизм негізінде методологиялық қайта құру жүзеге асты. «Позитивистік тарихи реформаның» манифесі болған бағдарламалық мақаланың авторы кім?

- А. Ж. Авенель
- В. Г. Моно
- С. Э. Кине
- Д. Жюль Мишле
- Е. Э. Амель

66. Г. Моно «Тарихи шолуда» жарияланған бағдарламалық мақаласында тарих туралы не айтты?

- А. Тарих ғылыми әдістерге негізделген «позитивистік ғылым» ретінде дамуы керек
- В. Тарихта мерзімдік теорияны қолдану керек
- С. Романтизм негізін ұстау қажет
- Д. Үрдіс теориясын жасады
- Е. дұрыс жауабы жоқ

67. Кіші германдықтардың XIX ғ. 80 жылдары шығармалары Пруссияның милитаристік бағытына қалай қарады?

- А. жақтаған жоқ
- В. өздерін бейтарап ұстады
- С. оны бірден-бір «шынайы саясат» ретінде дәріптеді
- Д. оны сынады
- Е. дұрыс жауабы жоқ

68. Ұлы германдық бағыт:

- А. кіші герман мектебін жақтады
- В. Бавария, Рейн облыстарының православие өкілдері
- С. Франкфурт мектебін жақтады
- Д. Франкфурт мектебіне қарсы болды
- Е. кіші герман мектебіне қарсы болды, өкілдері Бавария, Вюртемберг, Рейн облыстарының католик тарихшылары

69. Варшава мектебі қашан қалыптасты?

- А. XVII ғ.
- В. XIX ғ. 70-жж.
- С. XVIII ғ. бірінші жартысы
- Д. XVIII ғ. екінші жартысы
- Е. XX ғ. Басы

70. Варшава мектебі қандай ағыммен байланысты болды?

А. саяси

В. ағылшын позитивизімімен

С. романтикалық бағыт ұстады

Д. варшавалық позитивизм атына ие болған мәдени-идеологиялық

Е. жауаптардың бәрі дұрыс

71. Генри Томас Бокльдің еңбегін атаңыз?

А. «Англиядағы өркениет тарихы»

В. «Неміс идеологиясы»

С. «Француз революциясы»

Д. «Наполеон»

Е. дұрыс жауабы жоқ

72. Ресейде Ағарту тарихнамасының негізін салуға көп еңбек сіңірген кім?

А. М. Щербатов

В. М. Ломоносов

С. Г. Байер

Д. Э. Гиббон

Е. В. Н. Татищев

73. XIX ғ. бірінші ширегінде пайда болған жаңа әдеби жанр:

А. тарихи роман

В. жылнамалар

С. тарихи әндер

Д. позитивистік

Е. бәрі дұрыс

74. Тарихи сананы басқаша қалай айтады:

А. тарихи таным

В. қоғамның ұжымдық санасы

С. қоғамдағы ағымдар

Д. идея

Е. идеология

75. Ғылыми-тарихи білімнің ерекше саласы ретінде тарих методологиясының анықтамасын алғаш рет негіздеген А. С. Лаппо-Данилевскийдің еңбегін атаңыз?

А. «Тарихты үйренуге кірімпе»

- В. «Жалпы тарих хабаршысы»
- С. «Тарих методологиясы»
- Д. «Тарихи шолу»
- Е. Бәрі

76. Сыни әдістің негізін қалаған неміс ғалымы:

- А. Г. Б. Нибур
- В. И. Тэн
- С. К. Лампрехт
- Д. Ш. Сеньобос
- Е. Ш. Ланглуа

77. Санкт-Петербург университетінің тарихи қоғамы қашан құрылды?

- А. 1755 ж.
- В. 1780 ж.
- С. 1880 ж.
- Д. 1890 ж.
- Е. 1900 ж.

78. Санкт-Петербург университетінің тарихи қоғамының қандай бөлімдері болды?

- А. орыс тарихы және жалпы тарих
- В. тарихнама
- С. деректану
- Д. деректану, әлеуметтану
- Е. ежелгі Русь тарихы және Ресей тарихы

79. Санкт-Петербург университетінің тарихи қоғамы қандай журнал шығарды?

- А. «Колокол»
- В. «Древняя Российская Вивлиофика»
- С. «Современник»
- Д. «Историческое обозрение»
- Е. «Сибирский вестник»

80. Маркс қай еңбегінде Гегельдің теорияларын сынады?

- А. «Коммунистік партия манифесі»
- В. «Гегельдің құқық философиясына сын»
- С. «Гот бағдарламасына сын»

- Д. «Неміс идеологиясы»
- Е. дұрыс жауабы жоқ

81. Гегельдік жүйенің негізі:

- А. идеалистік бағыт
- В. позитивистік бағыт
- С. дінтану
- Д. диалектиканың әмбебап заңдары
- Е. бәрі дұрыс

82. Гердер тарихты қалай сипаттады?

- А. «өзгеріс тарихы»
- В. баламалы
- С. сыни тарих
- Д. романтикалық
- Е. позитивистік

83. Ағылшын және шотланд Ағартуына кімдердің ықпалы болды?

- А. кіші герман мектебінің
- В. француз философтарының, әсіресе Вольтердің
- С. Геттинг мектебінің
- Д. поляктардың
- Е. дұрыс жауабы жоқ

84. XVI-XVII ғасырларда Европалық мәдениетте қандай принцип қалыптасты?

- А. таным принципі
- В. историзм
- С. тарихи сана
- Д. таптық тәсіл
- Е. өркениет

85. XVII ғасыр философтары қоғамның құрылуы ненің нәтижесі деп саналды?

- А. қоғамдық сананың
- В. адамгершіліктің
- С. адамдар арасында бекітілетін қоғамдық шарттың
- Д. ант берудің
- Е. әскери тәртіптің

86. Тарих қандай ғылым?
А. жаратылыстану ғылымына жатады
В. саясаттану
С. нақты ғылым
Д. жеке оқиғалар мен құбылыстарды зерттейтін эмпирикалық ғылым
Е. әлеуметтануға жақын
87. Романтизм Европа елдеріндегі қандай оқиғалармен сәйкес келді?
А. ұлттық қозғалыстар, ұлттық мемлекеттердің құрылуы
В. саяси партиялардың құрылуы
С. тарихи мектептердің пайда болуымен
Д. таптық идеологиямен
Е. дұрыс жауабы жоқ
88. XVIII ғасырларда тарихи шығармалардың авторлары негізінен кімдер болды?
А. ауызша тарих айтушылар
В. ағартушылар ғана
С. әншілер, музыканттар
Д. ғалымдар
Е. философтар, антиквар-коллекция жинаушылар, публицистер, әдебиетшілер, т.б.
89. XVIII ғасырда Францияда кімдердің арасында айтыс болды?
А. «германистер» мен «романистер»
В. философтар мен тарихшылар
С. Оксфорд және Кіші герман мектебі
Д. Кембридж және Ұлы герман мектебі
Е. дұрыс жауабы жоқ
90. Н. Я. Данилевский қанша мәдени-тарихи типтерді көрсетті?
А. 21
В. 20
С. 30
Д. 10
Е. 15

91. Н. Я. Данилевский еңбегін атаңыз?

- А. «Закат Европы»
- В. «Россия и Европа»
- С. «Французская революция»
- Д. «Постижение истории»
- Е. «История Российская»

92. Тарихнама қандай ғылым?

- А. жаратылыстану
- В. қоғамдық
- С. тарихи ғылымдардың тарихын зерттейтін
- Д. нақты
- Е. жалпы

93. Тарих методологиясы нені жасайды?

- А. өткен тарих туралы білімнің принциптері мен құралдарын
- В. тәсілдерді
- С. қоғамдық теорияларды
- Д. тұжырымдарды
- Е. пайымдамаларды

94. Жаңа дерек тарихнамалық фактіге жата ма?

- А. ол міндетке кіреді
- В. жоқ
- С. ол тарихнама пәні
- Д. объект
- Е. субъект

95. XIX ғасырда дүниежүзілік тарихты кезеңдерге бөлу қандай теорияларға байланысты болды?

- А. экономикалық
- В. экологиялық
- С. қоғамдық
- Д. саяси
- Е. дұрыс жауабы жоқ

96. Европоцентризм принципін әлсіреткен тұжырымдама:

- А. романтизм
- В. күрделі қоғам ретіндегі жергілікті өркениет тұжырымдамасы
- С. марксизм

- Д. позитивизм
- Е. бәрі

97. Гиббон билік кімнің қолында болу керек деді?

- А. дворяндар мен ақсүйектердің
- В. буржуазияның
- С. жұмысшылардың
- Д. шаруалардың
- Е. қолөнершілердің

98. И. Шиллер адамзат тарихының басты белгісі не деді?

- А. өркениет
- В. идеология
- С. экономиканың дамуы
- Д. мәдени және ғылыми прогресс
- Е. бәрі

99. 1789-1830 жылдары АҚШ өкіметінің қызметін жинақтаған жинақ:

- А. «Американ тарихы»
- В. «Американың мемлекеттік құжаттары»
- С. «Адам құқы туралы билль»
- Д. «Массачусетстегі бүлік тарихы»
- Е. бәрі дұрыс

100. 1860 жылдары АҚШ-та қанша тарихи қоғам болды?

- А. 70
- В. 80
- С. 90
- Д. 111
- Е. 215

101. Декарт метафизикасын сынаған кім?

- А. Вольтер
- В. Шатобриан
- С. Гоббс
- Д. Гегель
- Е. Маркс

102. Этатист (французша etat – мемлекет) деп қандай ойшылды айтады?

А. Рухани құндылықтарды жинақтаған ойшыл

В. Адамгершілікті негізге алған

С. Эстетиканы

Д. Мемлекет теорияларын жасаған

Е. Адам өмір сүруінің жоғарғы әлеуметтік құндылығы ретінде мемлекетті сипаттаған ойшыл

103. 1764 жылы Гёттинген университетінде тарих институтының негізін қалаған:

А. Август Людовиг Шлёцер (1735-1809)

В. Иоган Кристоф Гаттерер (1727-1799)

С. Георг Форстер (1754-1794)

Д. Август Айн зидель (1754-1837)

Е. Юстус Мёзер (1720-1794)

104. Август Шлёцердің орыс тарихына баса назар аударғыны белгілі. Ресей тарихы терең зерттеу үшін еуропалық ғылымдарда алғаш рет қандай қоғам құрды?

А. Орыс тарихын зерттеу ұйымын Францияда құрды

В. Үйірмелер

С. Мектептер

Д. Орыс тарихын зерттеу Қоғамын Германияда құрды

Е. Баспа

105. Неміс Якобиншілдігі Франциядағыдай радикалды саяси топ болған жоқ, ол

А. әдеби бағыт болды

В. саяси бағыт

С. радикалды бағыт

Д. ағарту

Е. философиялық

106. Тарихи анализ қандай категорияға сүйенеді?

А. Сана, таным, пайымдама

В. Пайымдама, теория заңдылық

С. Түсінік, ереже, аксиома

Д. Тұжырымдамалар түсініктер қоғамды тану әдістері

Е. Методология, әдіс, тәсіл

107. А. Барнавтың тарихи қалыптасуына кімдер әсер етті?

- А. Монтескье, физиократтар
- В. Вальтер, Руссо
- С. Савиньи, Тюрго
- Д. Д. Грот, эрудиттер
- Е. Д. Рассел, Д. Бэнкрофт

108. XVIII ғасырда Ұлыбритания территориясындағы философиялық ілімдерді кімнің атымен байланыстырады?

- А. Дидро
- В. Дж. Локк
- С. Гоббс
- Д. Бэкон
- Е. Юм

109. Британ философы Джордж Беркли Локктың сенсуализмі негізінде не құрды?

- А. Материализм
- В. Скептицизм
- С. Имматериализм
- Д. Диамат
- Е. Истмат

110. Берклидің имматериализмнен Давид Юм қандай теориясын жасады?

- А. Гносеология
- В. Эмпиризм
- С. Маркизм
- Д. Агностикалық «толық скептицизм»
- Е. Прогрес теориясы

111. Юмның «толық скептицизмін», Локктың идеялардың шығу тегі теориясын сынаған кім?

- А. Спиноза
- В. Вольтер
- С. Монтескье
- Д. Ламетри
- Е. Томас Рид

112. Аристотельдің мемлекетті жіктегенің қабылдай отырып, Татщев басқарудың қандай үш формасын көрсетті:

- А. Демократия, аристократия, монархия
- В. Конституциялық монархия, тоталитаризм, олигархия
- С. Демократия, автократия, самодержавие
- Д. Аристократия, олигархия, тоталитаризм
- Е. Монархия, самодержавие, олигархия

113. Сібір тарихын жазған?

- А. М. Ломаносов
- В. Г. Миллер
- С. М. Щербатов
- Д. И. Болтин
- Е. Грановский

114. «Петербургтен Москваға саяхат» еңбегінің авторы?

- А. Г. Миллер
- В. И. Болтин
- С. А. Радищев
- Д. М. Щербатов
- Е. Грановский

115. Н. И. Новиков Руссоның қандай қағидасына келіспеді?

- А. Материалдық өндірісті дамыту керек
- В. Рухани құндылықтардың қажеті жоқ
- С. Эстетикалық тәрбие
- Д. Материалдық өндіріс пен рухани мәдениеттердің дамуы қоғам мен адамға кері әсер етеді
- Е. Мәдениеттің дамуы адамға дұрыс әсер болды.

116. Н. Новиковтың пайымдасы қандай?

- А. Өркениет жетістіктері өткен ғасырда
- В. Адамзаттың «алтын ғасыры» өтіп кетті
- С. Өркениет жетістіктерімен адам дамыды «алтын ғасыр» өткен
- Д. Өркениетті қоғам орта ғасырда болды
- Е. өркениеттің жетістіктерімен қоғам нығаяды, адамзаттың «алтын ғасыры» өткенде емес болашақта

117. Н. Новиковтың орыстың қоғамдық-тарихи ойының өкілдеріне тарихнамалық баға берілген 1772 жылы шыққан еңбегін атаңыз:

- А. «Россия жазушылары туралы тарихи сөздіктің тәжірбиесі»
- В. «Жалпы сауда туралы»
- С. «Сөздер»
- Д. «Ресей тарихы»
- Е. «Шотландия тарихы»

118. 1779-1789 жылдары Новиков Москва университетінің типографиясын басқарғанда қандай газеттер шығарды?

- А. «Колокол», «Сибирский вестник»
- В. «Московские ведомости» және «Прибавление к московским ведомостям»
- С. Записки ПГО
- Д. «Пчела», «Живописец»
- Е. «Кошелек»

119. Позитивист философтардың еңбектері нәтижесінде қандай жаңа пән пайда болды?

- А. Тарихи философия
- В. Психология
- С. элеуметтану (социология)
- Д. Геосаясат
- Е. Статистика

120. XVIII ғасыр тарихқа қалай енді?

- А. Физика ғасыры
- В. Таза ой
- С. Христиан
- Д. Философия ғасыры
- Е. Биотехнология

121. М. М. Щербатов өз еңбектерінде қандай теорияларға сүйенді?

- А. Саяси құқық
- В. Психологиялық прогресс теориясы
- С. Өзектік уақыт теориясы
- Д. Имматериализм, саяси құқық
- Е. Табиғи құқық және қоғамдық келісімшарт теориясы

122. М. М. Щербатовтың жеті томдық еңбегі:

- А. «Ресейлік тарих»
- В. «Парсы хаттары»

- С. «Франция тарихы туралы хаттар»
- Д. «Қысқаша Ресей жылнамасы»
- Е. «Петербургтен Москваға саяхат»

123. Н. Новиков 1769 – 1774 қандай сатиралық журналдар шығарды?

- А. «Пчела»
- В. «Колокол», «Современник»,
- С. «Трутень», «Живописец», «Кошелек»
- Д. «Молния», «Кошелек»
- Е. «Трактир», «Живописец»

124. Францияда қоғамдық ойдағы мәдени-идеологиялық қозғалыс – Ағарту қашан басталды және қандай жағдайда дамыды?

- А. XVII ғ. ортасында
- В. XVIII ғ. 10 жылдарыны ортасы – феодалдық – абсолюттік дағдарыс жағдайында дамыды.
- С. VI ғ. аяғы – XII ғ. басы
- Д. XVII ғасырда Людовик тұсында
- Е. XVIII ғасырда XVI Людовик тұсында

125. Француз Ағартуында жетекші орын алған:

- А. Психология
- В. Метафизика
- С. Геосаясат
- Д. әлеуметтік философия
- Е. География

126. Ламетри мен Гольбах бойынша «материализмнің» негізгі қарсыласы:

- А. Идеализм
- В. Имматериализм
- С. Марксизм
- Д. Скептицизм
- Е. Спиритуализм

127. О. Тьери, Ф. Гизо, Ф. Минье, А. Тьер қызметімен байланысты қандай мектеп қалыптасты?

- А. Либералды тарихи мектеп
- В. Құқық мектебі
- С. Шотланд мектебі
- Д. Кембридж мектебі
- Е. Консервативтік

128. Н. Данилевский қанша мәдени-тарихи типтерді көрсетті?

- А. 5
- В. 8
- С. 10
- Д. 20
- Е. 22

129. Н. Данилевскийдің пікірінше Ресей мен Батыстың арасы қандай?

- А. жақсы
- В. қателіктері көп
- С. байланысы жақсы
- Д. өзара түсінбеушілік бар
- Е. геосаяси жағдайдың әсері бар

130. Н. Н. Кареев (1850 – 1931) қай тарихи оқиғаны зерттеді?

- А. Ұлы Француз революциясы
- В. Ағылшын буржуазиялық революциясы
- С. Өнеркәсіп төңкерісі
- Д. АҚШ-тағы азамат соғысы
- Е. Ресей экономикасы

131. Тарихнаманың басты деректері:

- А. Лабораториялық жұмыстар
- В. Тарихшылардың еңбектері
- С. Мақалалар
- Д. Жазбалар, құжаттар
- Е. Фото, фонокұжаттар

132. Американдық тарихнама хроникадан басталатыны белгілі. Әйгілі хронистерін атаңыз:

- А. А. Айнзидель, Г. Форстер
- В. Ф. Палгрев, А. Мюллер
- С. Капитан Джон Смит, Джон Уинтроп, т.б.
- Д. Д. Рикардо, И.Бентам
- Е. И. Фихте, Ж.Местр

133. Б. Франклиннің памфлетін атаңыз:

- А. «Құл саудасы туралы»
- В. «Мартин Иден»
- С. «Германиядағы шаруалар соғысының тарихы»

- Д. «Сібір тарихы»
- Е. «Ресей тарихы»

134. 1848 жылы Франциядағы революцияны Грановский қалай қарастырды?

- А. Жаңа замандағы алғашқы революция
- В. өнеркәсіптегі төңкеріс
- С. әлеуметтік тоқырау
- Д. Қазіргі заманғы «әлеуметтік революцияның» бастамасы
- Е. Қазіргі замандағы өркениет

135. Франк – Прусс соғысына Кіші Герман тарихшылары қалай қарады?

- А. Германия әділетсіз соғыс жүргізді
- В. Демократиялық бағыт ұстады
- С. Либералды бағыт ұстады
- Д. Консервативті бағыт ұстады
- Е. Германия жағынан соғыс әділетті болды

136. Ұлы германдық католик тарихшыларының орталығы:

- А. Рейн жағалары
- В. Бонн, Германияның солтүстік жерлері
- С. Вена, Германияның оңтүстігіндегі католик жерлері
- Д. Германияның шығысы
- Е. Германияның батысы

137. К. Лампрехт методологиясында қандай идея басым болды?

- А. Коммунистік
- В. Позитивистік
- С. Демократиялық
- Д. Консервативтік
- Е. Либералды

138. К. Ламперхт тарихтың қозғаушы күші деп нені нені көрсетті?

- А. Саяси мәдениеттің дамуы
- В. Геосаяси жағдайы
- С. әлеуметтік психиканың дамуы
- Д. Халықтың санасы
- Е. Революция

139. Прогресс заңы туралы Чернышевскийдің пайымдамасы:

- A. Прогресс заңы тарихи ұзақ уақыт кескінінде ғана негізделеді
- B. Прогресс заңы қысқа уақыт болады
- C. Прогресс заңы белгілі аймаққа тән
- D. Прогресс заңы бес жылға негізделеді
- E. Дұрыс жауабы жоқ

140. «Ұлы революциялар ешқашан халықтың кінәсінен емес, әрқашан өкіметтің кінәсінен болды», - деп Ұлы Француз революциясы туралы бұл сөздерді айтқан кім?

- A. Ф. Шиллер
- B. Гердер
- C. Местр
- D. И. Гёте
- E. Кареев

141. Ұжымдық психологияның дамуы негізінде қоғамның экономикалық, әлеуметтік және интеллектуалды жағдайының синтезін беруге тырысқан К. Ламперхтың 1905 жылы ағылшын тіліне аударылып шыққан кітабы:

- A. «АҚШ тарихы»
- B. «Реконструкцияның саяси және экономикалық тарихы»
- C. «АҚШ-тағы социализм тарихы»
- D. «Тарих деген не?» («Что есть история?»)
- E. «Америкадағы Интерноционал»

142. Н. И. Кареевтің 7 томдық еңбегін атаңыз:

- A. «АҚШ-тағығы социализм тарихы»
- B. «Америкадағы Интерноционал»
- C. «Реконструкцияның саяси және экономикалық тарихы»
- D. «АҚШ тарихы»
- E. «Жаңа замандағы Батыс Европа тарихы»

143. Каталон зерттеу институты қай жылы, қай қалада ашылды?

- A. 1907 жылы Барселонада
- B. 1908 жылы Римде
- C. 1909 жылы Флоренцияда
- D. 1910 жылы Вашингтонда
- E. 1915 жылы Мадридте

144. 1876 – 1878 жылдары Каталония тарихына арналған 9 томдық еңбекті және авторын атаңыз?

А. Ф.Маргаль «1873 ж. Республика тарихы»

В. Антонио Бофарул «Каталонидің сын тарихы (азаматтық және шіркеулік)»

С. Хосе Меса Д. Альтамира «Испания және испандық өркениеттің тарихы»

Е. Дұрыс жауабы жоқ

145. Франциядағы либералды тарихи мектептің қалыптасуы кімдердің атымен байланысты?

А. Шатобриан, Местр, Бональд, т.б.

В. Ф. Бёрк, Т. Карлейль

С. Ф. Савьини, Токвиль, Мишле

Д. О. Тьерри, Ф. Гизо, Ф. Минье, А. Тьер

Е. Л. Ранке, В. Скотт, В. Гюго

146. Романтизм тарихшылары мен жазушылары неге көбірек көңіл бөлді?

А. Жеке санаға, адамның ішкі жан дүниесіне

Б. Ұжымдық санаға

С. Тарихи танымға

Д. Дінге

Е. Поэзияға

147. «Өркениет» термині қашан пайда болды?

А. XV ғ. Англияда

В. XVIII ғ. Францияда

С. XIX ғ. АҚШ-та

Д. XIX ғ. Испанияда

Е. XVI ғ. Грецияда

148. Уақыты жағынан алсақ мәдениет өркениеттен үлкен бе, әлде кіші ме?

А. Өркениет мәдениеттен үлкен

В. Екеуі тең

С. Мәдениет өркениеттен үлкен

Д. Аралары 5 мың жыл

Е. Аралары 20 мың жыл

149. Л. Морганның еңбегін атаңыз:

- А. «Тарих үшін шайқастар»
- В. «Өркениеттің қақтығысуы»
- С. «Россия және Европа»
- Д. «Ежелгі қоғам» (1877)
- Е. «Түрлердің шығуы» (1859)

150. Мерзімдер теориясын жақтаушылардың дүние туралы түсініктері қандай болды?

- А. Дүние атомдардан тұрады
- В. Аристотель еңбектеріне сүйенеді
- С. Нақты түсінік болған жоқ
- Д. Адам психикасын түсінді
- Е. Оймен қатар адамдар сезімдері – эмоция, интуицияның маңызын айтты

151. «Сібір Прометейі» деген атқа ие болған тарихшы, этнограф, географ кім?

- А. Ш. Уәлиханов
- В. Г. Потанин
- С. Семенов-Тяньшанский
- Д. Хосе Меса
- Е. Г. Миллер

152. Шығыс Түркістанға ислам дінінің енуі туралы еңбекті кім жазды?

- А. Ш. Уәлиханов
- В. Г. Потанин
- С. Семенов-Тянь-Шанский
- Д. Хосе Меса
- Е. Г. Миллер

153. «Тарихқа көзқарас және Ост-Индияның қазіргі жағдайы» атты еңбектің авторы кім?

- А. Фишер
- В. Г. Потанин
- С. Семенов-Тяньшанский
- Д. Хосе Меса
- Е. Н. А. Добролюбов

154. Ф. Лоренц Үндістан мен Қытайды «тарихи ел емес» деп есептегені үшін оны сынаған орыстың революционер-демократын атаңыз:

- А. Н. А. Добролюбов
- В. Г. Потанин
- С. Белинский
- Д. Чернышевский
- Е. Г. Миллер

155. Петербург университетінде шығыстану факультеті қай жылы ашылды?

- А. 1755 ж.
- В. 1800 ж.
- С. 1830 ж.
- Д. 1840 ж.
- Е. 1855 ж.

156. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі» (1914-1930) атты іргелі еңбектің авторы кім?

- А. Н. А. Добролюбов
- В. Г. Грум-Гржимайло
- С. Белинский
- Д. Чернышевский
- Е. Г. Миллер

157. Владивостоктағы Шығыстану институтын құруға ат салысқан:

- А. А. Позднеев
- В. Г. Грум-Гржимайло
- С. Белинский
- Д. Чернышевский
- Е. Г. Миллер

158. Шығыстанушы И. Н. Березин қандай университеттердің профессоры болған?

- А. Москва
- В. Лондон, Мадрид
- С. Қазан және Петербург
- Д. Кембридж
- Е. Киев

159. И. Н. Березин болған елдерді атаңыз:

- А. Испания, Англия
- В. Иран, Орта және Таяу Шығыста
- С. Иракта, Кувейтте
- Д. Греция, Түркия, Алжир
- Е. Германия, Италия

160. И. Н. Березиннің еңбегі:

- А. «Шығыс елдеріне саяхат»
- В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»
- С. «Россия және Европа»
- Д. «Ежелгі қоғам» (1877)
- Е. «Түрлердің шығуы»

161. Тибетке жасалған екі экспедиция және Қытай провинцияларында болғаннан кейін Г. Н. Потанин қандай еңбек жазды?

- А. «Шығыс елдеріне саяхат»
- В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»
- С. «Россия және Европа»
- Д. «Ежелгі қоғам» (1877)
- Е. «Қытай және Орталық Монғолияның Тангут-тибет аймағы»

162. Ресейде Жапония туралы мәліметтерді ғылыми түрде жүйелеген еңбектер қашан шыға бастады?

- А. XVII ғ.
- В. XVII ғ. ортасында
- С. XVIII ғ.
- Д. XIX ғ. басында
- Е. XX ғ. басында

163. Генерал Н. Н. Муравьев 1833 ж. Босфор жағалауына II Махмуд сұлтанға көмектесуге келген орыс әскерлеріне қолбасшылық жасаған. Ол Түркияның саяси жағдайы туралы қандай еңбек жазды?

- А. «1833 ж. Босфордағы орыстар»
- В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»
- С. «Россия және Европа»
- Д. «Ежелгі қоғам» (1877)
- Е. «Қытай және Орталық Монғолияның Тангут-тибет аймағы»

164. А. И. Богдановичтің еңбегінің шығуы патша өкіметінің Францияның отарлау саясатына қызығып, оның тәжірибесін Кавказға қолданбақшы болды. Осы еңбекті атаңыз:

- А. «1833 ж. Босфордағы орыстар»
- В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»
- С. «Россия және Европа»
- Д. «Қазіргі замандағы Алжир» (Спб., 1849)
- Е. «Қытай және Орталық Монғолияның Тангут-тибет аймағы»

165. Э. И. Эйхвальдтың орыс және шетел жағрафиятанушылар арасында кеңінен танымал еңбегі:

- А. «1847 ж. Алжирге саяхаттан үзінділер»
- В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»
- С. «Россия және Европа»
- Д. «Қазіргі замандағы Алжир» (Спб., 1849)
- Е. «Қытай және Орталық Монғолияның Тангут-тибет аймағы»

166. Алжирді жаулау туралы толығырақ зерттеген демократиялық пиғылдағы орыс офицерлері:

- А. А. Позднеев
- В. Г. Грум-Гржимайло
- С. Белинский
- Д. А. И. Беренс, В. М. Аничков
- Е. Г. Миллер

167. Қытайдағы халық қозғалыстарына, тайпиндер көтерілісіне баса назар аударған орыстың революционер-демократын атаңыз:

- А. Н. А. Добролюбов
- В. Г. Потанин
- С. Белинский
- Д. Н. Г. Чернышевский
- Е. Г. Миллер

168. И. Герценнің Британ отаршыларын әшкерелеген бірқатар мақалалары қай журналда жарияланды?

- А. «Юманите»
- В. «Отечественные записки»
- С. «Колокол»
- Д. «Русский инвалид»
- Е. «Современник»

169. Үндістандағы көтерілісшілерге қатаң жаза қолдануға шақырған баспасөздерді кінәлаған А. И. Герценнің мақалалары қайда жарияланды?

- А. «Юманите»
- В. «Отечественные записки»
- С. «Колокол»
- Д. «Русский инвалид»
- Е. «Современник»

170. XIX ғасырдың 60-80-жылдары Орталық Азия елдеріне бірнеше рет экспедиция жасаған саяхатшы, географ:

- А. Н. А. Добролюбов
- В. Г. Потанин
- С. Белинский
- Д. Н. Г. Чернышевский
- Е. Пржевальский

171. Орыс-жапон қатынасы, жапондардың өмір салты, басқарма жүйесі, әлеуметтік қатынасы туралы еңбектер жазған орыс тарихшысының бірі:

- А. Н. А. Добролюбов
- В. Г. Потанин
- С. М. И. Венюков
- Д. Н. Г. Чернышевский
- Е. Пржевальский

172. Тұжырымдама (концепция) деген не?

- А. көзқарастар жүйесі, қандай да бір теорияның негізгі идеясы
- В. діни пайымдамалар
- С. нақты міндетті шешу жолындағы қозғалысты бейнелейді
- Д. рухани құндылықтар жүйесі
- Е. жоғарыдағының бәрі дұрыс

173. Теологиялық принцип дегеніміз не?

- А. көзқарастар жүйесі, қандай да бір теорияның негізгі идеясы
- В. діни пайымдамалар
- С. тарихи процесте анықталған, нақты міндетті шешудегі қозғалысты бейнелейтін, алдын ала анықталған мақсатты талдау
- Д. рухани құндылықтар жүйесі
- Е. нақты міндетті шешу жолындағы қозғалысты бейнелейді

174. Анархизм деген не?

- А. көзқарастар жүйесі, қандай да бір теорияның негізгі идеясы.
- В. әлеуметтік-саяси ілім. Мемлекеттік билік пен саяси күрестің жағымды рөлін жоққа шығарады
- С. тарихи процесте анықталған, нақты міндетті шешудегі қозғалысты бейнелейтін, алдын ала анықталған мақсатты талдау
- Д. рухани құндылықтар жүйесі
- Е. халық қозғалысын бейнелейді.

175. Жаңа замандағы Алжир тарихының маңызды бөлігі:

- А. Арабтардың мәдениетін зерттеу
- В. Мемлекет теориясы
- С. Рухани құндылықтар жүйесі
- Д. Францияның осы елде жүргізген отарлау соғысы болды.
- Е. Ауызша тарих

176. Ж. Боден климат жөнінде не айтты?

- А. адамзат қоғамы дамуындағы негізгі күшке жатады
- В. адамзат қоғамы дамуындағы негізгі күшке жатпайды
- С. таптық күштерге әсер етеді
- Д. мәдениетке ықпалы жоқ
- Е. барлық жауабы дұрыс

177. А. Р. Тюрго қоғам дамуын мынадай үш сатыға бөлді:

- А. алғашқы қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық
- В. аңшылар мен термешілер; мал шаруашылығындағы халықтар; егіншілер
- С. капиталистік, индустриалды, постиндустриалды
- Д. феодалдық, капиталистік, коммунистік
- Е. дұрыс жауабы жоқ

178. XIX ғ. аяғында Индонезияда болған орыс саяхатшысы, «Вулкандар елінде» атты еңбектің авторы:

- А. Н. А. Добролюбов
- В. Г. Потанин
- С. Пржевальский
- Д. Н. Г. Чернышевский
- Е. О. Л. Щербатова

179. «Санкт-Петербург ведомостілері» газеті қай жылы шықты?

А. 1727

В. 1755

С. 1830

Д. 1840

Е. 1855

180. XVIII ғ. Әли бей тұсындағы Сириядағы көтеріліс туралы жазбалар жазған теңіз офицері:

А. Ф. Шиллер

В. С. И. Плещеев

С. Местр

Д. И. Гёте

Е. Кареев

181. Африка туралы жазбалар Ресейде XIX ғ. шыға бастады. Оны құрастырған саяхатшыларды атаңыз:

А. Н. А. Добролюбов

В. Г. Потанин, С. И. Плещеев

С. В. М. Головнин, И. А. Гончаров, А. К. Булатович

Д. Пржевальский, Н. Г. Чернышевский

Е. О. Л. Щербатова

182. 1865 ж. шыққан А. К. Казембек еңбегін көрсетіңіз:

А. «1833 ж. Босфордағы орыстар»

В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»

С. «Россия және Европа»

Д. «Баб және бабидтер»

Е. «Қытай және Орталық Монғолияның Тангут-тибет аймағы»

183. 1894 жылы орыс тілінде «Позитивтік философия курсының» 1-томы шықты. Оның авторы кім?

А. О. Конт

В. Гердер

С. Местр

Д. И. Гёте

Е. Кареев

184. Бірінші түрік академиясы ретінде Стамбулда қай жылы қандай комитет ашылды?

- А. 1727 ж. Салық комитеті
- В. 1851 ж. Білім Комитеті (Энджумени-и даныш)
- С. 1830 ж. Ғылым
- Д. 1840 ж. Бақылау
- Е. Дұрыс жауабы жоқ

185. Түркиядағы Білім Комитетінің мақсаты не?

- А. европалық мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстарды өркендету
- В. европалық одақтардың пайда болуы
- С. ғылымның түрлі саласы бойынша түрік тіліндегі кітаптарды шығару, түрік тілін дамыту
- Д. университеттерде түрік тілін оқыту
- Е. ұлттық мемлекеттерді құру

186. 1851-1860 жылдары Стамбулдың типографияларында шыққан кітаптар қандай сипатта болды?

- А. діни
- В. саяси
- С. мәдени
- Д. құқық
- Е. зайырлы

187. Ағарту істері мақсатымен Түркияда құрылған зиялылар бірлестігі:

- А. «Османдық ағарту қоғамы», «Кітап қоғамы»
- В. «Білім қоғамы»
- С. «Мәдени қоғам»
- Д. «Спорт қоғамы»
- Е. «Ғылым қоғамы»

188. 1847-1852 жылдары Бейрутте ғылым мен өнердің сириялық қоғамы, 1857 жылдары сириялық ғылыми қоғам құрылды. Оның мүшелерінің мүддесі қандай?

- А. европалық мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстарды өркендету
- В. араб тілі мен мәдениеті, тарихын зерттеу, европалық мәдениет пен ғылыми ойды көрсету
- С. ғылымның түрлі саласы бойынша түрік тіліндегі кітаптарды шығару, түрік тілін дамыту

- Д. университеттерде түрік тілін оқыту
- Е. ұлттық мемлекеттерді құру

189. Қытайда Батыс мәдениеті мен ағартуын насихаттауда Янь Фу белсенді қызмет етті. Ол 1897 ж. Тяньцзинде қандай газет шығарды?

- А. «Жинминь Жибао»
- В. «Асахи симбун»
- С. «Иомури»
- Д. «Говэнь бао»
- Е. «Тюо симбун»

190. XIX ғасыр аяғында Қытайда «әшкерелеу романдары» нені сынады?

- А. феодалдық тәртіптің түрлі жақтарын
- В. капитализмді
- С. діни ағымдарды
- Д. сепаратизмді
- Е. барлық жауабы дұрыс

191. Жапон ағартушысы Юкити Фукудзава еңбектері:

- А. «Қытай және Орталық Монғолияның Тангут-тибет аймағы»
- В. «Батыс Монғолия және Орынхай өлкесі»
- С. «Россия және Европа», «Шығыс елдеріне саяхат»
- Д. «Қазіргі замандағы Алжир»
- Е. «Бәрі әлем елдері туралы», «Ғылымға шақыру», «Өмірбаян»

192. Руссо мен француз энциклопедистерін жақтаған жапон ағартушысы:

- А. Токугава
- В. Сэн Катаяма
- С. Темин Накаэ
- Д. Котоку
- Е. Сэйюкай

193. Бабурдың еңбегі:

- А. «Бабыр-наме»
- В. «Рүстем-Дастан»
- С. «Шах-наме»
- Д. «Акбар-наме»
- Е. «Тахир-Зохраб»

194. Токиода Ғылым Академиясы қашан ашылды?

- A. 1727
- B. 1755
- C. 1830
- D. 1840
- E. 1879

195. Классикалық саяси экономия өкілі А. Смит «үш саты» теориясын жақтап, адамзат тарихын былай бөлді:

- A. алғашқы қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық
- B. термешілер, мал шаруашылығындағы халықтар
- C. жабайы (аңшылық), мал шаруашылығы, егіншілік
- D. феодалдық, капиталистік, коммунистік
- E. капиталистік, индустриалды, постиндустриалды

196. Гегель тарихи үрдісті қалай сипаттады?

- A. ол тарихи оқиғалар
- B. қоғамдағы ұстанымдар
- C. өмірлік ұстанымдар
- D. ақыл-ой, идеяның шексіз таралуы
- E. идеология үстемдігі

197. К. Маркс «Капиталымен» жұмыс істей отырып, көшпелілер туралы мынадай пайымдама жасады:

- A. олар егіншілікпен айналыспады
- B. оларда мемлекет дамыды
- C. әмбебап мемлекеттер болды
- D. саяси мәдениеті жоғары болды
- E. көшпелілер даму деңгейі «тарихқа дейінгі» кезден жоғары

198. Хантингтон «Өркениет және климат» (1915) еңбегінде қандай теорияны дамытты?

- A. адам энергиясына климаттың ықпалы туралы ұлттық және реакциялық теорияны
- B. мәдениет туралы теорияны
- C. мемлекет теориясын
- D. ұлттық тарихты
- E. мезгілдер теориясын

199. «Жұмысшы табының диктатурасы» формуласы алғаш рет қай еңбекте айтылды?

А. К. Маркс «1848-1850 жж. Франциядағы тап күресі» және 5 наурыз 1852 жылы И. Вейдемейерге хатында

В. К. Маркс «Капитал»

С. Ф. Энгельстің бірқатар еңбектерінде

Д. В. И. Ленин «Империализм – капитализмнің жоғары сатысы»

Е. Тәуелсіздік Декларациясында

200. XX ғ. басындағы Коммонсов-висконсин мектебі тарихшыларының зерттеу объектісі:

А. экономикалық мәселелер, Америкадағы жұмысшы қозғалысы

В. мәдениет мәселелері, чартистер қозғалысы

С. саяси тарих

Д. рухани құндылықтар

Е. зиялылар туралы.

Тест жауаптары

1.А.; 2.А.; 3.С; 4.Е; 5.А; 6.А; 7.Д; 8. А; 9. С; 10. Д; 11.В; 12.А; 13.Е; 14.С;15.В; 16.С; 17.А; 18.А; 19.Е; 20.С; 21.А; 22.Д; 23.В; 24.А; 25.Е; 26.Д; 27.С; 28.В; 29.Е; 30.А; 31.Д; 32.В; 33.С; 34.Е; 35.А; 36.В; 37.Д; 38.А; 39.Д; 40.А; 41.С; 42.В; 43.Е; 44.В; 45.С; 46.Е; 47.В;48.А; 49.Д; 50.Е; 51.С; 52.А;53.В; 54.Д; 55.В; 56.Е; 57.А; 58.С; 59.В; 60.С; 61.С; 62.Е; 63.А; 64.Е; 65.В; 66.А; 67.С; 68.Е; 69.В; 70.Д; 71.А; 72.Е; 73. А; 74.В; 75.С; 76.А; 77.Д;78.А; 79.Д; 80.В; 81.Д; 82.А; 83.В; 84.А; 85.С; 86.Д; 87.А; 88.Е; 89.А; 90.Д; 91.В; 92.С; 93.А; 94.С, 95.А; 96.В; 97.А; 98.Д; 99.В; 100.Д; 101.С; 102.Е; 103.В; 104.Д; 105.А; 106.Д; 107.А; 108.В; 109.С; 110.Д; 111.Е; 112.А; 113.В; 114.С; 115.Д; 116.Е; 117.А; 118.В; 119.С; 120.Д; 121.Е; 122.А; 123.С; 124.В; 125.Д; 126.Е; 127.А; 128.С; 129.Д; 130.А; 131.В; 132.С; 133.А; 134.Д; 135.Е; 136.С; 137.В; 138.С; 139.А; 140.Д; 141.Д; 142.Е; 143.А; 144.В; 145.Д; 146.А; 147.В; 148.С; 149. Д; 150. Е; 151. В; 152. А; 153. Е; 154.С; 155.Е; 156.В; 157.А; 158.С; 159.В; 160.А; 161.Е; 162.Д; 163.А; 164.Д; 165.А; 166.Д; 167.Д; 168.В; 169.С; 170.Е; 171.С; 172.А; 173.С; 174.В; 175.Д; 176.А; 177.В; 178.Е; 179.А; 180.В; 181.С; 182.Д; 183.А; 184.В; 185.С; 186. Е; 187.А; 188.В; 189.Д; 190.А; 191.Е; 192.С; 193.А; 194.Е; 195.С; 196.Д; 197.Е; 198.А; 199.А; 200.А;

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

А) Оқулықтар және оқу құралдары:

Гутнова Е. В. Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.). М., 1985

Ерохин В. Н. Историография всеобщей истории. – Нижневартовск -2004

Историография истории Древнего Востока. СПб., 2002

Историография античной истории / Под ред. В. И. Кузицина. М., 1980

Историография Нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И. П. Дементьева. М., 1990

Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под ред. И. П. Дементьева и А. И. Патрушева. М., 2000

Косминский Е. А. Историография истории средних веков. М., 1963

Философия истории. Под ред. А. С. Панарина. М., 1999

Ә) Теориялық-әдіснамалық еңбектер, тарихшылардың жұмыстары, монографиялар, оқу құралдары

Авторские программы по гуманитарным и социально-экономическим дисциплинам. М., 1998

Алентьева Т. В. «Живая история» в США // Метаморфозы истории. Вып. 1. Псков, 1997

Алентьева Т. В. 88-й съезд Организации американских историков // Новая и новейшая история. 1997. № 2

Алпатов А. М. Политические идеи французской буржуазной историографии XIX в. М. 1949.

Американская историография внешней политики США 1945-1971 г.г. –М., 1972

Американская историография внутривнутриполитических проблем США в послевоенные годы. М. 1974

Арон Р. Избранное: Измерения исторического сознания. М., 2004

Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993

Афанасьев Ю. А. Историзм против эклектики. Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. М., 1980

Барг М. А. Категории и методы исторической науки. М., 1984

- Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987
- Барг М. А. Вопросы метода в современной буржуазной историографии // Вопросы истории 1972. №2
- Бесмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап ? // Одиссей. Человек... С.7-24
- Блок М. Апология истории, или ремесло историка. М., 1986
- Блок М. Феодалное общество. М. (Издательство им. Сабашниковых) 2003.
- Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. М. 1957.
- Блуменау С. Ф. От социально-экономической истории к проблематике массового сознания: Французская историография революции конца XVIII века (1945-1993). Брянск 1995.
- Боллингброк. Письма об изучении и пользе истории. М., 1978
- Болховитинов Н. Н. Новые тенденции в историографии ранней американской истории // Новая и новейшая история. 1986. № 3
- Болховитинов Н. Н. Объяснимый парадокс: Гражданская война и Реконструкция в американской и русской историографии // Исторический образ Америки. М. 1994
- Болховитинов Н. Н. Основные этапы и направления развития американской историографии внешней политики США // Вопросы истории. 1986. № 9
- Болховитинов Н. Н. Роль русских историков в становлении русистики в США // Вопросы истории. 2001. № 4
- Болховитинов Н. Н. Современная американская историография: новые течения и проблемы // Новая и новейшая история. 1969. № 6
- Болховитинов Н. Н. Становление исторической науки в США // История США. Т. 1. М. 1983
- Болховитинов Н. Н. США: проблемы истории и современная историография. М. 1980
- Болховитинов Н. Н. Теоретические и историографические проблемы Американской революции XVIII в. М. 1973
- Бородкин Л. И., Селунская Н. Б. Методы изучения социальной истории в американской историографии // История СССР. 1978. № 2
- Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. М. (Языки славянской культуры) 2002, 2 тома.
- Бурдах К. Реформация. Ренессанс. Гуманизм. М., 2004
- Буржуазные революции XVII - XIX вв. в современной зарубежной историографии. Отв. ред. И. П. Дементьев. М., 1986
- Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории. М., 2004

- Бэрг М. П. Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история. 1976. № 6
- Вайнштейн О. Л. Западноевропейская средневековая историография. М. – Л., 1964
- Вайнштейн О.Л. История советской медиевистики. 1917-1966гг. –Л.,1968
- Вайнштейн О. Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX-XX в.в. – Л., 1979
- Вебер М. Избранное: Образ общества. М., 1994
- Великие мыслители Востока. М., 1998
- Великие мыслители Запада. М., 1998
- Взожек В. Историография ака игра метафор: судьбы «новой исторической науки» // Одиссей, 2001. С. 60-86
- Виндельбанд В. История и естествознание. М., 1901
- Виноградов К.Б. Буржуазная историография первой мировой войны. – М., 1962
- Виноградов К. Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. Л., 1979
- Воронцов Г. А. Новейшей направления в буржуазной историографии ФРГ // ВИ. 1974. №9. С. 64-86
- Всемирная история. 500 биографий. М., 1998
- Гадамер Х. Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1988
- Гаджиев К. С. «Дедалус» о кризисе современной американской историографии // Вопросы истории. 1972. № 7
- Гаджиев К. С., Сивачев Н. В. О междисциплинарном подходе в современной буржуазной историографии США // Новая и новейшая история. 1977. № 6
- Гаджиев К. С., Сивачев Н. В. Проблемы междисциплинарного подхода и «новой научной» истории в современной американской буржуазной историографии // Вопросы методологии и истории исторической науки. Вып. 2. М. 1978
- Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада. М., 2002
- Гизо Ф. История английской революции. Т.1. СПб. 1868.
- Голдмен Э. Ф. Историки // Литературная история Соединенных Штатов Америки. Т. 2. М. 1978
- Грабски А. Ф. Фернан Бродель: Вопросы методологии истории // ННИ. 1990. №5

Грей Дж. Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности. М., 2003

Гулыга А. В. Искусство истории. М., 1980

Гульбин В.К. Проблемы историзма в исторической периодике США (1970 — 1980-е г.) // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Вып. 20. Томск, 1992

Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». М., 1993

Гусев В. В. Изучение новой истории стран Западной Европы и США в СССР, 1976-1981. Воронеж, 1983

Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. М., 1985

Далин В. И. Историки Франции XIX-XX вв. М., 1981

Данилов А. М. Проблемы континуитета в историографии ФРГ // ВИ. 1981. №3 С.67-81

Дементьев И.П. Американская историография гражданской войны в США (1861-1965). М. 1963

Дементьев И. П. Война за независимость и социально-исторические воззрения североамериканских просветителей; Становление исторической науки в США. «Ранняя школа»; Историография США в период Гражданской войны и Реконструкции. Утверждение позитивизма в конце XIX века; Эволюция позитивизма в историографии США. Возникновение прогрессистского направления // Историография истории нового времени стран Европы и Америки. М. 1990

Дементьев И. П. Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени // Вопросы истории. 1976. № 11

Дементьев И. П. Теория американской исключительности в исторической мысли США // Вопросы истории. 1986. № 2

Дементьев И. П., Согрин В. В. Историческая наука в США: подъем прогрессистской школы; Историческая наука в США во второй половине XX века. От теории «консенсуса» к «новой исторической науке» // Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. М. 2000

Дендрикова Л. А. Французская историография революций 1848-849

Дискуссионные проблемы японской истории. М., 1986

Драпкин Я. С. Проблемы и легенды в историографии германской революции 1918-1919 г.г. М., 1990

Дубовицкий Г. А. «Новая политическая история» о партийно-политической борьбе в США 30 — 50-х годов XIX века // Проблемы историографии внутренней и внешней политики зарубежных стран. Куйбышев, 1987

Дубовицкий Г. А. «Новая социальная история» в историографии США // Вопросы истории. 1989. № 2

Дунаевский В. А. Советская историография новой истории стран Запада, 1917-1941 г. М. 1974

Ерофеев Н. А. Что такое история? М., 1976

Ерофеев Н. А. Конгресс американского исторического общества в Чикаго // Исторический журнал. 1943. № 10

Ерохин В. Н. Историография всеобщей истории. – Нижневартовск -2004

Ефимов А. В. Основные течения в современной американской историографии // Историк — марксист. 1934. №4

Жилин П. А. Критика основных концепций буржуазной историографии второй мировой войны. М., 1983

Жук С. И. «Эффект зеркала» (журнал «Вильям энд Мэри куотерли» и современная американская историография) // Американский ежегодник 1994. М. 1995

Жук С. И. Заметки о современной американской историографии // Вопросы истории. 1995. № 10

Загорский А. В. Япония и Китай. Пути общественного развития в оценке японской историографии. М., 1991

Зверева Г. И. Организация исторической науки в Великобритании в новое и новейшее время. М., 1986

Из истории общественной мысли Японии XVII- XIX вв. М., 1990

Изучение истории Африки. Проблемы и достижения. М., 1985

Исаев С. А. Алексис Токвиль и Америка его времени. СПб. 1993

Искендеров А. А. Основные черты и этапы кризиса буржуазной исторической науки // НИИ. 1980 № 5

Историзм и его проблемы. М., 1998

Историки античности. В 2-х томах. М, 1991

Историография истории СССР. М., 1971

Историография нового времени стран Европы и Америки. М., 1999

Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. М., 1977

Историография стран Востока. Проблемы нового времени. М., 1979

Историография стран Востока. Проблемы феодализма. М., 1977

Историческая наука в КНР. М., 1981

Историческая наука в странах Африки. М., 1979

История внешней политики и дипломатии США (1776-1917 г.). (Зарубежная историография). Вып. I. М. 1986

История китайской философии. М., 1989

История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. М., 1996

История русской общественной мысли . В 3-х томах., М., 1999

К новому пониманию человека в истории. Очерки развития современной западной исторической мысли. Томск, 1994

Калашников В. М. Советская историография проблем ранней истории США (XVII в. — 60-е г. XVIII в.). Днепропетровск, 1986

Калиева К. С., Федорова Р. С. Материалы к вводным урокам, посвященным теме: «Что такое история и история края» // Федорова Р. С. Основы исторического краеведения и музееведения: Часть вторая: «Краеведение в системе родиноведческих знаний по теме: «Родная страна – Казахстан». Выпуск второй. Учебное пособие. – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С.Аманжолова, 2007. - С.202-233.

Калиева К. С. Антикалық және ортағасырлық тарихнама. Электрондық оқу құралы. Өскемен. С.Аманжолов атындағы ШҚМУ.-2007 // <http://portal.vkgu.kz:1010/1955/1.htm>

Каммен М. Современная американская историография и «проблемная история» // Вопросы истории. 1998. № 3

Кан С. Б. Немецкая историография революции 1848-1849 гг. в Германии. М., 1962.

Кантор Р. Е. «Новые левые» в Американской исторической ассоциации // Вопросы истории. 1971. № 9

Кантор Р.Е. 86-е и 87-е годовые собрания Американской исторической ассоциации // Вопросы истории. 1973. № 11

Кареев Н. И. Историки французской революции. Т.1-3. Л. 1924.

Кислова А. А. Американская религиозная историография // Американский ежегодник 1989. М. 1990

Китай. История, культура и историография. М., 1977

Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М., 1987, 2 – е изд. 2003

Козляков В. Н. Формирование русских исследовательских центров в Колумбийском и Гарвардском университетах в 1945 — 1948 г. // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания. М. 2002

Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. М.,1980

Кон И. С. Философский релятивизм в современной американской буржуазной историографии // Новая и новейшая история. 1958. № 5

Копосов Н. Е. Как думают историки. М., 2001

Косминский Е. А. Историография средних веков. М., 1963

- Кроче Б. Теория и история историографии. М., 1998
- Кукарцева М. А. Современная философия истории США. Иваново, 1998
- Кукарцева М. А., Коломоец Е. Н. Некоторые идеи постструктурализма и деконструктивизма в философско-историческом знании США // Философия и общество. 1999. № 1
- Кунина А. Е. Проблемы послевоенной истории США в современной американской историографии // История США. Т. 4. М. 1987
- Кунна Л. Е. США: методологические проблемы историографии. М., 1988
- Лакеев В. М. 89-й ежегодный съезд Американской исторической ассоциации // Американский ежегодник 1976
- Лафибер У. Американская историография внешней политики США // Новая и новейшая история. 1993. № 1
- Лафибер У. Современная историография дипломатической истории США // Американский ежегодник 1992. М. 1993
- Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М. 1992.
- Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294 – 1324). Екатеринбург, 2001
- Ле Руа Ладюри Э. Монтайю. Окситанская деревня (1294-1324). Екатеринбург (Издательство Уральского университета) 2001 (серия: «Другая история»).
- Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1985
- Левчик Д.А. Американская клиометрия 80-х годов на страницах «The Journal of Economic History» // Американский ежегодник 1990. М. 1991
- Левчик Д. А. Современные тенденции развития «новой экономической истории» // Компьютер открывает Америку. М. 1989
- Лемиш Дж. Если не рассматривать историю США в розовом свете // Новая и новейшая история. 1992. № 1
- Лефевр Ж. Аграрный вопрос в эпоху террора. Л. 1936.
- Листиков С. В., Станкевич С. Б. Изучение социальной истории в США // Современная зарубежная немарксистская историография. М. 1989
- Лихарев Д. В. Практикум по историографии новой и новейшей истории стран Европы и Америки (историография США XX в.). Уссурийск, 1996
- Малиа М. В поисках истинного Октября (размышления о советской истории, западной советологии и новой книге Ричарда Пайпса) // Отечественная история. 1992. № 4

- Манхейм К. Диагноз нашего времени. М., 1994
- Материалы II Всесоюзного симпозиума советских историков — американистов. Ч. 1-2. М. 1976
- Материалы первого симпозиума советских историков — американистов (30 ноября — 3 декабря 1971). Ч. 1 — 2. М. 1973
- Мейнеке Ф. Возникновение историзма. М., 2004
- Мелик-Гайзакова Н. Н. Французские хронисты XIV в. как историки своего времени. — М., 1970
- Мерцелов А. Н. Западногерманская буржуазная историография второй мировой войны. М., 1978.
- Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1964, 1966, 1969, 1982.
- Мижув П. Г. Американская историческая ассоциация // Историческое обозрение. Т. 18. 1913
- Михайленко В. И. Итальянский фашизм: основные вопросы историографии. Свердловск, 1987
- Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории. М., 1989
- Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века. Курс лекций. Вып. I: Кризис историзма. Томск, 2001
- Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века. Курс лекций. Вып. II: Становление новой исторической науки. Томск, 2003
- Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70 – х гг. XIX в. – начала 900 – х гг. Томск, 1969
- Могильницкий Б. Г. Между объективизмом и релятивизмом. Дискуссии в американской историографии // Новая и новейшая история. 1993. № 5
- Могильницкий Б. Г., Николаева И. Ю., Гульбин Г. К. Американская буржуазная «психоистория». Томск, 1985
- Новый взгляд на историю США (Американский ежегодник 1992). М. 1993
- Нохотович В. Г. «Новая экономическая история» и проблемы промышленного развития США в первой половине XIX в. // Американский ежегодник 1973
- Овчинникова Л. В. Крах Веймарской республики в буржуазной историографии ФРГ. М., 1983.
- Одиссей. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. М., 1996
- Олар А. Политическая история французской революции. М. 1938.
- Орлова М. И. Германская революция 1918-1919 гг. в историографии ФРГ. М., 1986.

Основные проблемы истории США в американской историографии, 1861 — 1918 г. М. 1974

Парфенов И. Д. Методология исторической науки: Курс лекций. Саратов, 2001

Патрушев А. И. Неолиберальная историография ФРГ: формирование, методология, концепции. М., 1981

Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера. М., 1992

Патрушев А. И. Неолиберальная историография ФРГ. Формирование, методология, концепции. М., 1981.

Пелипась М. Я. 87-й съезд Организации американских историков // Новая и новейшая история. 1995. № 3

Поппер К. Открытое общество и его враги: 2 тома. М., 1992

Порк А. А. Историческое объяснение: Критический анализ немарксистских теорий. Таллин, 1981

Порк А. Методологические проблемы истории в послевоенной англо-американской философии истории // История и методология истории. Тарту, 1976

Про А. Двенадцать уроков по истории. М., 2000

Пушкарев А. С. Социальные функции исторической науки: к вопросу об их понимании в современной американской историографии // Проблемы историографии всеобщей истории. Белгород, 2000

Рамазанов С. П. Кризис в российской историографии начала XX века. Ч. 1. Постановка и попытка решения проблемы. Ч. 2. Методологические искания послеоктябрьской исторической мысли. Волгоград, 1999 – 2000

Ратман Д. Б. Мифы, мораль и мегатеории как проблемы исторического синтеза // Американский ежегодник 1992. М. 1993; 2000. М. 2002

Ратмэн Д. Б. «Новая социальная история» в США // Новая и новейшая история. 1990. № 2

Рахшмир П. Ю. Историография западноевропейского фашизма. Пермь, 1993

Ревуненков В. Г. Марксизм и проблема якобинской диктатуры. Л. 1966.

Редигер Д. Расовая проблематика и прошлое рабочего класса в Соединенных Штатах: множественные идентификации и будущее рабочей истории // Конец рабочей истории? М. 1996

Реизов Б. Г. Французская романтическая историография. Л. 1956.

Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. М., 1998

Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. М., 2002

Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. М., 1998.

Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей. Вып. 2. М. 1990

Рибер А. Изучение истории России в США // Исторические записки. № 3 (121). 2000

Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998

Риккерт Г. Философия жизни. Киев, 1998

Розенберг У. Историки, архивисты и проблемы социальной памяти на рубеже нового столетия // Исторические записки. № 3 (121). 2000

Румянцева М. Ф. Теория истории. М., 2002

Савельева И. М. Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. М., 1997

Савельева И. М. «Новая рабочая история» о проблемах формирования пролетариата // Проблемы американистики. Вып. 3. М. 1985

Салов В. И. Современная западногерманская буржуазная историография. М., 1968.

Сахаров А. М. Методология истории и историографии. Статьи и выступления. М., 1981

Севостьянов Г. Н. Историческая наука в США от первой до окончания второй мировой войны // История США. Т. 3. М. 1985

Селунская Н. Б. Проблемы изучения массовых исторических источников в современной американской историографии // История СССР. 1975. № 4

Сивачев Н. В. На 89-м ежегодном съезде Американской исторической ассоциации // Вопросы истории. 1975. № 6

Сивачев Н. В. На 96-м съезде Американской исторической ассоциации // Вопросы истории. 1982. № 5

Синицын О. В. Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв. Казань, 1998

Собуль А. Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры. М.1966.

Современная историография экспансионизма США. XIX — начало XX в. М. 1985

Согрин В. В. Зверева Г. И. Репина Л. П. Современная историография Великобритании. М., 1991

Согрин В. В. Американский опыт в новых измерениях // Новая и новейшая история. 1992. № 2

Согрин В. В. Историческая наука в США // Общественные науки. 1988. № 1

Согрин В. В. Критические направления в немарксистской историографии США XX века. М. 1987

Согрин В. В. Новый образ Америки // США. 1993. № 4

Согрин В. В., Зверева Г., Репина Л. Современная историография Великобритании. М., 1991.

Соколов А. Б. Введение в современную западную историографию. Ярославль, 2002

Соколова М. Н. Современная французская историография. М. 1979.

Станкевич С. Б. Современные тенденции в развитии «новой политической истории» в США // Американский ежегодник 1983. М. 1983

Супоницкая И. М. Американская историческая ассоциация // Национальные исторические организации в странах Западной Европы и США. М. 1982

Супоницкая И. М. Американская клиометрия // История и историки 1978. М. 1981

Супоницкая И. М. Популизм в современной историографии США // Вопросы истории. 1986. № 6.

Супоницкая И. М. Юг США в XIX в. (зарубежная историография). М. 1990.

США: внешняя политика в начале эпохи империализма (современная буржуазная американская историография). М. 1988.

Сыма Цянь. Исторические записки. М., 1999.

Тишков В. А. История и историки в США. М., 1985

Токвиль А. Старый порядок и революция. Пг. 1918.

Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. М., 2003

Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М., 2000.

Трёлч Э. Историзм и его проблемы. М., 1994

Троицкая Л. М. «Пасифик Историкэл Ревью» (1974 — 1981) // Новая и новейшая история. 1984. № 1.

Тэн И. Происхождение современной Франции. Т.1. М., 1997.

Тюляр Ж. Наполеон. М. 1997.

Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002

- Уманский П. Б. Американская революция в буржуазной историографии США (конец XVIII в. — 60-е г. XX в.). Казань, 1988
- Урсу Д. П. Историография истории Африки. М., 1990
- Февр Л. Бои за историю. М. 1991.
- Философия истории и метаистории. М., 1998
- Фонер Э. Рабство, гражданская война и реконструкция: новейшая историография // Новая и новейшая история. 1991. № 6
- Фуко М. История безумия в классическую эпоху. СПб., 1997
- Фурсенко А. А. О школе «истории бизнеса» // Американская историография внутривосточных проблем США в послевоенные годы. М. 1974
- Фюре Ф. Постигание Французской революции. Санкт-Петербург (Инапресс) 1998.
- Хаген М., фон. Будущее советологии: попытка прогноза // Общественные науки и современность. 1991. № 4
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2003
- Хобсбоум Э. Нации и национализм после 1780 года. СПб., 1998
- Хосе Ортега-и-Гассет. Избранные труды. М., 1997.
- Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003
- Черняк Е. Б. Американская историческая ассоциация // Вопросы истории. 1955. № 6.
- Шамшурин В. И. Некоторые тенденции англо-американской философско-исторической мысли (на примере «интеллектуальной» истории и «критической» философии истории) // Философско-методологические аспекты гуманитарных наук. М. 1981.
- Шарифжанов И. И. Английская историография в XX веке. Казань, 2004
- Шарифжанов И. И. Современная английская буржуазная историография: проблемы теории и метода. М., 1984
- Шашина Е. Б. Основные тенденции развития «женской истории» в США (1970 — 1990) // Американский ежегодник 1998. М. 1999.
- Шлезингер – мл. А. Циклы американской истории. М., 1992
- Шлепаков А. Н. Американская историография о роли иммиграции в истории США // Новая и новейшая история. 1966. № 3.
- Шпотов Б. М. О статье Дж. Лемиша // Новая и новейшая история. 1993. № 3.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	3
1-тақырып. Тарихнама пәні, негізгі ұғымдары және әдістері.....	6
2-тақырып. Ежелгі қоғамдағы тарихи сананың пайда болуы.....	13
3-тақырып. Антика тарихының тарихнамасы.....	22
4-тақырып. Ортағасырлық тарихнама.....	48
5-тақырып. Гуманистік тарихнама. Қайта Өрлеу мен Реформация дәуірінің тарихи тұжырымдамасы.....	61
6-тақырып. Ағарту дәуіріндегі тарихи ойлар.....	75
7-тақырып. XVII-XVIII ғасырлардағы ағылшын тарихнамасы.....	88
8-тақырып. Жаңа заман дәуіріндегі АҚШ-тың тарихнамасы	104
9-тақырып. Жаңа заман дәуіріндегі неміс тарихнамасы	121
10-тақырып. Жаңа заман дәуіріндегі француз тарихнамасы.....	142
11-тақырып. 1918-1945 жылдарындағы неміс тарихнамасы	157
12-тақырып. 1918-1945 жылдарындағы Ұлыбританиядағы тарих ғылымы.....	167
13-тақырып. XX ғасырдағы АҚШ тарихнамасы	177
14-тақырып. XX ғасырдағы француз тарихи ғылымы.....	186
15-тақырып. Кеңестік Қазақстан тарихының Батыс тарихнамасынан көрініс табуы.....	193
16-тақырып. Қазіргі шетел тарихнамасының тарихи зерттеулерінің бағыттары.....	217
Тест тапсырмалары.....	228
Әдебиеттер.....	267

Калиева К.С.

ТАРИХНАМА

Оқулық

Басуға 23.01. 2013ж. қол қойылды. Қағазы офсеттік.

Қаріп түрі «Times».

Пішімі 60x90^{1/16}. Офсеттік басылым. Баспа табағы 17,5

Таралымы 1100 дана. Тапсырыс №7681

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы

«Полиграфкомбинат» ЖШС-де басылды.

050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.